

МЕЛАНІЯ КРАВЦІВ

ДОРОГА

роман

Романа Генік-
Березовського

БІБЛІО

МЕЛАНІЯ КРАВЦІВ

ДОРОГА

РОМАН

— 1955 —

Наукладом Видавництва „Гомін України”
Торонто, Онт. — Канада

Обгортка роботи М. ЛЕВИЦЬКОГО.

Printed by „Homin Ukrainy” (Ukrainian Echo)
Publ. Co. Ltd.
Toronto, Ont., Canada.

БІБЛІОТЕКА ВИДАВНИЦТВА „ГОМІН УКРАЇНИ”
Ч. 2.

ПРИСВЯЧАЮ
МОИМ ВНУКАМ

АВТОР

П Е Р Е Д М О В А

Довгий час роман Меланії Кравців „Дорога” лежав, готовий до друку, не находячи можливості видання. З огляду на дуже позитивну оцінку фахових людей, що мали змогу прочитати його в рукопису, треба привітати його появу в світі, що нарешті відкриває йому шлях до широкого кола читачів.

Роман охоплює події та відносини в Західній Україні між двома світовими війнами та під час другої й закінчується епілограм у таборі Ді-Пі. Ці події та відносини творять ніби канву, на якій мережиться життєва дорога головної постаті роману Марії Осоцької. Дуже живо й яскраво вийшов у авторки образ цієї жінки. На цілість цієї незвичайно шляхетної особи складаються з одного боку чисто людські слабості та потреби, а з другого — сила, оперта на сталості, віданості, любові та ідейності.

Пожертвувавши в молодому віці особистим щастям, вона зосереджує всю любов своєї глибоко-емоційної вдачі на синові-одинакові. Коли ж у нього чим далі тим менше стрічає зрозуміння та відповіді на своє почування, — опиняється на межі гіркого розчарування. В цей час захоплюється Марія національною й революційною роботою, яка наповнює її життя новим змістом й зацікавленнями.

Дуже важливим стимулом у неї була сильна, пряма органічна прив'язаність до своєї землі, хутора в Осоках. Здійснення вимріяного повороту з еміграції у Krakovi в рідну сторону, належить до найсильніших моментів роману. З наближенням фронту вдруге, вона вже не схотіла покидати батьківщини і лишилася дома.

„Дорога” Меланії Кравців читається дуже легко і з постійно зростаючим зацікавленням. Стиль простий і природній, позбавлений всякої штучності і патетики. Персонажі «хоплені» живо, ніби портретовані з природи. А тонкі нюанси чисто жіночих переживань передані прямо майстерно.

Леонід Мосендж, що незадовго перед смертю читав рукопис роману, висловився про нього дуже прихильно, радив його конче друкувати і обіцяв рецензію — „якщо на неї ще буду здібен”. У приватному листі до авторки він давав їй вказівки та поради відносно цього твору і заохочував до дальшого писання. Підкреслював, що „з продовженням дії, з наближенням до кінця, літературна вартість роману зростає, , що цілім плюсом його є постійне підкреслювання позитивних національних і людських сторін людської душі. А позитивні типи творити тяжко, особливо серед жіноцтва. Наші сучасні письменники радше малюють негативні або невтральні типи. А цей роман властиво цілій є гаслом любові до батьківщини, гаслом чесноти і чести жіночого характеру”.

Мосендж радив не „підрепаровувати мови, не дати її зісхідняти”, бо дія роману відбувається в Західній Україні і деякі діялектичні особливості зовсім не шкодять. а навпаки додають йому локального колориту.

„Друкуйте” — закінчує він, „це буде не лише лектура, але їй справді річ до читання і роздумування”.

Оці думки нашого визначного літературного естета якнайкраще рекомендують книжку Меланії Кравців українській читацькій громаді.

Д-р М. Антонович Рудницька

I.

Поручник Юрій Милош був здивований тишиною, що панувала на осоцькому дворищі. Завжди рухливе і голосне подвір'я немов вимерло, — ніякого життя. Лиш пополуднєве, літнєве сонце, жаром притягало витоптану стежку, та короткими тіннями яснів кидало на неї темні плями. У великому саді, де в той час паслося завжди кілька корів, блукала самітною одна корова. Зриваючи час до часу жмут трави, відганяла невпинно густу комашню, що настирливо її обсадила.

Милош мовчкі залишив за собою головний будинок, що його в той час ніхто не замешкував, та подався бічною доріжкою до будинку, в якому жила пані Марія Осоцька, власниця хутора.

Хоч у цілому світі шаліла воєнна хуртовина, в осоцькому хуторі життя пливло спокійним річищем. Село, положене далеко від шляху, за рікою, відірване від нормальної комунікації, збереглося від тих страхіть війни, які так щедро навістили цей край.

Милош кілька останніх днів був у службових роз'їздах. Вернувшись сьогодні, зайшов до гостинного завжди дому пані Осоцької. Якоже ж здивувався, коли замість звичайного голосного привітання вовчура Фіда та гамірного дворища, зустріла його дивнатиша і сум. Підійшов скорим кроком і відчинив двері до сіней. Незамкнені — значить є хтось в хаті. Тиша. Застукав до кімнати, — мовчанка. Відчинив двері до інші, в якій було завжди гарно прибрано, здивувався безладом, що панував тут. Відчинив двері до другої кімнати і побачив картину, яка видалася йому ще більшою загадкою.

На ліжку лежала пані Осоцька. Її голова і ліва рука були в перев'язці, права рука безладно опочивала на ковдрі. Очі замкнені, обличчя бліде, здавалося мертвим. Та легкий віддих вказував, що хвора спить.

Милош тихенько вийшов з кімнати та подався до

кухні, що була на другому кінці сіней. Там застав Настю, схилену над старою скринею, в якій вона шукала щось її потрібне. Побачивши Милоша і його стурбоване обличчя, розплакалася вголос.

— Ой, паночку мій, хоч ви нас не опустили.

— Що сталося Насте?

— Ой, паночку мій, як прийде лиxo, то все нараз, — схлитувала стара Настя.

— Та розкажуйте ж — нетерпеливився Милош.

— Сідайте, паночку, розкажу. От надумав панич поспішити з виїздом на „міграцію”, бо, мовляв, червоні йдуть скоро вперед, то от-от можуть тут прийти. Моя пануньця не хотіла їхати, але молода лані так просила, так припадала, що пануньця приготовила все і вчора мали всі їхати.

А тут, знаєте, як то в такій суматосі, — не можна на всю магі око; всі бігають, в кожного ловні руки роботи. Моя пануньця говорила на подвір'ю в газдами, що відкупили корови, аж тут вирвався з припону наш Циган, перевернув паню та дочиста стратував її. Ой, бідна ж моя лані — бідна! — голосила Настя.

— А де ж пан доктор! — спітав Милош.

— Та вчора панич та пані з дитиною поїхали на Мадяри, а ми лишилися тут самі. Лиxo ж мені, лиxo, — жалілася старен'ка.

— Як то, лоїхали і лишили хвору маму саму?

— Та хотіли паню забирати, але пані не хотіла йти. Примусила панича їхати, а як подужає, — говорила, — поспіш за ними. Та й поїхали всі і от хата як гробище лишилася без душі, без порятунку людського.

Настя голосно витерла в запаску носа й очі, та склавши в подолок спрацьовані руки, замовкла.

Милош дивився у вікно. Його обличчя мало суворий вираз, Зацимлені щоки нервово рухалися. Знечев'я відвернувся від вікна до Насті і заговорив.

— Пригответе конечні речі для пані і вас, за годину буду тут.

Заки Настя встигла щось відповісти, вийшов із кухні.

Очунявшися, вона кинулася до роботи. Наповнила клунки їжою і одятом, позав'язувала у рядна подушки і нишком пішла в кімнату Осоцької.

Там присіла на кріслі та почала шептати „Отче наш”.

Розкрила очі. Над нею стояв тохилений Милош.

— Жоржик — прошептала тихо й лагідна усмішка промайнула по лиці.

— Так, дорога пані. Жоржик прийшов забрати вас із собою в ліс.

— Мені нікуди хворій.

— Ні! Ви рятували нас, як були здорові, порятуємо ми вас, коли ви захворіли.

Сльози зблистили в її сірих очах.

— Я так і знала, — відповіла.

— Хлопці! — крикнув Милош крізь вікно.

Увійшли молоді, засмагані сонцем стрільці й обережно поклали хвору на ноші. Настя приміщувала на возі клунки. Жоржик уложив хвору на подушках і сам сів біля неї.

Коні рушили й повільним кроком йшли вперед, щораз дальше від тихого мирного хутора, в якому довгі роки пливло життя, повне змагань, поривів, резигнації і зневіри, а врешті безмежної посвяти.

Вечірні тіні клалися на опустіле дворище. Лише час до часу тиші триомерку переривало крякання ворон. Щораз більше маліли обриси дерев івріського саду, — ще один закрут і не видно вже нічого.

Лиш курявою понесло за возом.

Сотнею болючих ударів товче молот у висках, розсаджує ввесь череп. Чому все довкруги круитьсь в дивовижному ікрутежу? Бам, бам, бам — дзвонить у вухах серцем спижу. Що то за дзвін?

— Чому так багато дзвонів дзвонить, мамусю?

— Це сьогодні Великдень, синочку, — підемо гратися в ягілки.

Маленький Левчик тішиться, що піде з матусею на ягілки.

Он баняста церква в Осоках, довкола неї липи . . .

Бам, бам, бам, дзвонять дзвони . . . Іде, їде Зельман . . .

Ворота . . . ворота . . . відчиніть ворота . . .

Маленький Левчик плеєще радісно в долоні. Марко стойть під старою липою і шкіцує розіграхих в ягілковому танку дівчат.

— Так, тоді саме був з нами Марко . . . Що було даліше! Що! . . . Розпалений ум хоче призвати якусь картину, — та не може, все закриває тьма . . . чорна тьма.

— Гарячка змагає — сказав Жоржик.

II.

На самий Великдень відвідав дім Осоцьких перший раз Марко, давній друг Осипа Осоцького. Переїхав у них цілих три тижні і за цей час втратила Марія спокій душі і безжурний усміх.

Осип не мав часу постійно займатися своїм другом і частенько лишав його з Марією. Скоро побачила Марія різницю між її чоловіком і Марком.

Осип, добряча людина, сердешний пречкосій, — Марко мистець з ніжною душою й тонким відчуттям . . .

— Маріє, говорив він — як ви можете жити в такій пустелі! Літа минають, пройде молодість і будете жалити за марно втраченим життям.

— Не говоріть цього, Марку! Жити не значить лиш л'яніти; життя накладає обов'язки на людину і треба їх виконати. У мене чоловік, добра, чесна людина, у мене синок, якого понад усе люблю, у мене моя праця у помочі чоловікові, — це ж повний зміст моого життя.

— Повний! Чи ж повною буде природа без соняшного проміння! Чи повний буде гай без пташиного співу! Чи справді завершена повнота вашої молодості, може вдоволитися лише овідомістю виконаного обов'язку! Ні і ще раз ні!

Марія втратила спокій душі і безжурний усміх.
Незадовго прийшов лист від Марка.

Маріє!

Благословлю ту годину, що привела мене до Тебе. В Тобі я знайшов свій нездійснений сон, свою мрію.

Прийди до мене і свої добрі руки поклади на очі мої. Поцілунком охолоди розпалене чоло, дай мені лицем припасти до Твоїх колін, і гімн вдячності співати Тобі.

Маріє, жду на Тебе

Твій Марко.

Минали дні у важкому змаганні. Марія пізнала, що почування її до Осипа це не любов, це дружне прив'язання. Зрозуміла ще й те, що любила Марка цілім жаром молодого серця.

Вирватися з тісного кола обов'язків, кинути все і п'яніти незнаним чаром любови, жити, гнатися вихром в буряне літо — втікати геть-геть, до Марка!

Ta була це тільки маленька хвиля бунтівного спротиву. В її серці панувала ще друга любов, і куди сильніша від тамтої. Любов до одинокого сина.

Рішучим почерком пера впали на папір слова, що були присудом для її молодості.

Марку!

У моїй уяві була я у Тебе сотню разів. Та Ти не жди мене. Є щось сильніше від мене і нашої любови, — це маленьке, немічне дитя. Воно, це не символ обов'язку, це я сама, це нерозривно споєне зі мною ество. Кинувши його — я загину.

Не жди мене і забудь.

Марія.

Здавалося, що ніщо не змінилося, Все було як давніше.

Життя йшло устійненим шляхом, Марія сповняла-

свої обов'язки, як і перше, але стала тиха й замкнена в собі.

Осип ломічав зміну, зрозумів їй, хоч ніколи ні словом не давав лізнати, що догадується правди. Вірив, що час вилікує рані в душі Марії і ждав терпеливо. Сама ж вона всю свою любов зосередила на малому Левчикові та кожну вільну хвилину віддавала йому.

Роки минали і прийшов час, що Левчика треба було дати до міста до школи. Для Марії розстання з сином було дуже болюче.

Коли ж батько відвіз сина до Львова, де примістив його у Маріїної сестри, Марія ніяк не могла погодитися в дійсності — жити самій одній без свого одинака. Вона стала апатична, тиха і сумна.

— Марійко, — говорив Осип, — не можна так дуже банувати за хлопцем. Подумай, що йому недобре держатися постійно маминої запаски. Треба ж йому трохи усамостійнитись.

— Але ож я нічого не кажу, я знала, що дітвак мусить колись піти з хати. Та що ж вдієш, коли мені без Левчика так дуже важко й самітно.

Осип зразу не відповів нічого, тільки гладив рукою темне волосся дружини. По хвилині весело заговорив.

— Ну що ж, треба якось ту самоту побороти і придумати щось, щоб трохи розважитись. Може запросимо кого до себе, а може на довше пойхати до Львова. Там у Наті була б ти разом з Левком. Ну! Подумай!

— На довго вийхати не можу, я потрібна тут і тут мое місце, Осипе, — усміхнулася до нього. — Але, знаєш, я вже щось таке придумала, лиш не знаю, що ти на те скажеш.

— Дитино, говори відважно, я напевно погоджуся з тобою.

— Як була я останній раз у Львові, розказувала мені Натя, що наші хлопці, вийшовши з тюрми, є такі виснажені, що конче треба їх післати на кілька тижнів відпочинок. І я так собі подумала, що для нас це не був би ніякий клопіт, взяти одного хлопця.

Що про це думаєш, Осипе?

Коли ж Осип мовчав, вона почала оправдуватися.

— Бо знаєш, Осипе, мене не бавить побут у місті, навпаки томить, я звикла в Осоках. Але відколи Левка немає, тут така пустка! Якби у нас був такий хворий хлопець, я доглядала б його і добре було б мені з тим. Хоч якась користь була б з моєї праці.

— Добре, дитино, — відповів поважно Осип, — напиши до Наті, хай постарає пацієнта. Я буду йому радий.

Марії засніли очі. Радісно посміхнувшись, обняла чоловіка.

— Я знала, що ти згодишся, бо ти направду добрий для мене.

Зараз того дня пішов лист до Наті, а скоро прийшла відповідь, що на дніж приїде до Осоків бажаний гість.

Коротко перед Різдвом прибув до Осоцьких молодий студент, що просидівши пів року в слідчій тюрмі, вийшов на волю з добре підірваним здоров'ям.

Була четверта година з полудня, надворі вже сіріло, мороз майїв вікна папоротним листям. У кімнаті було привітно, тепло, пахло смеречною; завішена вгорі лампа ясно освітлювала застелений скатертю стіл, що на ньому Марія саме укладала тарілки, філіжанки і срібне накриття. По середині стола стояла дерев'яна різьблена тарілка з білим запашним хлібом, далі масло, мед і сир. Мосяжний самовар розшумівся надобре, сердито викидаючи пару.

Марія сіла біля вікна і ждала. Здалека чути голос дзвінка, в санях дедалі щораз ближче, голосніше. Знечев'я затих, натомість загули чоловічі голоси. Приїхали. Марія підвелася й підійшла до стола, рівночасно Осоцький відчинив широко двері й обнявши гостя рукою за плече, впровадив його у столову кімнату.

— Наш гість, Маріє, пан Мирослав Зенів, — а це моя дружина.

— Вітайте в нашому домі, — привітала його ввічливо й подала йому руку. Ви певно голодні з дороги, то ж прошу роздягайтесь і сідайте, чай вже готовий. Сідайте, будь ласка, ось тут, — показала йому місце при сто-

лі, сама сіла проти нього. — Прошу чай, беріть на що у вас охота. Може сметанки!

— Будь ласка, — відповів ченмо.

— Чекайте, панство, — перебив Осоцький, — може передтим вип'ємо по чарці коняку, щоб розігрітися, бо мороз добре нас взяв.

— Спасибі, я не питиму.

— Та як же, щоб молодий чоловік не випив чарки шляхетного трунку!

— Саме тому, що молодий, — відповів, усміхаючись Зенів,

— Гм! то хіба й мені старому прийдеться зрезигнувати в чарки. Але коняж з чаєм — це вже не те саме, що з чарки. І Осоцький, сміючись, влив коняк до чаю, підніс вгору філіжанку і весело сказав: п'ю цей чайний коняк за здоров'я нашого гостя і щоб гарно почував себе в нашому хуторі.

— Спасибі, пане добродію.

Боюся тільки, що в нашій тихій закутині буде вам трохи скучно, — говорила Марія, — у нас у літі чудово й нудьгувати нема просто коли, але зима менш придатна до розривки; коли хто не займається опортом. Для нас, що живемо тут постійно, зима теж має свій питомий чар.

— Ні, пані доброїко, нудьгувати не буду. Привіз трохи книжок та й дещо писати буду, а серед праці час скоро минає.

— Ну, ну, та ж ви маєте відпочивати, а не працювати, — завважив Осоцький.

— Коли забажаєте товариства, то приходьте до нас. Мій чоловік і я послухаємо вашого оповідання.

— Якщо, розуміється, буде у вас охота розказувати, — перебив господар.

— З правдивою радістю скористаю з милого запрошення і напевно не відмовлюся розказати все, що лише цікавитиме вас.

По підвечірку Осоцький відправив Зенева до його кімнати, а Марія сіла писати до Левчика листа.

. . . Сьогодні приїхав до нас очікуваний гість, дуже симпатичний, молодий чоловік. Тобі, Левчику, напевно сподобається і скоро, як приїдеш на свята, сам розвідаєш, чи він уміє стріляти зайців, бо я, ще не встигла його спитати.

Татко приїде до тебе до Львова і привезе тебе додому, до Твої мамусі, що дуже-дуже тужить за своїм великим синочком.

Добранич, маленький, спи солодко, пам'ятай про татка і мамусю.

— Чи можна до вас зайди? — Спітав, легко відхиливши двері, Зенів.

— Будь ласка, — заходьте ближче!

— Якщо не поганіваетесь, пані добродійко, запрошуєш до вас на підвечірку, бо на самоті не смакує мені чай так, як у вас.

— А, врешті! Я вже довго їдала, коли то ви зайдете до нас на гутірку. Та сьогодні мусите вдоволитися моїм товариством, бо чоловік поїхав до міста й пізно вернеться.

— Я завжди захоплювався жіночим товариством, то ж з правдивою радістю скористаю в дозволу провести час у вашому товаристві, достойна пані.

— Ну! Така то вже достойна матрона я ще не є, просто собі селяшка, що горить жіночою цікавістю почуття від вас про ваші останні переживання в тюрмі. Розумієтесь, якщо у вас знайдеться охота розказати мені про це.

— Дуже радо. Та вони, ці переживання не такі дуже цікаві, хоч може іноді видаються неймовірними.

Бо здавалось би, що двадцяте століття, як доба високого розвитку людського духа, не спосібне оплодити людських виродків . . .

Інквізицію, чи взагалі середньовічні тортури, що були лише виявом деопотичного устрою, натаврувало сьогодні все людство. Та це тільки в теорії. Практика виявляє зовсім щось інше. Всі ті страхіття існують дали, кон-

тинуовані духовими опадкоємцями інквізиторів. Вони ж багато тірші від тамтих, бо не мають відваги призватися до вчинків, які самі вважають злочином, — виконуючи їх скрито.

— І вам приходилося переживати ті страхіття?

— Мені й соткам інших друзів, це наш шлях, шлях революціонерів.

— Я читаю звідомлення з усіх політичних процесів і мені важко повірити, що людина може витримати такі тортури. І коли хтось у слідстві заломиться, я не можу кинути на нього каменем.

— Кожний, хто пішов вибраним шляхом, мусить витримати. Заломитися може людина слабої волі. Коли лиш себе видасть в руки ворога, — можна йому дарувати; видати ж у руки ворога друга — це зрада, що й не можна простити.

— Так, це жахливе. Але тут діє підсвідомий, а може й свідомий чинник рятувати своє життя, — відповіла Марія.

— Так . . . зрадивши ідею, рятувати життя — додав Зенів. Повірте мені, — ломиться тільки той, у кого не було правдивої віри у свою ідею. Не фізична слабість, а слабий дух не витримує тортур.

Я бачив тендітних дівчат, що перейшли всі тортури і не зрадили. Хіба ж вони сильніші тілом за тих мужчин, що ліддалися! Ні, у них був сильний дух і віра в ясну ідею. Коли дивився я на тих дівчат, повірив, що нація, яка має таких жіночок, це нація з майбутнім перед собою. Подумайте, які будуть матері з них.

— Але ж, які нещасні теперішні матері, коли дивляться, як їхні сини й дочки мучаться по тюрмах, а вони, як новітні Ніоби кам'яніють із болю — відповіла Марія.

— Наші матері, що вросли в інший добі, не завжди можуть дорівняти кроку своїм дітям, та вони зрозуміли вже, що не юміють спиняти їх на шляху боротьби, — говорив далі Зенів.

Я знаю одну матір, що своїх маленьких дівчаток на-

вчила молитву, яку рано і ввечері відмовляють вони, а яка кінчиться проханням:

... „Ти нам відвагу і сило дай,
Щоб ми уміли в кожній хвилині
Життя віддати за рідний край”.

Чи думаєте, пані, що це безслідно пройде у дальшому розвитку цих дівчаток? Це росте нове покоління, яке в основу своєого існування поклало жертвеність і посвяту для своєї батьківщини.

Доба тривалого миру минулася. Грядуть події, які вимагатимуть від нас найбільших зусиль; а хто ж стане на прою, як не нове покоління! Воно мусить бути готове, тверде, рішуче. Саме ми є піонерами нового руху, мусимо бути без скази, мусимо витримати переслідування і тортури, щоб бути зразком для тих, що прийдуть після нас.

— Так, це все правда, — сказала Марія. Але тут треба перевернути душу, вбити почування. Мені важко з того всього виплисти на чисту воду.

Зенів голосно заміявся.

— Даруйте мені, боюся, що забагато нараз розговорився, а може, й не по нутру вам та розмова.

— Навпаки, — скватливо перебила Марія. Я дуже рада. Я живу остононь вашої праці. Та це не значить, що я не цікавлюся нею. Тільки досі не доводилося мені безпосередньо говорити з кимсь про те все. Тому й багато дечого мені зрозуміти. Ті справи треба добре передумати ...

— Так, зерно кинене в землю мусить скільчитися, щоб виросло в новий плід — закінчив Зенів.

— Нап'єтесь чаю? — опитала.

— Дуже радо.

Марія налила чай. Самовар кипів останнім віддихом. Сіренька кітка, яка дрімала на колінах своєї пані, простягнулася розкішно й голосно замуркотіла.

Мовчки пили чай. У думках Марії панував хаос. Те все, що чула від Зенієва, було правильне, але жорстоке.

Вона — мати, у неї теж син, одинокий, вона не має сили дивитись на його муки, ні! — Здригнулася.

Зенів дивився на неї і зrozумів її думки. Кров забагрила її лиця. Наче сором порушив їх Чи буде вона гірша від тих матерей, що готують дітей-дівчаток до боротьби за волю? Чи колись син не буде скривати перед нею своїх поривів тому, що вона в своєму егоїзмі, не скоче піти йому назустріч?

Вона не зуміє цього зробити, вона слаба людина, не її рівнятися з геройськими матерями, чи з тими очайдухами, що з усміхом ідуть на муки.

— А все ж таки — перервав нитку її думок Зенів — я рад би стати вашим другом.

— Ax! Моїм другом! Ви ним уже є. Але я не дорівняю Вам ніколи. Нема в мене тієї сили волі, що у вас; у мене хитання між одним і другим, між серцем і обов'язком. Я повна подиву до геройських вчинків, та сама ледве чи спроможусь колинебудь на більше діло.

— Вірте мені, пані, що в житті буває багато геройства, на яке мусить спромогтися звичайна сіра людина.

Різдво Христове. Скільки спогадів воно наводить! Спогадів з давніх — давніх, ще дитячих літ.

Старе приходство, що від тягару своїх літ подалося до землі, немов столітня бабуня, засипане пухнатим, білим снігом, визирає малими шибками вікон у великий просторий сад.

У його білених стінах кипить життя. Метушаться жінки у приготуваннях на той великий празник.

Тиждень, або й два, — стає стара кухня на приходстві печерою, де творяться чудодійні дива. Раз-по-раз виносять слуги в простору комору приготовлені чуда. І раз-пораз паніматка водить закоханими очима по вдалих творах кулінарної штуки.

Цікавим оком заглядають туди діти, раді б збегнути, які присмаки принесе їм цей різдвяний празник, та для них царство кухні замкнене. Входити їм туди не дозволено, щоб не робити ще більшої суматохи й клопоту.

Проте вони творять собі свій окремий світ, який не має нічого спільногого з реальними справами паніматки. Це світ фантазії — казки. Він бентежить їхній спокій, хвилює в очікуванні чогось невідомого, тієї дивної тайни, якої не збагнути їм ще своїм маленьким умом. Їх прості серця не знають ще тієї дійсності, що блискотливими цяцьками на ялинці, легендою янгольського дарунку, намагається прикрасити сірі будні земного життя. Для них чарівний світ казки стає найкращою правдою, що підносить їхні чисті душі в небесні, янгольські простори.

І проходять дні в очікуванні великого свята. Чи здійсниться їхня мрія? Чи сповниться свят-вечірня легенда? Благословенна хай буде та хвилина, що дає стільки радості маленьким дитячим серцям.

...Накритий білою скатертю стіл, під скатертю і на долівці пахуче сіно, в куті кімнати „дідух”, — горять жовтим блиском воскові свічки у срібних свічниках. На столі колач і кутя. Вся сім'я стоїть в очікуванні чогось великого... Панотець починає голосно молитву, благословить просфору з медом і частує нею сім'ю... а далі дзвінок і казка стає дійсністю.

Як давно це було! Минули дитячі дні, а з ними різдвяна казка...

У хуторі Осоцьких святковано празник Різдва Христового по старому звичаю. Спогади дитячих літ наповняли душу Марії. Свіжими здавалися враження, що їх колись переживала, сьогодні намагалася продовжати їх наново, затримуючи всю традицію батьківського дому.

В Осоцьких святочні приготування тривали теж добрий тиждень. Марія з Настею і прислугою поралась у пекарні.

Цього року Марія більше, як перед тим, прикладалася до влаштування свят. Вона хотіла всім додогодити — і Зенову, щоб почував себе, як свій у їхній сім'ї — і гостям, що приїдуть у другому дні свят на ім'янини Осипа — а найбільше Левчикові, який від чотирьох місяців не був у домашніх. На нього Марія нетерпеливо ждала. Та вкінці

прийшов очікуваний день. Вона раз-у-раз споглядала на годинник, чи час уже іхати на залізничну станцію. Доволі багато було ще часу, та Марія боялася, щоб коні не спізнилися, тому й покликала фірмана Михайла, щоб запрягав коні. Подала кожухи, бараниці, ще й наказала уважати на коні, щоб не сполохались.

Повних дві години треба було ще ждати на приїзд сина. Марії не береться вже ніяка робота. Ні, сьогодні вона не піде вже до пекарні, хай Настя сама господарить, — думала, — і знечев'я прийшла їй охота причепуритись на привітання сина.

Сіла напроти дзеркала й чесала волосся. То не добре, — думала — що так мало дбаю про свій зовнішній вигляд, але й для кого! Осипові це байдуже. Крім служби нема нікого вдома, ні кому цікавитись тим, як вона одягнена. Зідхнула. Сьогодні в мене свято, чириде Левчик, треба прибратися трохи. Відчесала волосся від чола, наблизила голову до дзеркала й дивилася якийсь час на свої виски. — Ні, нема ні одного сивого волоска — за сміялася. — Та куди ж мені ще сивіти! — І сірі очі усміхалися із дзеркала до неї. Молоде ще обличчя було гарне, легко смагляві щоки рожевіли свіжим рум'янцем, рівний ніс робив дешо суворе враження та зате м'який зарис губ, що складалися у легеньку усмішку, розливав по всьому обличчі ніжно-погідний вираз.

Марія підвелається від дзеркала і підійшла до шафи. Яку суконку вдягнути? По надумі рішилася на попелисту з зеленим мереживом. Вдягнулася і приглядалася собі вдоволено.

Час поволі волікся. В кімнаті було тихо, лише час-до-часу долітав гомін з пекарні. Пристанула коло вікна. На дворі падав сніг. Густі м'які платинки, тойдаючись, тихо спадали до землі і вилискували на ній алмазом. Засипали все довкруги холодним білим рядном.

Тимчасом сніжною дорогою мчали баскі коні, за-пряжені у великі залубні, прорізуєчи лункими дзвінками зимову вечірню тишу. У залубнях, закутані в кожухи й

бараниці, сиділи чотири особи: Осоцький зі сином і сестра Марії Натя з донькою Ксенею.

Ізда молочним шляхом була спокійна й приємна, та коли коні завернули в бічну польову дорогу, що вела до хутора, сніжні вибої давали себе дошкульно в знаки. Залубні круто повертали то в один то в другий бік, перехилялися стрімко. Здавалося — от-от виладеш із них.

Найбільше відчувала це тітка Натя. У неї їзда саньми викликала неприємні почування, щось підпихалося до горла, давило.

Лихо нанесло ще й гострий закрут. Коні різко повернули, залубні повним розмахом підскочили і в ту ж мить великий клубок із кожуха, немов м'яч підбитий, виплигнув із саней у сніг.

— А, до черта! — Донісся досадний проклін.

Та решти не дослухали вже мандрівники, бо коні розігнавшись, бігли добрий кусок, поки Михайліві вдалося їх спинити. Осоцький вискочив із залубнів і вернувся до згуби, що в особі тітки Наті порпалася у снігу. Поміг їй піднестися і на силу здернував сміх, коли почув її порскання. Десь і мlostі пропали.

— Ну, що то за дика їзда! І пощо так гнати, щоб із чоловіка останній дух витрясти! Мало костей не поломила.

— В кожусі і на м'якому снігу ще ніхто костей не поломив, прошу пані, — твердив на свою оборону Михайло.

— І на гладкій дорозі можна голову зломити, не знаєш того!

— На гладкій може, але не на такій м'якенькій, як перина — обстоював своє Михайло.

Врешті тітка всадовилася в залубні й коні рушили в дальшу дорогу.

На голос дзвінків Марія вийшла перед веранду. Коні затрималися в бігу, випускаючи ніздрями клуби пари. Марія допомогла Левкові видобутися з кожуха й взяла його в свої обійми.

— Мій синочку коханий! Добре, що ти вже тут.

Всі повисідали з залубнів і ввійшли в теплу кімнату.

Левко глядів на свою маму радісними очима.

— Мамусю, ти така гарна сьогодні!

— Для тебе, Левчику, так прибралася. Але ж ти виріс за останній час. Та ж ти мене швидко діростеш! — І приглядалася своєму синові радісними, повними любові очима.

— А як вам іхалося? — спитала Осипа.

— Добре!

— Добре! — обурилася Натя, — і ти називаєш то добром, мало костомах своїх не поломила!

— Знаєш, мамусю, тітка випала з залубнів, але так смішно, як футбольний м'яч. Лиш ногами з кожуха замахала.

— Та що сталося!

— Ех! Твій фірман ні до чого, вибої на метер високі, а він гонить, як чорт.

— Ну, але, що добре кінчиться, не є злом. І твоя пригода не є така дуже страшна. Коли ж підкріпиш себе доброю кавою і цигаркою, то й гумор повернеться — жартував Осип.

— Цигарку закурю таки зараз, заки ще кава буде.

Тітка, розсівшися у вигідному, м'якому фотелі, любувалася запашним димом доброго тютюну. Тимчасом Левко вибіг до кухні. Стара Настя не пізнала його, такий великий зиріс. Вибавила його на своїх руках, а от сьогодні він уже в школах, славний став! Очі Насті зайшли росою.

Сьогодні Свят-Вечір. У той день краще кожному, хто непричесний у святочних приготуваннях, усунутися в дороги, або врати шапку невидимку. Тому Осип разом зі Зеневим і Левком пішли у ліс на лови.

Тимчасом у хуторі Марія з Натею поралися при влаштуванні Свят-вечері. В столовій кімнаті прибрали вони святочний стіл.

Під білу скатерті постелили пахучого сіна. Перед

тарілками маленька вітка смеречини, посередині стояв ко-лач, два великі срібні свічники з восковими свічами, порцелянові миски з узваром і кутею, торти й коржики — заповнили цілий стіл.

На почесному місці була тарілка, перед нею овічка, перев'язана чорно-червоною стрічкою, крісло приbrane вишиваним рушником. Це місце для поляглих героїв за волю України.

У просторій вітальній кімнаті Ксеня причепурювала різними скляними цяцьками, солодощами й свічечками високу, аж під стелю, ялинку.

Левко, повернувшись з ліса, помагав їй у праці, та розказував про те, як і скільки сьогодні батько застрілив вайців.

— Не говори мені про те — перебила йому Ксеня — бо я не люблю навіть слухати про те, як хтось вбиває невинного зайчика.

— О, видумала! Хіба тому, що сама ніколи не потрапиши стріляти.

— Як схочу, то й потраплю, але я саме й не хочу.

— Це бабське говорення! — Відповів їй з погордою.

— Ах! Який великий мужчина! Рік від мене старший.

— Рік, не рік, це не важне, але татко казав, що я вже зовсім добре стріляю і піду з татком колись на дики кабани. Тебе татко певно не забере зі собою.

— Бо я і так не пішла б.

— Ба!

— Я вже така голодна, — заговорила по хвилині Ксеня. — Чи швидко даватимуть вечерю!

— Коли зійде перша зірка.

— Ну, а як хмарно, то зірки не видно, що тоді?

— Дурна, бачиш, що небо чисте.

— Ну, а як колись воно хмарне, то як пізнаєш, що десь там за хмарами зійшла вже зірка!

— Ну, тоді... ну, тоді орієнтуємося по годиннику.

— То можна б і тепер так зробити... так хочеться вже їсти!

— Знаєш, я на всі страви маю велику охоту, але найбільше тішуся на смаженого коропа і...

— Та скажи просто, що тішишся на всі страви. Пото-що вичислювати їх дванадцять!

— Ах, який ти! Я не думаю про всі страви, а про ті, що їх я найбільше люблю.

— Ну, а я люблю всі дванадцять і всі буду їсти.

— Не говори дурниць.

По хвилині Ксеня вийшла з кімнати, та зараз же вбігла врадувана.

— Слухай, Левку, є вже перша зірка! Зараз будуть давати вечерю.

І справді незадовго Натя післала дітей причепури-тись до вечері.

В кухні зібралася вся челядь, щоб побажати госпо-дарям із Свят-Вечером. Ціла сім'я Осоцьких перейшла до кухні. Найстарший фірман Михайлло ввійшов із сіней з великим околотом жита, поставив його перед Осоцьким та почав святочні віншування.

Осоцький взяв дідуха з рук Михайлла та примістив його в куті кухні. Опісля ділився просфорою з медом з челяддю, стискав кожному руку і бажав щасливо до-чекати другого Різдва. Він набрав ложку куті та кинув вгору на стелю. За ним пішла Марія і, роздавши всім да-рунки, побажала щастя і здоров'я та подякувала їм за їхню поміч.

— Сідайте, добрі люди, та споживайте дари Божі і працю ваших рук. Христос Ражддається!

— Славіте Його, — відповіли гуртом, — і вся челядь засіла довкруги обильно заставленого стола. Тільки Натя поралася біля печі.

По вечері всі перейшли до вітальні й Левко засвітив свічечки на ялинці. Біля неї стояв стіл, накритий виши-ваною скатертю, а на ньому поукладані дарунки. Левкові засвітилися радісно очі. Лещата і цілий лещатарський виряд, новий фльоберт полонили всю його увагу. Ксеня надягнула на руку золотий годинник, що про нього вже

давно мріяла. Кожний знайшов щось між дарунками для себе і всі раділи як діти.

— А про коляду забули! — Пригадав Осоцький і здоровим басом затягнув „Бог предвічний...”

І поза межами Осоцького хутора по всіх, стріхами вкритих хатах, по всіх міських домах, всюди, де тільки билося українське серце, лунала коляда.

Бог предвічний народився,
Прийшов днесь із небес,
Щоб спасти люд свій весь
І утішився.

Він прийшов, щоб потішити і надію скріпити наболілу душу нашого народу. Він прийшов спасти від зневіри, чи вагання і додати сил до дальшої боротьби.

„Слава ва вишніх Богу і на землі мир в человіціх благовolenіє” співали янголи чабанам, сповіщаючи їх про народження Бога.

І в понурих, темних тюремних камерах, спраглі уста шептали гімн надії „Бог предвічний народився...”

— — — — — — — — — — — — — — —
В другому дні Різдвяних свят припадали ім'янини Осоцького. У тому дні відвідували хутір численні гості з міста. І сьогодні прибув провідник повіту, посол до сойму д-р Кресань, директор гімназії, проф. Верницький з дружиною, директор кооперативи „Стяг” Мручко, і пані Галина Висоцька, вдова по судовому радникові. Д-р Кресань і проф. Верницький, це колишні товариши з гімназії, директор Мручко відвідав Осоцького, голову надзвірної ради кооперативи, а пані Висоцька була радше гостем Марії. Старенький парох, хоч і не домагав, прийшов відвідати „дідича”, з яким від п'ятнадцяти літ жив у найкращій згоді.

Гості засіли до вечері, д-р Кресань виголосив промову на честь Осипа.

По офіційній частині, при смачному індику, настрій став більш свободний. Д-р Кресань, що завжди бував осередком товариства, бавив ціле товариство. Був це молодий ще чоловік, вродливий, певний себе й... амбітний.

Мручко, це справжній контраст до Кресаня. Худорлявий, рижий, з малими, блідо-синіми очима, що в білій оправі вій видавалися зовсім білими, не мав у собі нічого з поваги. Хоч жонатий і батько дітям,уважав себе Дон Жуаном і залюбки залиявся до гарних жінок.

Проф. Верницький з гідністю носив свій директорський титул, як і в чорній обвідці окуляри, що їх у моментах схвилювання раз-у-раз поправляв. Сидів при столі випрямлений і з вагою великого педагога виявляв свої погляди.

Біля нього його дружина, немолода вже жінка, свою круглу фігуру прибрала в коротку сукню „останній крик моди”, яка карикатурно поширила об’єм її тіла, перемінивши його в кулисну форму. Раз-у-раз посылала ніжно-сентиментальний погляд Зеневу, що був тут єдиним молодим чоловіком, намагаючись звернути на себе його увагу.

Галина Висоцька сиділа біля Марії, тихо розмовляючи. Була це жінка біля сорока років, колись красуня, та й сьогодні ще гарна. Довгі роки працювала в жіночому товаристві і головувала їому.

Кресань розводився над нашим політичним життям.

— Наша теперішня політика вимагає тактики компромісу. Мусимо погодитися зі сучасним станом, хоч і як він нам противний. Те, що ми знайшлися під Польщею, для нас багато краще від того, якби ми попали під большевиків.

— Ну, пане докторе, — заговорив Мручко, — а все ж там є українська держава, хай і в федерації, але є.

— Не вірите хіба, що це правда. — перебив Кресань — це обман. Гасла, що їх кинула Москва, добре на те, щоб спантеличити не дуже свідому ще масу, ослабити її опір, а тоді знищити. Москва, біла чи червона, ніколи не визнає самостійної України, ані навіть у федерації. Мене дивує одне, як наші деякі поважні громадяни можуть орієнтуватися на схід.

— Орієнтація на схід, тобто Москву, є так само згуб-

ною для нас, як орієнтація на Варшаву, — сказав спокійно Зенів.

Всі здивовано подивилися на молодого чоловіка, що опрокинув твердження Мручка, та рівночасно зробив закид Кресаневі.

Кресань посміхнувся вибачливо, немов батько до збіточника сина і спітав.

— На кого ж ви радили б огляdatись?

— На себе самих, — відповів Зенів.

— Ну, — засміявся в голос лосол, — це вже надто нереальне. У нашій війні ми лишилися самі і недалеко з тим зайдшли.

— Це підтверджує мою думку. Ми були незорганізовані, без віри у власну самостійність, готові на згоду з ворогом, та неготові до боротьби, за малими виїмками. Тому й програли. Чи історія має знову повторитися? — спітав Зенів.

— Тому саме, — відповів Кресань — щоб нам скріпитися, треба створити умови можливі для того процесу. Дійдемо до цього мудрою й реальною політикою. Коли добудемо автономію, яка нам належиться, тоді зовсім певно зможемо розвинути і скріпити наші сили.

— Домагаючися автономії від окупанта, перекреслюємо тим самим перед світом наше право на самостійність і признаємо Польщу власником нашої землі, — відповів Зенів — а нам не вільно забувати, що Польща, це узурпатор, який загарбував наші землі. Ми знаємо, що Польща ніколи не дотримувала своїх зобов'язань, а найновіша доба це підтверджує. Коли було треба перед світом дати обіцянки для української меншини, польський сойм ухвалив автономію трьох воєвідств і український університет; скільки ж років пройшло з того часу? Рада Амбасадорів признала наші землі Польщі і відтоді поляки не то що перестали взагалі думати про зреалізування своїх зобов'язань, але навіть не допускають до дискусій над ними. Вони, в міру потреби, роблять обіцянки, яких ніколи не думають виконати.

— Тому ми своїми настирливими домаганнями намагаємося їх примусити до того — відповів Кресань.

— І напевно не примусите їх, — відповів Зенів. — А якщо заіснувала б якась нова конечність заманіфестувати перед світом своє політичне відношення до нас і уряд дав би нам ту автономію, буде це зовсім певно клаптик паперу, щось наче етикета на пляшці фальшивого вина, що в нашому житті не матиме ніякого примінення, подібно, як і в большевиків всі гасла самовизначення і свободи народам, це етикетка, на яку на жаль багато наших далося взяти. Та, як би навіть ті міркування не були правильні й уряд дав би нам справжню автономію, я противлюся тому найбільш рішучо.

— А то чому? — спитав здивовано Кресань.

— Тому, щоб не вбити рештки відпорності, яка лишилася в нас по нашій програній війні — відповів Зенів. — Наші ширші маси, хоч вже й національно освідомлені, ще надто перевтомлені війною і нашими невдачами. Ми не є готові, як ви, пане докторе, кажете, скріпитися й рости в силу, маючи автономію. Перед нами є величезне завдання, перевиховати суспільність, дати їй тверді національні основи, збудити в ній почуття повної національної окремішності, піднести почуття національної гордості, знищити останки духового сервілізму, розбуджувати інстинкт боротьби, а не присипляти його полегшами, які могла б дати автономія.

— Як бачу, ви негуєте всі здобутки, які можна б вибороти від уряду для нашого народу? — спитав Кресань.

— Полегші, які дає ворог, це зброя в його руках. І якби поляки були добрими політиками, мали б ми давно автономію, а з нею і розклад в нашему національному організмі, який знищив би всі цінності духа, що принесли нам наші визвольні змагання й державність, — відповів Зенів.

— Мені незвичайно цікаво слухати ваших висновків, пане Зенів, — говорив Кресань — і ваші теорії не є без слушності. Та теоріями жити годі, ще й тоді, коли їх важко перевести у життя. Щоб перевиховати суспіль-

ність, треба багато років часу, і це справа майбутнього. Ми живемо й мусимо боротися з труднощами, що їх приносить теперішня дійсність. Ми не можемо допустити до матеріальної руїни нашого народу; коли оплачуємо податки, маємо право домагатися покращання нашого буття. А далі, мусимо протиставитися політиці винищування нас. Не можемо допустити своєю негативною поставою до уряду до арештів і терору ворога, що знищив би, у першу чергу, нашу інтелігенцію і обезголовив маси.

— Погоджуємось з вами, пане докторе, що треба запобігти матеріальній руїні нашого народу та, на мою думку, тут конечні є інші методи, як ті, що ви подали. На власні сили мусимо звернути всю нашу увагу. Розбудувати кооперацію, зосередити в наших руках торгівлю і дрібний, покищо, промисел, перевести в життя гасло „свій до свого” і творити власні незалежні від уряду варстти праці. Це є справи, які мусять лягти в основи нашого економічного росту, дарма, що їх прийдеться реалізувати важкими труднощами. Щодо другої справи, то, на жаль, ніякі визвольні змагання в світовій історії не прийшли без жертв, то ж і нам доведеться скласти не одну жертву на шляху до волі — закінчив Зенів.

Вечеря добігала кінця, вже і щука в хріновій підливі минулася, прийшли ще голубці з печеною ковбасою, а гості не дуже знали, що ідять, заслухані в двобій посла Кресаня із молодим екс-студентом Зеневим.

Марія уважно слідкувала за розмовою. Й щораз то ясніші були деякі питання, на які не вміла сама дати відповіді.

Осип з легкою посмішкою обсерував дискутантів: два світи зійшлися тут і кожний знає своє і вірить у свою правду — думав він. Кресань набрав голубців на тарілку і взяв кусок у рот. Доїдаючи, звернувся з вибачливою усмішкою до Осипа.

— Знаєш, друже, приємно є трохи розбалакатися з молодими людьми. Здається, що сам молодієш. Ми думаємо вже по старому, як би то поліпшити нашу долю, а вони, повні молодечого захоплення і романтизму, будуть

ють нові храми, часто на нереальних основах, але з вірою, що таки доведуть будову до кінця. Щаслива молодість!

Зенів посміхнувся привітно.

— Надто поверховно розумієте нас, пане докторе. Нами руководить не тільки молодече захоплення, бо саме захоплення — це солом'янний вогонь. Тут діє щось глибше, а саме ідея, віра у власну націю, що у відродженні державі знайде повне своє завершення.

— Це „увіст”^{*)}) — шепнула своєму чоловікові на вухо пані Верницька.

Директор Верницький нервово поправляв окуляри і неспокійно споглядав на небезпечного молодика. — Здурів Осип, — думав сердито, — запрошувати до себе такого непевного типу! Хай би інспектор довідався, що він, директор гімназії, перебував в такому товаристві... „дисциплінарка” готова.

— Те, що наша молодь, — продовжував Зенів — найскорше сприймає цю ідею, найкращий доказ, що вона, молодь, це високовартісний матеріал, морально здоровий, готовий до посвяти і боротьби за права нації. Обезцінювати її ідейні пориви, приймаючи їх за звичайне захоплення, не можна, пане докторе.

— Я далекий від того — відповів Кресань — бо на віть захоплення, що є питоме для молоді є конечне і корисне, як і взагалі романтика; але, бачите, я не можу погодитися з тим, коли кільканадцять-літні хлопці, захоплені саме романтизмом, — бо годі вірити, щоб такі ще діти мали вже вироблений твердий погляд на справу, — ішли в небезпеку, вкінці непотрібну, бо і що з того вийде?

— Де йде боротьба, пане докторе, є завжди небезпека, а у нас йде боротьба. І саме ці юнаки готовляться до неї. Знаємо з досвіду, що коли починається війна, яка триває кілька років, то молоді хлопці, які на її початку були майже дітьми, за пару років машерують вже з крісами на фронт. Те ж саме є і в нашій боротьбі. Наші під-

^{*)}) „Увіст” — член Української Військової Організації.

літки за короткий час підуть на фронт, але їх треба виховати в революційному дусі, цього вимагає від нас конечність.

— Ах, та ваша революція! Це нещастя наших днів — кинувся на Зенева мовчазний досі директор Верницький. Я, як директор гімназії, маю тієї вашої революції по вуха. Нема спокою в школі, поліційні агенти вічно находять, завжди якісь доноси, підозріння. Хлопці щось шепочуть, а як надійде професор, враз замовкають. Я мусів зарядити, щоб терціян щодня по науці перешукував усі шафи, лавки, коридори, чи нема якої забороненої літератури, або й револьверів, а те все через вашу революцію. Хлопці мають вчитися, щоб з них були люди на становищах, бо у нас мало інтелігенції, а через свою безвідповідальність можуть потерпіти вони, їхні батьки і школа.

Директор Верницький закінчивши свою промову, злісно почав довбати вилками у голубцях, немов вони були тою клятою революцію, що зганяла сон з його очей.

Зенів приглядався спокійно директорові, що в своєму хвилюванні видавався йому надто смішним. Обличчя йому почервоніло, брови грізно стягнулися над окулярами, щоки нервово жували ковбасу з голубцем, що викликувало швидкий рух коротко стрижених вусів.

Чи ви, пане директоре, не надто чорно дивитеся на цілу справу? — завважив Зенів. — Що поліційні агенти заходять до всіх наших установ, це ще не значить, що там діє підпілля. З вашої мови виходить, що дотепер не знайшли ви ще ніякої забороненої літератури, чи револьверів, а що хлопці шепочуть щось між собою, це зовсім певно... про дівчат. Це ж дуже інтересна тема й професорам не можна цього слухати, тому й замовкають.

Голосний сміх перервав розмову.

— Го-го-го — засміявся Мручко, — це найкраща революція і завжди актуальна. Я, коли був в гімназії, то й на книжку не дивився, тільки про дівчат думав. Та й хто з нас був інший?

— Ах, ви знаний Дон Жуан — докинула пані дирек-

торова Верницька, завертаючи при тому кокетливо очима в сторону Мручка.

— Не моя вина, пані добродійко. Не можу спокійно дивитися на перлину людського роду... жінку, — закінчив Мручко.

Гості закінчили вечерю і Марія просила перейти до вітальні. Тут панове закурили цигарки і готовились до бріджа. Марія подала чорну каву чоловікам на бріджевому столику, а пані примістилися у вигідних фотелях. Натя присунула малий круглий столик і наливала в маленькі філіжаночки запашну мокку.

— Знаєте, пані Марійко, — заговорила пані Верницька, — той ваш молодий гість дуже добре презентується, елегантний у поведінці та навіть симпатичний, тільки щоб не був так розполітикований! Чи він з вами також політикує? — спитала, підморгнувши оком.

— То залежить — відповіла Марія.

— А, розумію, залежить від місця, часу, — засміялася Верницька. — Ну, ну-ну, я не стерпіла б у хаті молодого вродливого чоловіка, щоб політикував.

— А що ж робили б ви?

— Що? Бодай фліртувала б з ним, була б якась розривка.

— Мені це не цікаве, волію вже політикувати, — відповіла Марія із почуттям несмаку.

— Ах, правда, політикуючи можна чудесно фліртувати; це подекуди й лікантно виходить... Розмови про поважні справи... а при тому чарівний усміх, глибокий погляд очей, живою дискусією розжарені щічки, ех, все те ми, жінки, знаменито розуміємо, — сміялася в голос Верницька.

— Виходить, що ви маєте велику практику в любовних справах — завважила Натя.

— Ах! Боже милий! Розуміти їх, це не значить самому так робити. Коли маєш очі і не одне бачиш... От погляньте, панство, на директора Мручка — додала шепотом. — Він думає, що про його роман з Мірою Приб'янківною ніхто не знає, а то вже горобці про те свищуть.

Це чистий скандал! Жонатий, батько дітям, міг би вже триматися хати, а не бігати за дівчатами. Та ще більше дивуюся Мірі; молода, гарна дівчина і з таким старим... фуй!

— Дайте спокій! Навіщо зараз приписувати погані речі й підозріння, — відповіла пані Висоцька.

— Ви судите по собі, пані радника, — перебила Верницька — не думайте, що люди не знають, як то ви відкинули „зальоти” Мручка! Знають, добре знають.

— Цікаво, що я про те нічого не знаю, — відповіла Висоцька.

— Перечите, бо ви є дискретною людиною, та все одно люди бачили, як він переслідував вас своїм залиянням. А щодо Мручка й Міри, то люди бачили на власні очі. Годі твердити, що так не є.

Висоцька з несмаком відвернулася від Верницької та вона не звернула на це уваги. Раз попала на улюблену тему і не думала уступити.

— Ви, панство, знаєте, що Приб'яки мешкають в домі кооперативи „Стяг”, де старий є секретарем і торговельним референтом, і що там є великий, гарний сад. У тому саді в бузкових кущах є романтична альтанка, в якій пан Мручко і Міра проводять настроєві хвилини. Знайшлися люди, що бачили ті чулі сцени. Що ж ви на це, мої пані? — питала з тріумфом.

— Хто ці люди, не знаю, але це дуже погано і несмачно розносити по світі такі речі і пускати дівчині славу, — відповіла Висоцька.

— Славу? Як хтось сам своєї слави не шанує, то другі мають це робити? — обурилася Верницька.

— Але що ж кажуть на це батьки Міри? — дивувалася Марія.

— От, вигадали! Батьки самі те все покривають. Старому Приб'якові залежить на Мручкові, бо завдяки йому, посередньо через Міру, тримається на добрій посаді й робить „кокосові інтереси”. Він враз із Мручком не згодилися на пасічничий курс. мовляв, у саджку не можна ставити вуликів, бо бджоли можуть спричинити шкоди, а це

тільки тому, щоб до саду не входили чужі люди. Моя Ганя служила у Приб'яків і розказує, що як Мручко з Мірою сиділи в альтані, їй не вільно було навіть на грядку по цибулю піти, лише сама Приб'якова йшла, кашляючи в голос на двадцять метрів від фіртки.

Коли пані мовчанкою прийняли балаканину Верницької, їй стало ніяково й, зітхнувши побожно, закінчила.

— Ах, Боже мій, хай собі люди роблять, що їм до вподоби.

— От, це правильно, — підхопила Натя, — хай роблять, що їм до вподоби, та, незалежно від того, ми можемо обливати їх помиями досхочу, коли й нам це подобається. Чи не так? — питала звернувшись до Верницької, та, не чекаючи відповіді, обернулася до Висоцької.

— Чула я від Марії, що влаштовуєте виставку наших вишивок. Чи маєте вже багато експонатів? У мене є кілька гарних збірок, якщо вам треба, можу прислати.

— З радістю і вдячністю беру вас за слово, — живо відповіла Висоцька. — Експонатів придбали трохи мої дівчата, що вірно мені помагають у праці, а навіть здобули на власність товариства кільканадцять чудових старих уставок, що бабусі повитягали із скринь.

— Це добре, що беретеся до пропаганди нашого народного мистецтва, бо по правді це дуже занедбана ділянка й треба спопуляризувати його, щоб практичне пристосування не кінчилося на вишитій сорочці до пародії народного строю. Така краса, як наша вишивка, повинна бути основою хатньої декорації й тим створити наш власний стиль. Не говорю вже навіть про прикрашування жіночих одягів. Куди краще виглядатиме така сукня з вишивкою, чим всякими „рішеліє”, або „толедо”, — говорила Натя.

— Чому? — заперечила Верницька. — Я дуже люблю „рішеліє” і маю багато речей так вишитих. Вони є дуже елегантні й я не згідна з тим, щоб усюди пхати нашу вишивку, а визбуватися того, що є в цілім світі модне.

— Хай би навіть менше гарне від нашого, щоб тільки модне, так? — іронізувала Натя. — А як би так наша

вишивка помандрувала до Парижа і звідтам пішла в світ, горджувану вами вишивку, чи так? Ну, пані Галино, робіть виставку за виставкою, пропагуйте наше народне мистецтво, щоб скоро дісталося в світ, то може тоді дістане право азилу у пані директорової Верницької, — жартувала з добродушною міною Натя.

Верницька спаленіла і дивилася злющими очима на Натю, яка з привітною усмішкою подала їй торта. Марія придавила під столом ногу Наті й рівночасно почала припрошувати Верницьку до торта.

— Я обіцяла вам дати перепис на цей торт, може зараз собі запишете — спітала.

— Радо — процідила крізь зуби Верницька й почала в торбинці шукати олівця.

По півночі гості від'їхали на станцію до нічного поїзда „крик моди”, то ви кинулися б вишивати й нашу, поїзду, а домашні порядкували ще столи й кімнати.

— Скажіть мені, мої дорогі, — питала Натя — як ви можете жити з тими людьми? Що ви маєте з ними спільногого?

— Нічого. Звичайні знайомі і шкільні товариши Осипа, — відповіла Марія.

— За виїмком Висоцької, один жах!

— Що ж, — відповів Осип, — це наша еліта, люди на чільних становищах; Кресань, наприклад, дуже інтелігентний і меткий чоловік.

— Ну, він ще можливий, хоч дещо позує, але інші, даруйте! Еліта надає тон життю, який тон можуть надати ті люди? — питала Натя.

— Що ж робити, Натю, такі вони є й такими мусимо їх приймати. Це все люди старші. Нові підростають і вони будуть інші, певно кращі.

— Та скільки ж колод кидають вони нам, молодим під ноги, — відповів Осипові Зенів. — Як важко їм зрозуміти наше змагання і цілу нову добу, що прийшла по світовій, зокрема по нашій війні. І з приzierством оцінюють вони наші пориви, називаючи їх дитячим романтизмом, безумством, невідповідальністю. А скажіть, до чого

докотились би ми без того романтизму? До інертної маси, нездібної до будьякого спротиву.

— Не можна дивуватися їм, пане Зенів, — говорив Осип, — це, як я вже сказав, люди старші, що виросли в зовсім відмінних від нинішніх умовах, люди, що жили, працювали так, як в тодішній час було можливо й дали великий вклад труду в народню скарбницю. Не можна ж їм відмовити всіх заслуг і відкинути від громадського життя, як це нераз намагаються робити молоді. Це лиш викликує непотрібні негодування, які не скріплюють, а розбивають життя.

— Ніколи не легковажимо старших громалян, які своєю працею заслужили на нашу пошану, — відповів Зенів — коли ж протиставимося деяким, то лише тим, які своїми опортуnistичними вчинками втратили в нас право на пошану, а які все ж намагаються, силою свого авторитету, надавати тон суспільному життю і тримати руку на його живчику.

— Я приглядався сьогодні обуренню директора Верницького на ту нещасну революцію і пригадав собі одну сумну дійсність наших днів — продовжував Зенів. — Учениця українка ходить до польської гімназії, бо в тім місті української немає. Вона належить до тайного пластву. Випадково попадає в руки учителя українка її світлина в пластовому однострою. І що робить цей учитель? Віддає світлину директорові полякові, пояснюючи її зміст. Директор дивиться довго, вкінці відповідає:

— Ні, це не вона, ви помилилися, — і сховав світлину до бюрка.

— От, це тільки один факт із багатьох інших. Думайте, пане Осоцький, що такі люди мають право уважати себе громадянами та ще й надавати тон і напрям нашому життю?

Або ті лоялісти, що в своїй чолобитні перед ворогом втратили всю гідність не лише українця, але просто людини? Ні, з ними нам не по дорозі. Не зговоримося ніколи з людьми, що „білим залізом” радять випалити революційну язву, — закінчив Зенів.

Осоцький ходив по кімнаті, слухаючи Зенева. Коли він скінчив, підійшов до нього.

— Те, що ви сказали, це жахливе явище, та воно не ввійшло в загал старшого громадянства. Йому піддалися тільки одиниці і їх треба поборювати. Я не політик, та коли дивлюся на конфлікт, що зарисовується між старими і молодими, боюся, щоб він не довів до розбиття нашого громадського життя.

— Ні, до того не дійде. Бо скорше, чи пізніше ідейне старше громадянство стане разом з нами, а тамтих пере-кreslity iсторія.

— Дай Боже! — відповів Осип.

— — — — —

Марія довго не могла заснути. Враження зі сьогоднішнього вечора не давали їй спокою. Розмови, що вела їх часто з Зеневим, викликали в ній певний душевний хаос. Все, що він говорив було таке ясне, а проте їй, Марії, так важко навіть в уяві поставити себе поряд із Зеневим і його друзями. Чому? Чи її проминуле життя, далеке від довкілля й подій, що наростають в ньому, зробило з неї затурканого селяха, для якого ідеалом став лише хліб насущний?

З яким захопленням і рішучістю виявляв він свої думки, хоч знов, що перед ним майже самі його суперники! Він знає, чого хоче, а я, — думала в безсонності Марія, — чого я хочу? Бути разом з моїм сином — це, мабуть, одноке мое бажання. А як доля схоче, що Левко буде окремо жити і я лишуся сама — що тоді? — Марія кинулась на ліжку, що аж пружини в ньому затріщали.

— Ні, того ніколи не буде! Але, чи Левко завжди буде для неї такий добрий, як тепер? А як ні, то яке життя жде її?

А все ж таки Зенів правду говорив, що людина не може знайти вдовілля в тісному крузі життя. Вона мусить мати змоту виявити свої вартості в ширшій площині, віддавши їх для добра даної ідеї.

— Як він це пояснював? Ага! Це так, як мистець,

коли не має змоги виявити свого мистецтва перед світом, стратить свій талант даний йому Богом. — Це правда, але що я маю робити? Чи потраплю щонебудь?

— Ні, так далі не піде, мушу поговорити з Зеневим, він певно мені це вияснить. Одне знаю, що так далі жити годі, мушу щось почати. Тільки що й як?

Це питання довго ще томило Марію, поки, вкінці, з першими півнями не заснула твердим сном.

Та нескоро довелося Марії говорити із Зеневим. Під час Богослужби в церкві він простудився і дістав грипу. Кілька днів мусів пролежати в ліжку. Хоч Марія часто заходила відвідати хворого, не могла з ним говорити про свої справи. — Хай подужа — подумала.

Левко з Ксенею цілими днями ганялися на лещатах і лише вечорі проводила Марія зі своїм сином. Звичайно шила біля стола, а Левко розказував про свої сьогоднішні пригоди на лещатах та дратував Ксеню, що вона не вміє як слід з'їхати з невеличкої гірки. Марія прислушувалася до живої розмови дітей та всміхалася до них весело.

— А знаєш, мамусю, мені дуже шкода їхати до Львова, бо там не буду могти ходити щодня на дошки.

— В неділю завжди зможеш піти.

— Ех, то так мало! А як прийде неділя і не буде снігу, то що тоді?

— Треба просити тітку, щоб дозволила тобі піти і в будний день, та лише тоді, як завчасу вивчиш усю лекцію.

— О, за годину буду все вміти, бо я вже в школі затямлю все, що професор скаже, а вдома то швидко йде вже наука.

— Як так, то тітка напевно пустить тебе на лещата. Ну, — Левчику, — спитала по хвилині Марія — а за мамусею буде тобі трохи скучно?

— Та-а — відповів Левко — і в його голосі вичула Марія щось немов вагання. Подивилася уважно на сина й помітила, що він спаленів.

— Ні, — думала — мені лише здавалося, я справді роблюся перечулена.

— Я скоро прийду до тебе, Левчику, і може підемо до театру разом? Добре? Хочеш, щоб я приїхала?

— Так, — відповів, — але, мамусю, не приходи до мене до школи, бо хлопці сміються, що я... Тут малий завагався.

— Ну, сміло, хлопче! — заохочувала Марія.

— Що я тримаюся маминої спідниці.

— Е, синку, це хлоп'ячі жарти і ти не роби собі нічого з того, — заспокоювала Марія сина, але в душі у неї щось заболіло.

Мовчки шила. Ритмічним рухом перетягала голкою нитку, що чорною стрічкою значила дрібнесенькі хрестики на білому полотні. Чорними були її думки... бо пішов її хлопчина між чужих людей, вони, а не мати формують його душу. М'який, не вміє протиставитися, оборонити себе, і піддається. Йому соромно перед товаришами за свою любов до мами, — хай краще не приходить, щоб не бачили його з мамою! Яке ж це боляче!

А що ж буде пізніше, під чий і який вплив підпаде він? Коби хоч Осип трохи більше цікавився вихованням малого, а то йому байдуже, що з хлопця буде.

Марія тяжко зідхнула.

III.

Директор Мручко не почував себе добре, вийшовши з Приб'яком із засідання надзірної ради кооперативи „Стяг”.

У своїм звіті про діяльність кооперативи за останні два місяці, він дуже широко розводився над збільшеними оборотами, які приписував рухливості Приб'яка, що доклав усіх зусиль для збільшення числа покупців. Він удаврив у патріотичну нотку, — мовляв, — наші покупці це переважно селяни, і управа почувалася до обов'язку йти їм на руку, віддаючи товар частинно на кредит. Це подекуди спричинило в нас хвилевий брак готівки, потріб-

ної до викупу векслів, що їх платність випадає в короткому часі. Є також деякі податкові залегlostі, тому управа кооперативи ухвалила дістати більшу позику в банку, щоб уникнути евентуальних коштів протесту векслів, чи екзекуції скарбового уряду.

Коли Мручко прочитав звіт, запанувала мовчанка. Голова надзвірної ради, Осоцький водив очима по всіх приятніх, намагаючись відгадати їхню думку. Та здивування на обличчях вказувало, що всі члени були заскочені звітом Мручка.

— Як мені відомо, управа кооперативи, віддаючи товар на кредит, брала від довжника векслі, то ж належить стягнути векслеві довги і ними покрити зобов'язання. Може директор Мручко вияснить нам ту справу?

— просив Осоцький.

— Спершу управа брала векслі від довжника, та це виявилося некорисним для збільшення обороту, бо селянин бойтися векселя як огню, тому ми рішили віддавати товар тільки на підпис на довжному квитку. — Вияснивав директор Мручко.

— Так, але це не дає ніякої запоруки, що довжник має чим заплатити довг, коли ж на векселях є поручники. Чи управа зрозуміла наслідки такого рішення,

— спитав Осоцький.

— Я вже сказав, нам ішлося про те, щоб товар збути, а не тримати його в магазинах, а довжники — це переважно заможні господарі, які свої зобов'язання напевно виконують.

— Моя думка, пане директоре, що краще продати менше товару і на ньому заробити, а не визбутися товару, заморозивши капітал. Кращий менший оборот і певний дохід, хоча б тому, що від великого обороту мусите платити високі податки, яких не маєте чим платити, бо капітал заморожений. Тепер стає мені ясною рубрика виплат для п. Приб'яка. Прошу, — тут Осоцький розгорнув касовий звіт, — прошу... готівка, яка вплинула до каси виносить 7% обороту, з того 2% на адміністраційні виплатки, а 5% побирає пан Приб'як як гонорар. Бо, згідно

з ухвалою управи, пан Приб'як не брав місячної платні, лише 5% від обороту. Виходить, що від покупця управа вимагала конечної вплати 7%, щоб оплатити пана Приб'яка і конечні адміністративні видатки. Так виглядає господарка панів з управи, що доводить нашу установу до катастрофи. Щоб її рятувати, панове рішили взяти позику, чи це розв'язує проблему? Чим панове думаєте сплатити майбутній банковий довг, чи замороженим капіталом?

— Пан голова надто пессимістично дивиться на справу — намагався спокійним тоном опанувати ситуацію директор Мручико. — Управа може з місця внести скарги на довжників і поволі стягати довги, якими буде сплачувати банкові векслі.

— Пане директоре, ви самі не вірите в те, що говс-рите, бо знаєте, як виглядає судова процедура з довжниками; за той час банк злічує установу. Ви, панове, своєю, що так назву „фамілійною” господаркою, довели установу до упадку — відповів поважно Осоцький.

По ухвалі надзвірної ради, що добре била в інтереси Приб'яка, знизвши платню на 3% від обороту, продаж товарів за готівку, або на векслі з певними поручниками, з дорученням негайно стягнути довги, вийшов директор Мручико з Приб'яком із засідання. Він не почував себе добре. Ціла справа грозила скандалом, за який він у першій мірі був відповідальний.

— А те все через вас, пане Приб'як. Я довір'яв вам, що у вас є трохи більше розуму і ви не будете робити дурниць. Та й на хвилину не подумали про те, що через вашу господарку стягнете на управу клопіт.

— Пане директоре, а хто ж вам казав на мене здавати цілу працю? Було самому робити. Я робив, як умів і знов.

— Щоб у першу чергу набити свій гаманець, — закінчив сердито Мручико.

— То було не потурати мені, ви є директором; то могли заборонити — кепкував Приб'як.

— Так, заборонити, — сказав голосно Мручико — а в думці докінчив, щоб вислухувати згодом спазмів Міри.

Переходили біля каварні.

— Я йду до каварні, — сказав Мручко.

— До нас не зайдете? Ви умовилися з Мірою до кіна.

— Ні, сьогодні мені кіно не в голові, — і не прощаючись відчинив ясно освітлені двері до каварні.

В каварні в той час не було ще багато людей. При кількох столиках сиділи переважно жидівські „гешефтири”, що сходилися тут обговорити справи своїх інтересів. При наріжному столику біля вікна сидів комісар поліції Гонсьорські й, читаючи часописи, попивав вино.

Мручко ввійшов, зняв нақидку та подався до столика, при якому залюбки сидів. Йдучи, завважив комісаря, що його знав ще з гімназії. Привіталися і Мручко, запрошений, сів при столику комісаря. Кельнер приніс другу чарку.

Попивали вино й балакали про це і те. Балакав більше Гонсьорські. Мручко сидів похнюплений, сердитий.

— Ти чого такий похмурий, — питав комісар.

— Ах, чоловік має різні клопоти.

— Що, ти й клопоти? Ха, ха, ха! Знаю тебе не від нині, що вмієш тікати від клопотів на сто миль. А може неповодження в коханні, ти старий Дон Жуане?

— Такою дрібницею я певно не клопотавсь би... не буде та, то буде інша. У мене, так би мовити, суспільний клопіт.

— Овва? Це зовсім щось нове у тебе, розкажи, воно мусить бути цікаве.

— Де там цікаве! Дошкульне от що. Розумієш, як досадно стає, коли хтось тобі наступить на нагнітки, а мені саме сьогодні це трапилось. Знаєш, що я є директором кооперативи „Стяг” і знаєш, як то важко вести установу й які іноді виходять клопоти, а тут тобі перший ліпший дурень пхає свого носа й починає нападати на тебе. — I Мручко схвильовано випив повну чарку та налив другу.

— Розумію твоє огірчення, воно завжди так є, як хтось із посвятою працює... Пий, прошу, пий. Але хто тобі так дошкулив?

— Голова надзірної ради Осоцький, — відповів Мручко.

— Дідич? Та ж це дуже порядний чоловік і у вас „русинів” має велику пошану.

— В тім то й річ. якби то якийсь „хлистох”, то дав би собі з ним раду, а з ним важка справа, тим більше, що він має за собою табор молодих, які лиш мишкують, якби то скомпромітувати нас старих.

— Слухай, не говори старих, бо я твій ровесник, а не вважаю себе старим. — Кельнер, ще одну пляшку! — Але про який табор молодих ти згадав, такого табору я не знаю.

— Бо це не є ніякий легальний табір, чи як його звати, це всі ті крикливи смаркачі, що всюди і все критикують.

— А, думаєшувісти?

— Та ні, але щось подібне.

— Ну, Осоцький певно з ними нічого спільногоне має. Він політикою не займається і його картотека в нас чиста. — Стверджив пан комісар.

— Ха, ха, ха, — засміявся добре підпитий Мручко.

— Ти не глузуй, говорив комісар, доливаючи щораз то нову чарку вина. — Пий прошу, не глузуй, бо те, що кажу чиста правда. Осоцький так як і ти не займається політикою. Тому не переконаєш мене, що він тримає з тими „вивротовцями”.

— Хто тобі казав, що я не займаюся політикою, — питав Мручко — хто знає, може буду навіть на посла кандидувати!

— Чудесно, я підтримаю твою кандидатуру... але пий вино, воно чудесно успокоює нерви.

Попивали добре вино.

— Але можеш мати контркандидата в Осоцькім, бо він може схоче бути послом.

— О, він. Той певно не буде ним, бо це не по лінії його приятелів, — додав на доброму вже підпитку Мручко.

— Ти впірто впевняєш мене, що Осоцький є у зв'яз-

ку з „молодими”, а я ніколи його не бачив у підозрілому товаристві... Пий прошу... I знов повна чарка стояла перед Мручком. Поправді вона вже не стояла а танцювала перед його очима.

— Не бачив? То було поїхати на Різдво до Осоків, був би побачив а то й почув дискусії, що волосся ставало б тобі дубом.

— Дискусії, це ще не політика, наша держава є демократична й дискутувати кожному вільно, — відповів комісар.

— Так, але Осоцький коби хоч словом заперечив, чи запротестував на всі ті революційні гасла, що їх голосив той молокосос... забув, як називається, та вже досить того, як гостить в себе такого чоловіка.

Комісар дивився прижмуреними очима на зачервоніле від алькоголю обличчя Мручка, на п'яною млою прислонені очі, й не доливав вина, не треба було більше. В думках своїх бачив себе з відзнаками надкомісаря і радів зі своєї мудрої тактики. Досить вже було йому товариства п'яного „колеги”, вийняв срібну папіросницю й не почастувавши Мручка, закурив запашну цигарку.

— Вибач, що мушу тебе попрощати, але час до праці. Доливай вино, воно заплачене — і, подавши йому на швидку руку, вийшов посвистуючи якийсь „шлягер”.

Мручко допив вино і хитким, дуже непевним кроком залишив каварню.

Дні проходили швидко й вкінці прийшов той день, в якому треба було Левкові вертатися до Львова. Марія пакувала синові речі і нишком, щоб ніхто не бачив, витирала очі від сліз. Левко не дарував останнього дня, пішов ще на лещата, та от-от прийде, бо треба вже їхати на станцію.

Червоний від вітру і морозу прийшов вкінці до хати.

— Чудово було, мамусю, так мені жаль їхати!

— Нічого, синочку, як приїдеш на Великдень, не буде снігу, але буде весна така чудова у нас.

— Е, тоді буде вже нудно, і на зяці не можна ще йти, правду кажучи, не буде що робити.

— Не говори так, Левчику, тут завжди знайдеш гарну розривку, але ходи, ходи швиденько їсти, бо час у дорогу.

Марія їхала також на станцію, хотіла відпровадити сина. Мусіли поспішати, бо небагато часу залишилося до від'їзду поїзду.

Бідна Натя голосно зідхала і постогнувала, Бо швидка їзда саньми знову спричинила їй нудоти. На щастя, тим разом без пригод приїхали на станцію і мусіли скоро викупити квитки, бо поїзд був вже на рампі.

Марія пригорнула до себе сина і цілувала його очі, личко, — та ось вже заїхав поїзд і треба було всідати до вагона. Мала хвилина постою, свисток паровоза скригтливий шум коліс і поїзд рушив. У вікні майнула голова Левка, а за ним Ксені. Простягнувши руки, махала вона до Марії. Вона ж білою хустиною відповідала їм на прощання.

Поїзд прискорив бігу, щораз більше меншав, вкінці чорною цяткою сховався на закруті. Марія підсвідомо підійшла до саней, вдягнула на себе кожух, закрила ноги барапицею, й коні рушили з місця, задзвонивши дрібними дзвінками.

Верталася до опустілої хати.

Присмерк м'яким туманом стелився по сніжних полях. Був легкий мороз, небо чисте, аж прозоре. Де-не-де блистіли мерехтливі зорі, усміхаючись до блідого місяця. Спокій тиші перебивав лише монотонний дзенкіт здвінків та кінське порскання. Внизу шуміла хвилястою водою широка ріка, що тісно їй було поміж крижаними берегами.

Далеко за рікою темною стрічкою простягався ліс, немов тло під білі хати Осоків. Ліниво стелився синявий дим з димарів сільських хат. Вечоріло.

Туди веде дорога Марії, — там жде порожня хата, а в ній самота. Пройдуть дні за днями, як багато їх пройшло вже, без гомуни й радости, всі однакові як близнятa.

А все в світі кипіло в повному темпі життя. Розбурхувалися пристрасті, спліталися радості з горем. У завзятій боротьбі зударялися ідеї, буряною силою промошував собі шлях творчий людський ум. Все, у невпинному змаганні прямувало вперед, — тільки у Марії сира одноманітність. Тупіє вона у ярмі буденщини, що важкою апатацією налягала душу.

— Як вирватися з того безнадійного - блудного кола?

Монотонно тягнеться сніжний шлях, монотонно дзвонять дзвіночки.

На дорозі не більш двох кілометрів від хутора видно якусь постать, що йде в напрямі до Марії.

— Хто це може бути, думає Марія.

Та швидко сани зрівнялися з прохожим. Михайло затримав коні, пізнавши Зенева.

— Сідайте, паничу.

— А може у вас, пані, охота пройтися трохи, то можемо пішки вернутися додому, — сказав Зенів.

— Добре, мені нічого поспішати, ніхто мене не жде, відповіла Марія висівши з саней. — Ідь, Михасю, до дому, я вернуся пішки.

Ішли мовчки. Зенів відчував, що розстання з сином боляче в'їлося в душу матері і вона почувала себе опущеною і самітньою. Він знов, як важко прийдеться їй вернутися до порожнього дому, де цілих три неділі було весело і гамірно від дитячих голосів.

Ніхто не привітає її в опустілих кімнатах, бо навіть чоловіка немає, поїхав до міста. Лишився він один, чужа їй людина, що хвилево користає з гостинного дому і скоро вже покине його. Та сьогодні він ще тут. Він розуміє, що діється в душі цієї жінки і радий помогти їй. Пішов сніжною дорогою їй назустріч, щоб вона не відчула так дошкульно самоти.

Марія зразу відгадала намір Зенева і тепліше зробилася їй в душі. Свідомість, що є хтось, кому хотілося подумати про неї, принесла їй велику пільгу. Не буде вже так осамітненою.

— Спасибі вам, мій друже, — промовила по довшій

мовчанці, — я вдячна вам, що вийшли мені на зустріч... і моїй самоті.

Голос Марії заломився, довго стримувані сльози гарячим струмом поплили по холодних лисях.

Зенів не бачив її сліз у вечірньому сутінку, але відчув, що вона плаче.

— Це добре, — подумав, а голосно сказав:

— Вам, пані, не належить так глибоко віддаватися смуткові по розстанні зі сином. Це право життя, що діти мусять вкінці відійти від батьків.

— Я ніколи давніше про це не думала, щойно коли Левчик вперше поїхав до Львова і я лишилася сама, здавалося мені, що ґрунт, на якому стою, зрушився і я трачу рівновагу. Сьогодні я побачила, що він розлетівся, а я повисла у бездонному просторі й не чую опору, на якім могла б затриматися. Свою життєву гру поклала я на одну ставку — мою дитину — і на ній будувала я ціле своє існування; і бачу, що я зробила помилку. Мій син вже сьогодні відстає від дому й своєї матері, що ж буде за кілька років?

-- Це правда. Ви матері бачите у ваших дітях найвищу мету свого життя, даєте їм найбільшу, повну посвяти любов. Діти ніколи не відплатять за те все як годиться, але ж не тому, щоби не розуміли чи не доцінювали вас, а просто тому, що їх власне життя стає для них іншим світом, в якому вони розвиваються і формують себе, дозрівають в готовості творити й давати нове життя. Завершуючи своє „я”, вони відстають щораз більше від кореня-батьків і йдуть власним шляхом. Не можна цього природнього явища брати батькам за трагедію чи кривду, хоч і боляче воно буває. Та ще більше не можна цілого свого життя спирати на своїх дітях.

— Так, сьогодні я це зрозуміла, та на жаль запізно, — відповіла вона повна гіркости.

— Запізно? Не думаю. Ви ще надто молоді, повні сили, щоб казати запізно. Перед вами довге життя і ви можете його зробити корисним і повним змісту. Найкраще з життєвих розчарувань вириває людину праця.

Не думаю тут про фізичну працю, яку може виконати рівно добре людина інтелігентна, як і проста. Проте сама фізична праця не може вистачити першій, коли впovні вдоволить другу. Тому маю на думці працю, в якій можна виявити прикмети духа і принести суспільності користі.

— Що я можу зробити?! Я ніколи не займалася тими справами і мені здається, що нічого не потраплю.

— Тут річ не у знанні. Є багато людей з величезним знанням, які не приносять суспільності ніякої, або дуже мало користі. Річ у відчутті. Це може здається нереальнє, але коли розум часто заводить, відчуття ніколи. Я сказав би, що великі ідеї творилися, між іншим з відчуття. Поставити перед себе каталог з понумерованими можливостями праці й вибрати собі одну з них було б штучним способом, але піти за голосом, що йде з нутра людини й відповідає глибокому переконанню, дає повну запоруку правильності вибору. Чи вам ніколи не приходило на думку, зайнятися якоюсь справою, яка дала б вам радість?

— Сказала б я вам щось, та боюсь, щоб ви не прийняли моїх слів як вираз екзальтації чи хвилевого настрою.

— Чи справді не заслужив я у вас на довір'я? Це була б для мене велика кривда, — відповів поважно Зенів.

— Так скажу. Признаюся вам, що хотіла вже говорити з вами про це, та якось не складалося. Сьогодні таки скажу вам.

— Завдяки вам не дає мені спокою одна думка; бажання працювати з вами і вашими друзями. Не знаю, що могла б я робити та одне певне, що ідея, яка стала для вас основою праці і життя, така мені близька, така правильна, що лише на ній я могла б будувати свою працю.

Розмови з вами викликали спершу хаос в моїх думках, погодити те, що почула від вас, з моєю життєвою пасивністю, було неможливе. Та поволі дозрівало одно і нікло друге, а з хаосу почав виринати світ... зовсім новий світ. Я побачила його таким, як ви показали його: світ боротьби не за теперішнє, а майбутнє нашого на-

роду. Я знаю, що це не легко і ледве чи я коли спроможуся піти у той світ, але він став для мене єдиноправильним.

Я уважно прислухувалася вашій дискусії з доктором Кресанем, намагалася об'єктивно підійти до ваших і його тверджень і що ж... світ Кресанів чужий для мене, коли ж у вашому знайшла я правду і повний зміст.

Зенів мовчки слухав сповіді Марії, не перебивав їй, коли ж вона замовкла й тихо йшла поруч з ним, відігнув глибоко і почав розмову.

— Я далекий від того, щоби впливати на вас і ваше рішення, та коли воно виходить у вас із переконання, що бачу виразно з ваших слів, я радо витаю у вас людину, яка, маючи змогу вибрati собi вигідніший шлях, відкинула його, вибираючи саме той, що стелиться терням а не квітами.

У своїх розмовах з вами, я намагався, бувало, представити вам, які важкі вимоги ставить революційний рух і скільки жертв він забирає. Коли ж вас жінку не відстршило те, значить у вас є сила взяти на себе важку відповіальність. Якщо йде про мою думку чи поміч вам, я готов завжди й де треба піти назустріч вашому бажанню.

Марія затрималася в ходу і пристала на хвилину.

— Пане Мирославе, дозвольте, що назву вас по імені, я дуже рада, що ви зрозуміли мене й широко відповіли. Боюсь одного, що я не здатна до нічого. Хіба вкажете мені, куди маю йти, щоб моя воля і охота не пропали марно. От просто скажіть до чого мені взятися?

— Перед вами є стільки праці, скільки самі забажаєте і то такої, що вам не треба ніяких уповажнень, чи спеціальних доручень, а з місця можете її зачинати.

Маю на думці ваше село. Як я зорієнтувався, воно мало зорганізоване.

— Майже зовсім ні, нам на сором, — перебила Марія.

— От, бачите, і тут вам воля! Не думайте, що це легка справа, ні, багато пройде часу, заки побачите будь-

який успіх, бо наші селяни назагал консервативні і дуже повільні у своїх рішеннях. Багато труду прийдеться вам вкласти, заки здобудете собі їхнє довір'я. Та раз здобувши, не втратите його. Пригляньтеся уважно нашій селянці, скільки ж праці треба дати, щоб піднести її з життевого примітивізму. Не в тому річ, щоб накинути їй якесь міщенство, але розвинути її духові вартості, саме питомі для нашого селянства. Я завжди уявляю собі нашу селянку як горду і пишну аристократку, що знає свою ціну. Освідомити її в цьому, піднявши з низин занепаду, спричиненого віковим національним поневоленням, виробити національну свідомість, почуття власної гідності та важності як матері. Це завдання належить вам виконати.

Ясно, що самим вам треба знайти спосіб, як це перевести. Починаючи від одиниць, дійдете до загалу. Та на тому не кінець вашої роботи. Є ще молодь села, її треба вам здобути. І тут найдете спосіб, зрозумівши молодечі пориви. Спрямувати їх на правильний шлях — буде вашим завданням.

Може видається вам, що та ціла праця не має нічого спільногого з революційним рухом, чи нашими змаганнями. Воно так не є. Нам треба перевиховати наш народ і це мусить іти від основ. Яку ідею поставите ви у вашій праці, які основи — такими стане село. Чи відповідатиме вам така праця?

— Чи буде? Я вже обдумую, як почати її, але боюся, що надто часто буду вас клопотати запитами та проханнями поради.

Та й ще одно, саме прохання до вас, пане Мирославе. Уважайте мене за свого співробітника, це додасть мені сили побороти всі труднощі; користайте з моого дому, з моєї помочі, як і коли вам треба, — я завжди буду готова зробити все, що буде корисне для нашої ідеї. На це вам моя рука.

Зенів пристав, подав її руку і довго стискав її долоню.

Доходили додому. Здалека дивилися світлами вікна

у темінь вечора. Місяць висунувся високо на небо, опромінюючи своїм зеленим блиском сонну землю. Алмазом мерехтіла сніжна кирея, отуливши м'яко її лоно. Гіля дерев і високих ялиць, вгнувшись від тягару пухнатого снігу, кидало на дорогу фантастичні тіні. Мороз скрипів під ногами. Сердився, що хтось непокоїть спокій вечірньої дрімоти. Здалека відізвався голос собаки.

Настя подала вечерю, яка пройшла в мовчанці. Зенів слідкував за Марією. Вона майже нічого не їла.

— Яка вона гарна у своєму смутку і бажанню жити. Вона хоче жити повним життям людини, а не невільника буднів. Хоче бути справді Марією, а не Мартою, — думав, мішаючи чай. Приспана воля збудилася в неї, воля бути корисною для свого народу. Чи видерхти вона в тому?

— Чи видерху я, — думала Марія. Чи знайду стільки сили, щоб забути своє знівечене життя й почати нове?

Зідхнула важко. Зенів підвівся, підійшов до неї і поцілував її в руку.

— Вам треба спочити, ви втомлені, добраніч!

— Добраніч, друже!

По відході Зенева Марія пішла до кімнати сина. Сіла на його ліжко і ніжно почала гладити його подушку.

— Тут ще сьогодні лежала його голівка у сні. ще видно її зариси. — Ще вранці перебігав кімнату, щоб сказати мені „добрий день“. А тепер він, її одинока дитина, далеко від неї. Боже, як болить серце!

Прилягла лицем до подушки і з жагою вдихала в себе запах, що залишився в її загінках. Із очей поплили сльози болю. Схлипувала голосно, нестримно, давши волю сльозам, що мокрими плямами темніли на білому полотні.

IV.

Не тільки особою Осоцького зацікавився комісар Гонсьорський, але й його дружиною.

Як на лихо, почали щораз частіше приходити нові звідомлення дубрівського постерунку, що зводилися до одного: село рухається.

Пан комісар знов, що село не розбудилося само, тим більше Осоки, положені далеко від міста й світа; мусить бути хтось, хто натискає пружину, що впроваджує апарат в рух.

Поправді, не було там нічого великого. Відновлено читальну „Просвіти”, яку було засновано в перших роках по війні і яка фактично не існувала. Досить дивне й підозріле видавалося панові комісареві те, що засновано жіноче товариство.

Заложила його голова Союзу жінок пані Висоцька... це в порядку, але мусів бути хтось в Осоках, що підготував терен для неї, і цей „хтось” — це пані Марія Осоцька. Комісар робив собі різні висновки, зіставляв відомості, які так легко добув від Мручка, комбінував... і вдоволено посвистував.

У висліді його міркувань, командант дубрівського пострунку був засипуваний щораз новими дорученнями.

Вкінці треба було зробити мале переслухання дідича Осоцького, та пан командант не любив сам трудитися, на те є його підвлядний; йому наказав він зайти в хутір.

Всі ті доручення й накази впали на лису голову пострункового старого Альтгайма, який на думку команданта і так нічого до роботи не мав.

Батько Альтгайма був німецьким колоністом і мав невеличкий маєток. Дітей у нього було багато, так, що він мусів дати їх з дому. Один із синів служив ще при австрійській жандармерії, потім за Польщі перейшов до польської поліції. Він почував себе німцем, хоч скривався хліба ради. Щоб робити враження доброго польського патріота, намагався в приявності команданта бути суворим до „русского хлопа”, в дійсності, коли зверхник не бачив, ішов людям на руку й силувався остерігати їх перед небезпекою. Тому ніхто його не боявся. Сьогодні командант поїхав до міста, Альтгаймові ж доручив піти до хутора.

Старий Альтгайм мусів іти пішки, бо комі забрав командант до міста. Правду кажучи, міг першому ліпшому господареві сказати доставити собі підвodu, але пошо

йому зачіпатися, щоб слухати тих прокльонів і всякого лиха, які посипались би на його голову? Ні, вже краще піде пішки.

Важко було старому йти, бо весняні розтопи розлилися по „польській” дорозі чималими калабанями розмоклого снігу і болота. Альтгаймові виривалися раз-ураз про-кльони в рідній мові, яка завжди у важких хвилинах життя прибігла на язик, щоб досадніше висловити настрій душі. Ale хоч як не кляв старий, ніщо не помогло. Заболочений по коліна, щораз знімав шапку, та великою червоною в сині крати хусткою витирає спіtnіле чоло. Сопів як ковальський міх. Вкінці добився до двірської дороги. Видалася вона йому асфальтом. Відпочивши трохи, подався до хутора.

Осоцький оглядав з Михайлом біля стайні плуги, коли до нього підійшов Альтгайм.

— Дзеньдобрі, пане дзедзіцу, — поздоровив салютуючи, Осоцького.

— Гут морген гер Альтгайм, — відповів.

Альтгаймсві ніяково стало по такому привітанні, що нагадувало йому його походження.

— Пан дідич любить жартувати, — відповів уже по українськи, — а я до пана дідича в урядовій справі.

— Так? Ну то ходімо в канцелярію.

— Сідайте та кажіть, що вам треба, — заговорив Осоцький, увійшовши до кімнати.

Старий відложив кріса, зняв шапку, чого по приписам не вільно було при службі робити, і вигідно сів на вказане крісло.

Тимчасом Осоцький приніс пляшку „монопольки” і цигарки. Почастувавши Альтгайма, сів біля бюрка.

— Ну, а тепер до діла, пане Альтгайм.

— Знаєте, пане дідичу, що то є служба? Служба, то служба й хочеш чи не хочеш, мусиш робити, як кажуть. Тому то й я до вас прийшов.

— Та, так, ну але трудно, я знаю, що ви порядний чоловік, і всі про те знають, тому говоріть в чім справа.

— Та от, пане дідич, скажіть мені, коли, де і з ким

ви іздите? Маю „поуфно” довідатися про те, та нашо мені ходити по чужих розпитувати, коли вони і так збрешуть. Краще відразу до вас іти.

— Певно, це найліпше, — відповів Осоцький, — тим-більше, що мені нічого скривати. Іду до міста раз чи двічі в тиждень і звичайно сам із фірманом. Ну, досить вам того?

— Та я то й сам знат. Ну, але служба..., а ще до пані дідички щось маю. Що пані робить у селі, донедавна було туттихо й спокійно, а тепер якісь „зебраня”, наради, говорять щось про будову читальні, а то всю робота пані дідички. Що це все значить?

— Нічого не значить, це легальна, дозволена робота. На все є згода урядових чинників. Вам не треба тим клюпотатися і постерунок може бути спокійний, що тут усе в порядку.

— Та я то знаю, але якось дотепер пані дідичка не займалася нічим, аж нагло почалося все. Тут мусить хтось на паню впливати.

— Хто? Я вам скажу... мій син.

— А, пан дідич сміються зі старого Альтгайма, та ж панич то ще дитина.

Нічого не шкодить, але поїхав до Львова до школи, нема його дома і моя пані має багато часу, тому може зайнятися селом, яке треба трохи просвітити.

— Гм, та певно, що так... Ну, так, то правда... але пане дідич, чого був у вас той молодий Зенів?

— Він? Ну, він хотів працювати в мене як практиканта, але захворів і поїхав додому. Як видужає, певно вернеться.

— Бачите, пане дідич, тут ціла біда, той молодий чоловік..., то небезпечний тип і ви дайте собі з ним спокій. Нашо вам біди? Я знаю, що ви невинні і навіть не знаєте, хто він є, я вам вірю, але, як з міста пришлють когось іншого, то той не буде такий як старий Альтгайм.

Я хочу добре з людьми жити, бо хочу піти на емеритуру і вернутися на село на своїх пару моргів, тому я не є такий дуже „спренжистий”, як другі... Тут ніхто не чує,

що я говорю, то ж раджу вам, не приймайте того „вивротца”, най деінде йде на практику... То через нього ціла справа, — шепнув старий.

— Та де він „вивротовець”, пане Альтгайм! То такий тихий, скромний чоловік.

— Пане дідич, вірте старому Альтгаймові, — говорив з повагою старий — поліція знає, хто він є, а навіть знає, що він говорив тут на ваших ім'янинах. Так, так!

Осоцький оставпів. На щастя не дав по собі пізнати, що та вістка поразила його як грім з неба. Він швидко оланувався і засміявся.

— Я сам не знаю, що він говорив, а поліція знає.

— Ви, пане дідич, не займаєтесь політикою, то може не цікаві були на його балаканину, але поліція має докази на те, що я вам кажу.

Осоцький мовчав.

— Пане дідич, я вам зі щирого серця вказав на небезпеку, бо знов, що не пошкодите старому Альтгаймові.

— А вже ж, що ні, й спасибі вам за добру волю, я знаю, що ви порядний чоловік.

Альтгайм вдоволений похвалою, підвівся із крісла і сягнув по кріс. Осоцький тимчасом завинув папером пляшку з горілкою й пачку тютюну і подав йому.

— О, дуже дякую пану дідичеві, — сквапливо узяв дарунок та сховав у течку.

— Прошу пані дідичці поклонитися від мене — скав зав на відхіднім і зачинив за собою двері.

По відході постерункового, Осоцький ходив задуманий вздовж кімнати. Неспокійні думки обсліди голову. Те, що він почув від Альтгайма, непокоїло його. Не боявся небезпеки переслідувань, не було до цього причини. Тільки почуття несмаку та гіркості відізвалося в ньому. Питання, хто міг донести поліції про розмови, що велися в тісному гурті, не давало йому спокою. Пригадував у думках, хто був тоді приявний... самі знані, поважні громадяни. Неможливо, щоб між ними скривався провокатор, цього не може бути!

— А все ж поліція знає, — думав — від кого? Чи ж

би Верницький? Він тоді так гостро накинувся на Зенева... Ні! Він боюгуз, але чесний чоловік; не було ще випадку, щоби із його школи видалили якого учня. Ні, він напевно ні! Але хто? — не вмів знайти відповіді. Відвернувшись раптово від вікна, при якому стояв і вийшов з канцелярії.

Марію застав при вбиванні масла.

— Лиши це Ганці, а сама ходи зі мною, хочу з тобою поговорити.

Марія здивована дивилася за чоловіком, що не чекаючи вийшов з комори. Його похнюплений вираз лиця занепокоїв її. Пішла за ним у столову кімнату.

— Що сталося, Осипе? Ти схвильований!

Осоцький розказав Марії все, що чув від Альтгайма й дивився на здивовану дружину.

— Але ж цього не може бути, Осипе, звідки поліція може про те знати?

— Іде саме питання й я собі поставив. Звідки?

Марія задумалася.

— Ні, Осипе! З приявних ніхто цього не зробив, а в кожному випадку свідомо цього не зробив. Хіба... хтось підслухав. Бо у нас є хиба, що надто відважно в прислугах льокалях про все говориться. Може дехто із приявних повторив розмову, що у нас велася і хтось підслухав.

— Хіба, що так, але це мене не заспокоює. Нам треба бути обережними. Поліція, коли раз зацікавиться кимсь, не випустить його зі своїх очей. Це добре, що не ведеш переписки із Зеневим, бо напевно нашу пошту провірюють. І в селі треба бути також обережною. Не думаю, щоб хто доносив поліції, але уважати не шкодить.

— Ні, в селі нема небезпеки, тим більше, що вся праця є в початковій стадії і не діється нічого, що могло б стягнути поліцію, але мені прикро, що я тобі такої каші наварила.

— Про що ти говориш Маріє, твоя праця може не подобатися поліції, що рада б бачити наше село непрозвіченим, але вона є легальна і ніякого клопоту мені не приносить. Навпаки, я радий, що ти взялася зробити те,

що я занедбав. Навіть думаю, що працю треба посилити, щоб поліції не здавалося, що ми налякалися, поступились перед небезпекою. Щойно тоді пішов би наступ нас!.. От я зараз поговорю з видлом читальні в справі матеріялу на будову домівки. Хай починають діло. Я даю площу й дерево, а вони працю. Не дамо себе взяти, Маріє! — весело закінчив розмову.

Від'їжджаючи з Осоків, Зенів лишив Марії зв'язок зі собою, яким вона й користувалася в разі потреби. Тепер тою ж дорогою подала вона їйому вістку про події, що сталися й радила покищо не приїздити, як вони умовилися.

V.

Зустрічалися у Львові. Марія вже не та, що колись. Кілька літня праця на селі й активна участь, як прихильниці, в ОУН, виробили в ній почуття власної вартості, що вбили давню несміливість і брак віри в себе. І вдача її, немов відмінилась, а навіть зовнішній вигляд змінився, — її очі погідні, а усмішка втратила недавній ще сумно-зрезигнований вираз.

Зенів раді зустрічами з нею, що проходили на дружніх розмовах і дискусіях. Марія не є вже безкритична. Вона має свою думку, свій власний погляд, який покривається з поглядами Зенева, але коли з чимсь не погоджується, тоді важко приходить Зеневу переконати її. Та все ж у хвилях сумніву, чи важного рішення, просить поради у нього. Він завжди йде їй на зустріч.

Осоки — це гордість Марії, про них може вона розказувати цілий день. Та її є про що!

Село, недавно ще затуркане, півтемне, за кілька літ її праці стало одним з перших у повіті.

Спершу важко було вирвати село зі сну, головно жінок; бо де хто видів, щоб жінка йшла разом з газдами на якусь там нараду. Та Марія не піддавалась.

Скликала в неділю до себе кілька значніших газдинь, та почала розказувати їм про те, як є у світі. Як всі жін-

ки мають свої товариства, які користі їм таке товариство принесе... і який це сором, щоб такі славні газдині, як в Осоках були гірші за другі. Вдарила трохи на користі, трохи на амбіцію і газдині поволі почали цікавитися тим, що пані говорила.

— Та воно гейби правда, що пані каже — потакувала Кася Пристайка, одна з цікавіших жінок. У Завалові була я на Спаса у моєї вуйни, та й виділа на власні очі, як вуйна напекла такі якісь чудасії, а добре, що хай їх дідько візьме. А навчилася того на такій науці, що там у їх читальні пані робили. Чому б то й нам не навчитися.

— Та то панські витребеньки, де ми до того, — зі зневірою говорила Гафка Штефанова, — що ми з тими маноріями будемо робити?

— Та й що наші газди скажуть, — докинула Феся Коваль.

— Ади засутилася газдами, — гороїжилася Кася. — А чи ми дивимося, що вони роблять та куди швindaються?

— На те вони й газди, — боронилася Феся.

— А ми газдині, а не хвости їх, — докінчила Кася.

І так якось слово по слові й наші газдині рішили, що треба послухати пані й заложити жіноче товариство.

Зробився рух в селі.

Вернулися газдині додому, поскладали святочні спідниці й хустки у скрині, та не відложили із своїх голов думок про те, що почули від Марії.

Найбільше розбалакалася Кася Пристайка, що така балакуча з роду була.

— А занеси-но, Василю, цебер із січкою для Лисуні, — заговорила до чоловіка, що вигідно сидів на лаві та пихкав люльку.

— Сама не можеш? — воркнув крізь зуби.

— Можу чи не можу, не твоє діло, а коли гречно тобі кажу, то й ти можеш це зробити.

— Сама си занеси, бо я йду до Хведора. — Підвісся, підтягнув у поясі штані й подався до дверей.

— Твій Хведір не спухне, як чисок зачекає, а мені

треба вигоду зробити, бо м'я крижі заболіли. — Вже злісно відповіла Кася.

Василь пристав і здивовано подивився на жінку, бо не привик, щоб вона, хоч і балакуча була, от так, без нічого ставала до сварки.

— Як си добре відпростуєш під цебром, то й перестануть боліти!

Кася спалахнула.

— Ти мой чуєш, чи я твоя наймичка, га? Не дам си поніверати, я тут така газдиня як ти газда, можу я, то й ти можеш цебер занести. Не міркуй си, що довго будеш дурну бабу поніверати... почекай трохи... будеш добре знати, хто я є і що я си також піду, але не до таких Хведорів, лиш до читальні, до такого товариства, що єще ні видав ні слухав!

Василь стояв з рукою на клямці і широко відкритими очима дивився на жінку.

— Що за гедз тя вкусив, що розпащекувалася як сорока на вербі!.. Тфу, — крізь зуби випорснув сlinу, що стрілою полетіла під ноги Касі.

Того було вже забагато роземанцилованій газдині. Вхопила віник і розмахнулася на чоловіка. Тільки тому не поцілила, що він скорим кроком через поріг опинився в сінях, замикаючи з лоскотом за собою двері.

— Удуріла баба, чисто удуріла, гей би блекоти наїлася — думав Василь спльовуючи раз-по-разу. Вже й до Хведора доходив, а ще не міг опам'ятатися від нагого, несподіваного виступу жінки.

А Кася мов фурія гуділа. Цебер мусіла сама занести, бо був уже найвищий час доїти корову, але це її так розсердило, хай Бог боронить. Хоч нікого в хаті не було, розсипалася лайкою на ввесь голос.

— А, почекай, ти ледащо, я тобі покажу, хто я є! Будеш сам цебер хапати в руки, заки ще тобі скажу... Йому не гонір з цебром піти..., ади, який великий став..., а мені, бабі, то можна. А будеш ти ще добре танцювати і тупцювати коло мене!

І так у безконечність грозила чоловікові, поки врешті

не втомилася та й не поголодніла. Вона затопила в печі, поклала варити кашу і молоко й готовилася до вечері.

Коли Василь вернувся, вона й діти спали вже.

Не знала Марія, чому саме в Касі здобула найезавзятішу пропагаторку жіночого товариства. Здивовано дивилися газди на своїх жінок інічого не розбирали.

Подуріли баби, чисто подуріли, — говорили між собою.

Коли одної неділі панотець з амвону проголосив, що сьогодні пополудні приїде делегатка з міста, і щоб усі газдині прийшли до читальні, Кася стояла як пишна пава, склавши на животі руки. Гонорно споглядала в один то в другий бік... глипнула очима на право до чоловіків і запишивши губи випрямила стан.

— А, побачиш, клятий сину, що ми вміємо! Та це були тільки думки, бо слова шептали „Помилуй мя, Боже, по велиці милості Твоїй”.

Пополудні всі газдині зійшлися в читальні й пані Висоцька, в товаристві Марії, заложила гурток „Союз Жінок”, а на пропозицію Марії головою організації одноголосно вибрано Касю Пристайку.

Крізь відчинені вікна читальні почув Василь Пристай, який „гонір” зустрів його бабу. Ні то радів, ні суєтився, бо не знов, що його ще жде.

— Але доперла свого, — думав мовчки зідхаючи.

Розпочате діло під кермою Марії йшло справно. Кася зрозуміла, що її головування це „гонір”, але треба робити те, що пані дідичка порадить.

Марія не жаліла часу, ані труду, кожну неділю і свято проводила з жінками. Коли ж закінчилася праця в полі й прийшла осінь, влаштовувала різні курси.

Діждалася врешті Кася Пристайка щасливої хвилини, коли сама напекла смачних коржиків, тих, що навчилися на курсі і з певною себе міною поклала їх повну миску перед чоловіком.

Василь з недовір'ям дивився на різні дрібні листочки, звіздки, обарінки, півники тощо, бо з роду такого ще

не єв. Але спробувавши один коржик, опорожнив цілу миску. Та й оглядався, чи ще нема.

Кася стояла біля печі, самопевно підперши бороду долонею та ждала похвали.

Василь підвівся із-за стола, гикнув здорово і подався до сіней.

Кася почула стукіт цебра, що його поніс чоловік до стайні..

Кася усміхнулася вдоволено.

Найбільше клопоту мала Марія в переведенні конечних вимог гігієни в сільських хатах.

Сама Кася не могла якось погодитися з тим, щоб уранці митися з миски, призначеної виключно до вмивання лица й рук, а не водою набраною в „пісок”.

І тут Марія вдарила в амбіцію. Вона, Кася, голова товариства мусить робити так, щоб усі брали з неї приклад.

Хоч-не-хоч мусіла Кася завести моду вмивання з бляшаної миски, що її з тією метою купила в місті й кожного ранку, після вмивання, виносила миску надвір і з почестю клала її на призьбі, щоб усі люди бачили, яка то вона газдиня.

Скоро всі призьби хат були прикрашені такими мисками.

Так крок за кроком поступала праця, спершу сперта на чисто практичних потребах жінок, а далі взялася Марія підносити духовий рівень своїх посестер.

З якою любов'ю підходила вона до них, з яким зрозумінням їхнього пониження! Як добра сестра давала пораду-роздраду, плакала і раділа з ними й здобула собі їхнє довір'я й любов.

Марія розказувала їм про наших славних жінок. Коли змалювала їм долю геройської Ольги Басараб, наші Касі, Досі й Фесі забували про власне горе й клопоти, заливаючись гарячими сльозами. В їх простих серцях росло підсвідоме почуття гордості, що ця велика жінка... це — їхня посестра.

Розказувала їм Марія про геройських матерів, що

німо терпіли біль по своїх, втрачених за волю України дітях. Вони, заслухані в слова Марії, боліли також болем матерів.

Осоцькі газдині, це вже не затуркані дурні баби... ні! це свідомі, горді жінки, які знають, хто вони й яке їхнє призначення в житті.

І Марія гордиться ними, коли розказує про них Зеневу. Вона їх любить, розуміє, вона живе ними.

— А скільки завзяття й витривалости в них, — розказує Марія. Подала я думку, щоб у річницю смерти Ольги Басараб замовити панахиду. Це дуже припало їм до вподоби й на визначений день мої жінки прибрали в церкві портрет покійної терновим вінком, прибрали вишиваним рушником хрест, напекли книшів, замовили світло й старших сестриць з церковного братства, що в двох рядах стояли біля портрета, словом, зробили велике свято.

Доброї пів години перед панахидою цілий майдан заповнили люди. Всі у святочних одягах, хоч був звичайний день.

Моя Кася, яка вже четвертий рік головує жіночому товариству, мала повні руки роботи й метушилася поміж жінками.

Та лихо нанесло припадково постерункового, на щастя Альтгайма й він здивувався з причини великого настовпу людей.

— А то що, ховають кого? — спитав жінки скраю.

— Та ви вже її поховали... кальвіни, — кинула йому у вічі.

— Що ти, бабо, порскаєш на мене? — гороїжився Альтгайм.

— Яка я тобі баба... ти клятий пущвірку... га? --- заверещала — най ти в писок порскне собака... ти підляшку швабський!

— Я тут „владза”... розумієш? — зlostився старий.

— То позич си шнурка та повішся на тій липі, щоби всі ту „владзу здалека бачили! — крикнула друга.

Зчинився крик, посыпалися слова лайки і що дума-

єте?.. Старий Альтгайм завернув і просто втік. Довго за ним нісся сміх людської юрби. Зустрівши мене, по дозорі, жалівся мені на жінок, та мені вдалось якось його за-спокоїти, мовляв, з бабами краще не починати... і на тому скінчилося.

— Чи думали ви кілька років тому, що мої осочанки будуть такі бойові?

— Я був певний, що коли ви займетесь ними, то вони такими будуть.

Бойовий дух піднявся в цілому краю. Підпілля працювало не вгаваючи, приготовляло народні маси до чинного вияву власної волі.

Поліція шаліла. Трусам, арештам не було кінця. Безконечні політичні процеси, довголітні, досмертні, а то й смертні присуди падали з високих трибуналів. У жорсткий, нелюдський спосіб поліція пакифікувала села, щоб здавити „гидру” революції. Та дарма! Прибувають щораз нові кадри бойовиків і дають про себе знати. Горить майно польських дідичів і кольоністів. Ростуть експропріяційні напади, атентати на представників польської державної влади — розгорілася вогнем революції вся Західня Україна.

Український революційний рух поширюється, кріпшає, зростає у грізну для Польщі силу. ОУН, це вже не льокальна справа „всходніх кресуф”, це небезпека, що загрожує цілості польської держави. Поліція слідкує вже не тільки за членами ОУН, для неї небезпечний кожний українець, що проявляє якунебудь громадську працю, дарма, що вона зовсім легальна.

Тому по перших відвідинах Альтгайма, Марії часто приходилося зустрічатися з поліційними агентами; вони завжди мали якісь залити чи завваги.

Саме знову прийшло повідомлення ставитися до комісаріату поліції в Н.

Коли Марія увійшла до вказаної кімнати, урядник повідомив її, що пан комісар ще зайнятий і вона мусить ще заждати.

— Ов! — думала, — сам комісар? Щось недобром пахне!

По яких десяти хвилинах комісар просив її до себе.

Марія увійшла гордо випрямлена. Комісар Гонсьорські поклонився елегантно, всміхнувся ввічливо й сальновим рухом подав їй вигідний клюбовий фотель.

— Комедія починається — думала Марія, та, кивнувши легко головою, сіла у фотель. Комісар почекав, аж вона сяде і щойно тоді зайняв місце при бюрку.

— В першу чергу — почав приязним тоном, — мушу просити у вас вибачення, ласкова пані, що потрудив вас до себе, замість відвідати вас у ваших чарівних Осоках, але моя праця не дає мені змоги вирватися хоч на кілька хвилин з міста: Тому й потрудив вас до себе.

Марія мовчки підвела на нього очі.

— Не турбуйтесь тим, пане комісаре, я привикла до частих „запрошень” ваших агентів, які мабуть нічого кращого до роботи не мають.

Комісар збентежився дещо та вимушено посміхнувся.

— Так? Я нічого не знат про те. Постараюся, щоб того більше не було.

Марія мовчала. Комісар відчинив срібну папіросницю й простягнув її до Марії.

— Може зволите цигарку?

— Спасибіг, не курю.

— Ax! Я й забув, що ви ворог монополю, — відповів, всміхнувшись.

— Нікотини, — відповіла коротко.

— I горілки?

— Так і алькоголю.

— Значить монополю, — підхопив комісар — я знаю, що ви в своєму селі ведете антимонопольну акцію, а це... може й ви не знаєте... це саботаж державного скарбу.

— А сірники й сіль, чи також державний монополь?

— спітала невинно.

— Так, — відповів він.

— Ну, то може вам відомо теж, і таке, що я веду

акцію проти тих конечних до життя артикулів? — спітала.

Комісар посміхнувся непевно.

— Але хіба не можете заперечити, ласкова пані, що ви ведете гарячу пропаганду проти тютюну й горілки?

— Ні, не перечу, бо пропагую здоров'я і це не має нічого спільногого з бойкотом, чи саботажем, хіба навпаки. Я йду на руку урядові, який для поборювання п'янства й шкідливого впливу нікотини, головно у жінок, вставил у свій бюджет більшу суму на субвенції для протиалько-гольних і противінотинних товариств. Чи це рішення уряду не є вам відоме, пане комісаре?

— А вже ж — відповів комісар — така акція є навіть бажана, якщо вона справді має на меті здоров'я населення.

— Тільки з тією метою веду свою пропаганду, — відповіла вона.

— То значить все в порядку, — відповів він, намагаючись надати своїм словам вдоволений тон — я направду радий з такого обороту справи. Прошу мені вірити, що всі безпідставні донесення кидаю в кіш, але, коли настильно засипають мене ними, мушу врешті якось зліkvідувати справу.

— То переслухання вже скінчене?

— Але ж, ласкова пані, це не переслухання, це проста формальність. Ще раз прошу вибачення за клопіт, що його я направду вам не з моєї вини справив.

Марія підвелася з фотеля, надягнула рукавичку, хитнула йому головою й подалася до дверей. Комісар елегантним жестом проводив її до дверей і широко відчинив їх перед нею. Вона подякувавши йому, швидким кроком вийшла з кімнати. Щойно на вулиці відітхнула спокійно.

— Хвала Богу, що так скінчилося!

А противонапольна акція таки була. Пан комісар не помилився. Село бойкотувало горілку й тютюн.

Розуміється, найбільшими прихильниками бойкоту були жінки. Бо ж їм добре далися в знаки п'яні чоловіки.

— Го, го! Не буде вже в моїй хаті ніхто більше зали-

ватися та по п'яному кулаком бухначити, — гомоніли. Тим разом був це справжній бабський бунт.

Навіть коршмі прийшов кінець. Старий Мехель, який від непам'ятних років потішав осоківських газдів, наливаючи міцної оковити, зліквідував свій крам, після кількаратно вибитих вікон та нападу парубків на п'яних гостей.

Старі господарі, що йм не до вподоби була нагінка на оковиту, мусіли таки заперестати ходити до Мехеля, щоб у-друге не вийти від нього з підбитим оком чи з гудзом на чолі.

Та чи не найбільше, майже болюче огірчення наповнювало душі поважних газдів, коли на весіллях, чи забавах, замість міцної оковити, давали пити червону чи жовту солодку водичку. Ні, такого зроду ще не бувало. А ціле лихо накоїли баби й „шмаркачі“ парубки.

— Подуріли, чисто подуріли та й тільки — нарікали непоправні прихильники горілчаної традиції.

Марія гордо дивилася на вислід своєї праці. Коли ж іноді бували непорозуміння, яких годі обминути, намагалася спокійно погодити та довести все до ладу. Нагородою за її відданість була пошана й любов, якою щедро обдаровували її осочани.

Одинокою журбою був Левко. Він покінчив уже п'ятнадцять років; це вік, що стає зворотною точкою в житті молодого хлопця. Марія хотіла бачити в ньому певне зацікавлення ідеями, які були їй такі близькі та, на жаль, завважила повну байдужість до тих справ.

У школі належав Левко до найкращих учнів і, здавалося, що наука це одинока його пристрасть. З розривок улюбленими були йому лещата й теніс, їзда верхом та полювання. Коли приїздив на ферії додому, цілі дні виповнювали йому саме ці розривки. Марія бачила цю позверховність у ньому, брак зацікавлення поважнішими справами й турбувалася тим. Та найбільше вражало її те, що Левко не хоче студіювати агрономії, щоб з часом перебрати Осоки, а рішився по матурі піти на медицину.

Коли вона переказала свою розмову зі сином Осипові, він легковажно поставився до того.

— Чи то нині вже можна про це говорити? Почекай, хай здасть матуру, тоді буде певно інакше думати.

— Ні, Осипе, боюся, що ти не доцінюєш його. Він не є вже дитиною, зрозумій, що у нього є вже до деякої міри завершений характер.

— Ну, ну, — сміявся Осип, — ти, як завжди, закохана в своєму синові й бачиш в ньому дорослого чоловіка, а він ще дитина. Марія хвилину мовчала.

— Боюся, що Ярко має на Левка злий вплив. Це пустий хлопець і я дуже жалію, що ми дали його до Красовських на кватиру. Шкода, що не міг дальнє мешкати у Наті.

І Марії пригадався один інцидент, після якого мала вона довшу розмову з Левком.

Якось раз у Львові Ксеня просила її купити у неї бльочок на бойовий фонд. Але просила не сказати про це нічого Левкові.

— Чому? — спитала Марія.

— Бо я, тетко, підійшла раз з тим до нього, а він визвірився на мене й назвав мене „дурною гускою”.

Марія подумала хвилину, а далі спитала.

— Але ти не маєш нічого проти того, щоб я спитала Левка, чому він це так зробив?

— Добре, тетко, спитай!

І справді, Марія повела так розмову, що спитала Левка про причину його поведінки.

— Це така дрібниця, — відповів він, — що не знаю, чому питаєш мене про це.

— Тому, що ти вразив Ксеню, а вона не заслужила собі на це.

— То можу її перепросити, — відповів він.

— Ти вразив її не назвою „дурна гуска”, бо це їй не шкодить, але тим, що не доцінюєш її праці.

— Ах тому?! Я не бачу нічого особливого в її праці. Вічні тайни, конспірації, а те все тільки поза.

— Левку! Як можеш так говорити. Чи позою є всі ті жертви, що їх складали борці у визвольній боротьбі?

— Хто тут говорить про них, це зовсім окрема справа. Є люди, які живуть для своїх ідей і коли треба за них згинути — гинуть. Але, що має з ними спільногоКсеня зі своїми конспіраціями? Мені противна така поза й я не люблю того. Коли хтось має в собі покликання бути революціонером... в порядку, але Ксеня певно його не має.

— Хіба ти не знаєш, що всюди треба певної підготови. Саме такі, як Ксеня, переходят вишкіл. Одні дійдуть до мети, другі відпадуть і на те саме потрібний цей вишкіл. Ті, що відпадуть, перейшовши вишкіл, хоч не підуть революційним шляхом, напевно будуть добрими і корисними громадянами й своєю працею покладуть цінні заслуги для суспільності.

— Щоб бути добрым громадянином, зовсім не потрібно революційного вишколу, — відповів Левко.

Марія бачила, що не переконає його. Він у дивному завзяттю противився її думкам.

VI.

Цілий рік минув з того часу, як Марія була на переслуханні у Гонсьорського і за той час поліція ні разу не кликала її до себе. Час до часу приходив Альтгайм, або й сам командант постерунку за різними інформаціями, але вони, бодай позірно, не мали нічого спільногоЖ політичними справами.

— Гонсьорські дотримав слова, — говорила до Осипа Марія, та не знала, що він перейшов до Львова в „дорозі авансу“ на надкомісаря.

Осип від кількох місяців не почував себе добре. Лікар стверджив у нього недугу серця і радив йому взятися до лікування, щоб недуга не поступала.

Марія занепокоїлася недугою чоловіка. Вона змуслила його до лікування. Це в першу чергу вимагало відпочинку, тому взяла на себе всі його обов'язки в господарстві.

Саме зближався час жнів, час, коли родюча земля всім своїм добром пишається на розлогих ланах.

Сивим сріблом жита колише липневий вітер, вагітне колосся, готове вже під серп.

Доспіває старим золотом пшениця, колосиста княжна піль. Де-не-де ніжна волошка, як самоцвіт сафіру у княжій короні, синіє. І негодяй кукіль моргає рубіновим оком.

А там вусатий ячмінь, хоч і присадкуватий, та чепурний.

Краплистий овес пишається ще синявою зеленню. Весняна він дитина. Та сонце гріє - пригріває і він от-от розпрощається з юністю і вступить у спілій вік.

Земля ж... кормителька відвічна, земля, та найрідніша мати... соками свого лона кормить зернистий плід.

І прийде вдячний хлібороб зібрати земний дар — зерно. Перехристившись тричі, положить серпом перший жмут І ляжуть снопи об'ємисті, стануть полукипки стіжкуваті й звезе хлібороб сонцем насичене багатство у свої клуні.

Гей! Українська родюча земле! Яка ж багата ти, пре-багата! Скілька ж то радості і щастя готова ти дати своїм дітям.

А чому ж вони в нужді і горю, як байстрята тиняються?

Чи не вірні вони тобі, чи відреклися тебе, рідна земле?

Hi! Вони вірні тобі в добру й злу хвилину.

Захлиснується ворог твоїм багатством. Ненаситними, хапчивими руками кинувся на твоє багатство; колгоспним рабом зробив твоїх дітей, панцизняним невільником на рідній батьківській ниві.

За любов до тебе, за вірність тобі, відірвав від тебе найкращих твоїх дітей, кинув їх у мазурські піски, в далекі тайги Сибіру, де гинули в тузи за тобою, рідна земле, віддавши тобі останню свідому думку, останнє зідхання.

А ти, рідна земле, напоєна святою кров'ю своїх гордих синів, стоїш закам'яніла з болю, як мітична Ніоба, як біблійна Рахиль.

Гей! Пребагата українська земле! Благословенням
Божим мало бути багатство твоє, а прокльоном стало
для твоїх дітей.

Клалися покосом збіжжя від гострого серпа женців,
що весело приспівуючи, скорочували собі час праці.

А в нашої Марієчки є сто кіл пшенички
А у нашого Осила є двісті кіл жита.

Марія прислухається співанкам, що гомоніли по широкому лані. Розспівані женці суперничали між собою не тільки серпом, але й співанками. От дівчина до парубка:

Тече вода із города, камінь воду трепле,
Чому ж ти ся не ожениш, череватий Петре?

А він відповідає:

Ой, як схочу, перескочу тоту поточину,
Ой, як схочу, розволочу молоду дівчину.
Ти до мене не ходи, кучерявий хлопче,
Я за тебе не піду, бо ми ся не хоче.
Ой, що ж бом ся находив, що ж бом ся надрептав.
Ой, що ж бом ся дівчинонці до ушка нашептав.
Ти до мене не ходи, не толоч ми грядку,
Я за тебе не піду, хоч бис ми дав п'ятку.

А там кілька жниць сіло на хвилину спочити. Та вже зачіпає їх співак:

Ідіть хлопці танцювати, беріть рукавиці,
Сидять жони, як корови, дівки, як телиці.

Та вони не сидять мовчкі.

Ой, що ж бо то за кавалер, набакир шапчина,
В носі булька, в роті люлька, на бороді слина.

І так у безконечність. Минає скоро час і сонце вже високо піднялося та притікає жаром полудня.

Здалека чути гуркіт воза. Це прибуває полуценок з хутора.

Настя сама везе їжу, не тому, щоб не довір'яла наймичці, ні, але їй хочеться бодай подивитися на ту працю. Їй старій вже нікуди до неї. Жнива, — це для неї велике свято. Вона тут між женцями почуває себе хазяйкою.

Розстилила біленьку скатерть на свіжій стерні і по-укладала на ній питльовані хліби, сир, борщ - підбива-

нець, картоплю припечену зі сіллю, вареники зі солониною і сметаною — і кашу з молоком.

Женці заїдали смачно, бо важка праця має свої права. Настя припрошуvalа, хоч це й непотрібне було, але цього вимагає „гонір” хаяйки.

Тимчасом Михась подав Марії записку від Осипа. Марія прочитала і жахнулась.

Осип просив Марію приїхати додому, бо в радіо подано надзвичайний комунікат про напад ОУН на знаного польського політика. Напасник втік, поліція на слідах.

Марія подерла записку на дрібненькі кусочки й казала Михайлові завертати коні, а Насті лишитися з робітниками. Затурбована повернулася до хати.

Вона знала, що по кожнім терористичному акті приходять труси й арешти в цілому краю; не була теж дуже за себе спокійна по тих частих переслуханнях на поліції. Знала, що мають на неї око.

Побоювання її сповнилося дуже скоро. Зараз тієї ночі зайдало в село поліційне авто й агенти перевели труси й забрали кількох молодих хлопців. Тим разом не поминули й хутора. Хоч при трусі нічого не нашли, арештували Осипа і Марію і відвезли до міста.

— — — — —

В поліційних арештах розділили їх.

Марія увійшла до жіночої камери. У той час не було в ній нікого. Велика прича з дощок займала три четверті кімнати, ніякого устаткування в ній не було. Вгорі горіло світло маленької жарівки, і хоч як марно освітлювало простір, Марія доглянула безліч блошиць, що лазили по стінах і причі.

Довго ходила по камері. Втомлені ноги просили відпочинку, але сісти на тапчані було таки неможливо.

Вона зняла з ноги черевик і відсунула ним блошиці на бік, щоби хоч трохи присістися. Та щож, вони, почувши запах людського тіла, кинулися швидко повзти до Марії.

З огидою дивилась вона на той наступ і не стерпіла.

Почала з усієї сили товкти по них черевиком. Тільки великі червоні плями залишалися на побоєвищі.

Відітхнувши, сіла на краю тапчана і щойно тепер почула в тому в цілому тілі.

Час перестав іти, немов стояв на місці; була ніч і тільки кроки вартового переривали тишу.

Марія була спокійна. Коли зачинилися за нею двері камери, почула себе в іншому світі, відірвана від усього того, що було її життям.

— Дивне почування, — думала вона, — ніякого страху, жалю. Щось завершилося, сповнилося, щось, що вкінці раз мусіло прийти.

Що буде далі, не думала, — якась тупість опанувала її.

Спати не хотілося.

Посміхнулася. — Сьогодні рано на сонцем розпалених ланах, посеред розспіваних женців слухала їхніх співанок... як вони співають?.. Ага!

А в нашої Марієчки є сто кіп пшенички

А у нашого Осипа є двісті кіп жита.

— Що робить сердега Осип? Він хворий, йому не вільно хвилюватися, — непокоїлася Марія, — але ж він ні при чому, його певно випустять... і мені нічого не докажуть... хіба хлопці... Та ні, це тверді та завзяті боєвики. Нераз зазнали побоїв і мовчали. Вони певні!

— Котра зараз година... повинно би вже світати.

Та от, знечев'я, загуркотіли на коридорі кроки, хтось вийшов і знов увійшов, чути якісь голоси... певно зміна варти, — думала Марія... ба ні, хтось лається... кроки зближаються до її дверей, що врешті широко відчинились.

На порозі затрималася постать розхристаної жінки, а за нею — поліційний агент.

Кинувши нецензурний епітет, він штовхнув з усієї сили коліном жінку, що, спотикаючись, вистрибнула на середину камери. Розлючена почала хриплим голосом кидати слова вуличної лайки.

— Мовчи, стерво, ю.... твоя мати, — тукнув агент, ля-

нувши її по обличчі. — Ти, сяка. така, — не перебираючи у словах, сипав далі, не соромлячись перед Марією своєї ельоквенції. Копнувши ще раз жінку чоботом, аж повалилася на причу, вийшов переможно з камери.

Марія приглядалася жінці. Була це молода ще дівчина, хоч розлусне життя позначило на її обличчі свої сліди глибокими борознами. Конопляне коротке волосся сторчало наїжене гряззю, переплетене кусками соломи. Її одяг, — одно лахміття, подерте, заболочене, босі ноги, вкриті заропілими струпами, викликали огиду. Від цілої постаті йшов нестерпний сопух гнилого м'яса.

Вартовий, що по хвилині увійшов до камери, розказав Марії історію цієї дівчини.

Була вона донькою багатого німця — колоніста, зійшла на манівці, батько прогнав її з дому. І оце вона, знищена «венеричною недугою», докінчує своє життя по вуличних „ринштоках“, звідкіль майже щоночі приводять її на поліцію.

Історія, яких у світі тисячі, а то й сотні тисяч.

Ледаче життя довело цю, колись гарну дівчину, до крайного упадку. Це вже не людина, це лахміття зжертого невилічимою недугою тіла, — це не людина, — це збита собака, над якою треба милосердитись, забиваючи про провини її грішного життя, — бо воно само її важко покарало.

Марія дивилась на нещасну істоту, що, впавши від удару чобота, на тапчан, вмить заснула важким кам'яним сном.

По тапчані повзла велика блощаця, закрадаючись до обличчя дівчини. Марія розчавила черевиком напасницю.

— Спи спокійно, небого, — думала, — хай у сні забудеш про свою дійсність, про полічник, пониження, про чобіт, що болюче товк твоє хворе тіло, про ті висококультурні слова, що кидав тобі цей всесильний сторож „ладу і порядку“?

А може в сні будеш знову здорововою, гарною, з золотими косами дівчиною? Веселою усмішкою приманиш знову того першого, що спрямував тебе на той шлях, кинувши на поталу долі.

А може в нього те саме обличчя, що у того сторожа „ладу й порядку”? Може він один із тих, що довершили твою згубу? Що зробило з тебе життя, дівчино!

Ніч минала. Переходила в сірий світанок, що скоро перейшов у соняшний ранок.

Клаптик промінчика впав на обличчя сонної дівчини. Вона поворушилася у сні, сягнула рукою до розкуйдовданого волосся та почала чухати голову. По хвилині відчинила очі й тупо дивилася перед себе.

Марія вийняла з гаманця в плащі пакетик і подала дівчині. Та недовірливо дивилася на Марію. Врешті взяла пакетик, розвинула з паперу й кинулася їсти хліб із м'ясом. При тому вона всміхалася вдоволено і вдячними очима дивилася на Марію.

Цей усміх і погляд збитої собаки, вдячної за ласку, був для Марії найкращою подякою.

Біля восьмої години вийшли обі жінки із камери. Одна на волю бездомного життя, друга на переслухання.

Після вступних формальностей, пузатий агент, бундуючи міною додавши собі псоваги, почав слідство.

— Ви знали Зенева? — спитав.

— Так.

— Де ви познайомилися із ним?

— У мене в хаті.

— Чого він у вас був?

— Зголосився, як практикант.

— Він не студіював агрономії, то як міг у вас практикувати?

— Practикант не мусить бути агрономом.

— А що в'язало вас із ним, які зв'язки ви з ним мали?

— Ніякі. Крім звичайних зв'язків господині з гостем.

— А ми маємо дані, що ви були з ним в організаційних зв'язках, як із членом ОУН.

— Нічого про те не знаю.

— Якто, ви не знаєте, що Зенів був членом УВО і ОУН?

— Не.

Агент мовчки дивився на неї, постукуючи олівцем об стіл і посміхаючись при тому іронічно.

— Ну, по тих розмовах і дискусіях, які велися у вашому домі, ви напевно знали, хто є той Зенів.

— У наших дискусіях ніщо не вказувало на те.

— Так? Навіть на прийнятті у вас з нагоди ім'янин пана Осоцького кілька років тому, коли Зенів виголошував революційні гасла, ви не догадалися, хто він є?

— Ніяких революційних гасел я від нього не чула.

— Цікаво. А другі чули. А може то сталося в часі вашої неприязнності?

— Я цілий вечір була при гостях і нічого такого не чула.

Мовчанка.

— Бо ви не хочете казати правди. Я раджу вам сказати всю правду, яку ми і так знаємо. Тут ідеється про чисту формальність . . . Вам нічого не станеться, бо ви не відповідаєте за те, що хтось є „вивротовцем”, і не мусите знати, кого впускаєте додому.

— Це найкращий доказ, що говорю правду, бо мені нічого боятися.

— Але у нас є свідок, що чув усю розмову Зенєва.

— То переслухайте його в тій справі, а не мене. Видно, що той свідок не дуже правдомовний і гідний віри.

— Навпаки, це дуже поважний чоловік, що був у вас разом із Зеневим на ім'янинах.

Марія хвилювалася, та всією силою панувала над собою, щоб не зрадити себе. Може врешті довідається, хто з приявних зробив ту жахливу підлоту.

Агент писав протокол її зізнань, немов давав її час надуматися.

— Ну — заговорив по хвіні — чи ви вже надумалися?

— Не маю над чим думати.

— Так, значить, ви не хочете призватися?

— Не маю до чого, — усміхнулася.

— А ваша робота в селі?

— Легальна.

— Так? Арештовані парубки зізнали щось зовсім протилежне.

— Мусіли збрехати.

Хоч Марія була певна своїх хлопців і хоч знала поліційні трюки, занепокоїлася. — А може хто з них зрадив? Ні! — подумала і не дала по собі пізнати того, які були в неї думки.

— Ми все про вас знаємо, тільки ви опираєтесь призначатися. А шкода, бо могли б ви зараз вийти на волю. А так мусимо вас затримати.

Марія мовчала.

— Га, то труудно! — він підівся від стола, закликав вартового й казав відпровадити арештовану до камери.

По полуничному знову привели Марію на переслухання, та агент нічого її не питав, тільки писав завзято, час-до-часу споглядаючи на годинник. По півгодиннім очікуванні хтось застукав. Відчинилися двері і увійшов... директор Мручко.

Побачивши Марію здивувався.

— Ви тут, пані добродійко?

— Я і Осип. Ми арештовані.

Агент перебив розмову. — Тут уряд, і прошу переврати приватні розмови.

Пошукавши хвилю в актах, вийняв якісь записані папери, поклав їх перед себе на бюрку й звернувся до Мручка.

— Прошу сідати, пане директоре.

— Дякую. — Збентежений Мручко, сів на вказаному кріслі.

— Мені потрібно деяких вияснень від вас, пане директоре. Тому просив вас зайти сюди.

— Прошу дуже.

— Ви знаєте Зенева?

— Зенева? Ні. Хто це є?

— Можливо, що ви й призабули, бо це вже добрих чотири роки, як ви його бачили; та я поможу вам пригадати. Ви познайомилися з ним на ім'янинах пана Осоцького в його хуторі, вже буде чотири роки тому.

Мручко думав. Намагався пригадати собі. Від часу авантюри на засіданні надзірної ради не був він ще в Осоках, бо з того часу тримався здалека від Осоцького. — Хіба було це за останнім його побутом в Осоках, тоді на Різдвяні Свята.

— Я вам поможу. Це молодий студент, що був на практиці в пана Осоцького.

— А так! Пригадую собі, що був там такий.

— Може пригадаєте собі, що в часі вечері, цей Зенів провадив різні інтересні дискусії?

— Ні, не пам'ятаю, що він говорив.

— Але ж, пане директоре, ви розповідали про це комісареві Гонсьорському й багато дечого іншого, — говорив агент уже грізним тоном — тому зайвим є викручуватися тепер.

— Комісареві? Коли?

І тут агент докладно передав Мручикові образ, як, де й коли Мручко говорив про ці справи з комісарем.

Марія слухала уважно. Врешті довідалася, хто зробив цей ганебний злочин. Дивилася на Мручка, який блід то червонів. Піт грубими краплями осів на його чолі.

Коли агент скінчив, Мручко аж підскочив.

— Але ж це неправда! Це якісь інсинуації! Я й слова не тямлю, що тоді говорив!.. Тямлю одне, що по засіданні, на якім мене Осоцький напав з докорами, я пішов до каварні й присів до столика моого шкільного товариша Гонсьорського. Ми пили багато і я добре п'яний вернувся додому. Що по п'яному плів, не тямлю ані слова. Та певно воно не дуже до ладу було, коли комісар прийшов до таких смішних висновків.

Агент голосно засміявся.

— По п'яному часто чоловік скаже правду, якої в тверезому стані не сказав би і з вами мабуть так було, пане директоре.

— Те, що я по п'яному говорив, це самі нісенітниці, бо сьогодні я тверезий і ані слова не пригадую собі, що цей молодий чоловік говорив. Якщо б там справді щось замітне було, то хіба пригадав би собі щось з того. Це

такий самий абсурд, як мое, по п'яному твердження про Осоцького, який, кожний з нас знає, ніколи не займався і не займається політикою.

— А врешті, прошу сконфронтувати мене з комісарем Гонсьорським.

— Це буде трудніше, бо пан надкомісар Гонсьорський вже від довшого часу у Львові. Не виключене, що пан надкомісар виступить в тій справі, як свідок. Прошу, пане директоре, підписати протокол.

Мручко прочитав докладно й підписав протокол. Відтак підвівся з крісла, віддав поклін Марії і навіть не заважив, що вона не відповіла йому. Вийшов з комісаріату і, мов божевільний, побіг на станцію. Мав ще десять хвилин часу до від'їзду львівського поїзду.

Марію відправив вартовий знову до камери.

Не легко було Мручкові добитися до надкомісаря Гонсьорського. Після останнього атентату вся поліція було, працювала вдень і вночі. Труси, арешти, переслухування не вгавали. Учасник атентату втік. Але в поліції вважали всіх членів ОУН співучасниками вбивства, тому кожного, хто не встиг втекти, чи сховатися, арештували й безупинно переслухували. Гонсьорський теж працював.

Мручко з трудом дістався до надкомісаря аж на другий день, вживши підступу, що приходить з важними відомостями у зв'язку з атентатом.

Гонсьорський не пізнав свого колеги з гімназії, поки той йому не пригадався. Вдавав дуже врадуваного.

— Що ж тебе привело до мене?

— Свинство, — кинув Мручко коротко, — і то свинство, яке ти зробив.

Тут розказав всі події вчорашнього дня.

Гонсьорський курив цигарку й весело підсміхався.

— Що ж ти хочеш від мене, — спитав?

— Негайного звільнення людей, що невинно через тебе попали в тюрму.

— Але ж я не маю ніяких компетенцій в тій справі, це до мене не належить. А втім так дуже невинні вони не є... Осоцький, так він ні при чому, ... але вона?! ...

Вона ванадто рухається в селі. Це легальна робота й годі її за те потягнути до відвічальності, та я знаю, що в таких легальних роботах скривається „оунівська інтрига.”

— Але, чекай, — сказав, помітивши в очах Мручка розпуку, — чекай, хочу тобі помогти, бо знаю, що тобі, між іншим, багато дечого доброго завдячує.

Гонсьорський давно вже переконався, що говорення Мручка про Осоцького це тільки вияв його хвилевої злости. Та слідкуючи за Осоцьким, він вібрав багато цінного матеріалу, зовсім випадково, що не був у ніякому зв'язку з Осоцькими та Осоками. При тому його рухливість впала в око зверхникам, ну і він авансував.

— Ти зробив мені одно велике добро, може навіть і несвідомо, тому старатись буду тобі за те зреванжува-тися.

Недбалим рухом руки сягнув по слухавку телефону й казав отримати себе з Н-ським комісаріятом.

По кількох хвилинах відізвався дзвінок телефону.

— Галло, галло! Тут надкомісар Гонсьорський... прошу знайти акт 125б у справі Осоцьких... Так... Що?.. Нема... Але ж мусить бути... Ні, не „а” тільки „б”, є якому є закінчене слідство. — Такого акту взагалі не було — засміявся в думках Гонсьорський — ... Галло! Ну..., Такі то у вас порядки, а мене повідомили, що ви арештували Осоцьких. Що там сталося?.. Якто, на підставі акту 125a? Шкода, що у вас такі непорядки, а то не губились би акти, знали б вислід слідства з акту 125б... Ну... Так... Але слідство виказало повну безпідстав-ність п’яніх верзінь ідіота... так вони обое невинні... Якто що? Найкраще випустіть їх... А як знайдете в них щось нове, то можете їх вдруге взяти... Добре... Так... так... Ну, то честь! І відложив слухавку.

Бачиш, я зробив все, що міг, бо, по правді, нема за що їх тягати. Пані Осоцька, як має що на совісті, то швидше, чи пізніше попаде в наші руки... Ну, вдоволений?

— Так, — відповів утомленим голосом Мручко.

— А за „п'яного ідіоту” мусиш мені вибачити, треба було конче цього аргументу.

— Нема що вибачати, за правду годі ображатися.

Гонсьорський побажав Мручикові щасливої дороги й розпрощався з ним.

Найближчим поїздом вернувся Мручик до дому, де довідався, що Осоцьких звільнили, але Осип важко захворів на серце, так, що замість додому, поїхав до лічниці.

Мручик стояв поражений вісткою.

— Боже миць, — думав, — один дурний крок може потягнути за собою такі наслідки?

— — — — —

А з Осоцьким було таки погано. Переживання останніх днів і схвилювання посилили недугу серця, викликали сильний атак. Дві неділі перебув він у лічниці, а далі, не зважаючи на заборону лікаря, казав себе відставити додому. Тут почував себе, коли не фізично, то психічно краще. Одне дошкулювало йому, що мусів лежати в ліжку; це було йому противне і Марія мусіла завдати собі багато праці, щоб примусити Осипа лежати. Левко весь час проводив біля батька. Розказував йому свої переживання в школі, про товаришів, або читав легкі оповідання.

Марія була вся при праці. Працювала за себе й Осипа. Жнива покінчилися, великі стоги снопів ждали молотьби, стерню треба покласти, отаву косити, все те треба у свій час зробити, це вимога доброї господарки. Марія не відпочивала. Будилась зі світанком й остання клалася на спочинок.

А тут і Левкові час їхати до школи. Треба поїхати до міста, замовити у кравця одяг, бо хлопець за останній рік виріс і змужнів... справжній мужчина. Треба і близну переглянути, понаправляти дещо. Он так у трудній праці проходили день за днем і вкінці серпень скінчився.

Важко було Левкові від'їджати від хворого батька.

Хотів лишитися біля нього дома, та Осип і чути про це не хотів.

— Ідь, хлопче, і справуйся так як досі. Треба покінчти з гімназією. Шкода тратити час. За два роки, готов будеш з науковою, а тоді підеш на дальші студії. Ще багато перед тобою праці, заки станеш нам до помочі. З мене, як бачиш, вже не великий хосен, ввесь тягар праці впав на маму, треба буде її допомагати, вона ж жінка, важко самій їй працювати.

— А тобі я не потрібний? — буцім жартуючи питав Левко.

— Куди більше, як думаєш, але я мужчина й швидше давати повинен поміч, як брати. Мама, я ж сказав, жінка.

— Мама сильна людина, тату, завжди дасть собі раду.

— Це правда, але найсильніша навіть жінка потребує любови. Ти, сину, пам'ятай про це. Стільки любови, скільки мати дає своїм дітям, нічим не зміряти й одиночка відплата за неї це саме любов.

Левко мовчав.

— Тату, — просив по хвилині, — обіцяй мені, що будеш уважати на себе. Я не могтиму працювати у школі, коли не буду мати тієї певності.

— Будь спокійний, хлопче! Буду вважати на себе, як ще ніколи досі, бо хочу бути здоровим. Ну, вдоволений?

— Так, тату, ... а може ще перед Різдвом вдасться мені приїхати!

Осінь. Земля, віддавши всі свої плоди, насичувалася дощем, що дрібною мжичкою безнастанно розмочував її ґрунт.

Безлисті гілля дерев сумно сплакувало дощевими слізми, немов з туги за проминулим сонячним літом.

Затихла й пташня, лиш час-до-часу крякання гайвороня, скреготом проривалося крізь осінній сум.

Іноді, розмоклою дорогою ліниво чалапала коняка,

запряжена у драбинястий віз і, похнюпивши голову, безвільно піддавалася своїй гіркій долі. Осінній вітер виводив дивовижну хугу, подібну до виття собаки на припоні. Своїми злющими крилами отрясав з гілок дощеві краплини, піддирав солом'яні стріхи, продував драну свитину небоги.

Та замало було йому шаліти по завмерлій природі; дістатися до теплої хати, затанцювати аркані по мащеній долівці... забажалося йому.

Кинувся повним розмахом об шибки вікон, потряс ними з усієї сили, аж задзвонили з остраху і хижим скоком метнувся у двері, що не видержавши напору, з лоском відчинилися, гулнувши з розмахом об стіну.

— Гу-у-у, — засвистав по сінях, завівши крутіжний танок.

— Свят-свят, Господи, — шептала стара бабуся, замкнувши кваліво двері.

В такий осінній вечір, у теплій кімнаті біля ліжка хворого сиділа із шиттям Марія.

Раз-у-раз стрясав вікнами вітер і світло лампи мерехтіло під його подувом.

Марія підвелається, докинула до грубки дров і щільно прислонила вікна.

— Але ж хуртовина сьогодні,... справжня осінь! Незабаром повинен вже прийти мороз. Час на нього.

Хворий не відповів нічого. Марія відложила шиття.

— Може тобі чого треба, Осипе, — спитала дбайливо.

— Присядь тут на ліжку біля мене, хочу говорити з тобою.

Вона виконала його волю.

Осип взяв її за руку і довго дивився їй у вічі.

— Багато мав я часу передумати різні речі і зробити певні рішення, хочу передати їх тобі, Маріє.

— Не розумію, про що тобі йде, Осипе, — відповіла вимушено весело Марія, та всередині щось болем затовохкало.

— Це справа моого заповіту.

— Осипе, облиш це! І чим ти набиваєш собі голову, — майже крикнула.

— Заспокійся дитино, і вислухай мене. Раз треба ті справи полагодити, тим більше, коли я хворий. Коли ж говорю з тобою про те, це тому, щоб ти не була заскочена й зрозуміла мотиви моого рішення.

Сьогодні, шостого, я списав свою останню волю і все своє майно рішився віддати тобі.

Марія мовчала. Серце швидким ударом, здавалося, підходить під горло, не давало видобути голосу.

— Чому це так, Осипе, — спитала по хвиці придавленим голосом?

— Тому, бо Осоки мені надто дорогі, щоб пропали. Це не значить, що я зле ставлюся до Левка, але, на жаль, ти швидше від мене пізнала правду. Хліборобом він не хоче бути.

— Але ж, коли вже про це говоримо, чи не краще призвати мені досмертне право?

— Думав я і над тим... але, хто знає, коли до тебе смерть прийде? А коли швидко, то що тоді? Осоки підуть в аренду, прийдуть довги й ліцитація.

Коли нема доброго господаря, який любить свою працю і цінить вартість землі... господарство пропаде. А все ж таки мое рішення дає мені малий промінчик надії на зміну у Левка.

— Та якже?

— Він, як сам знаєш, не любить примусу над собою, тим більше, коли той примус не відповідає його плянам. Свідомість, що згодом він мусить перебрати господарство, яке йому сьогодні противне, може назавжди відштовхнути його від Осоків.

Коли майно перейде на тебе, і він свідомий буде того, що вся відповідальність спала з нього, хто знає, чи зчасом не полюбить хутора й не забаже жити на ньому... Думаю, коли буде вже старший й одружиться, почує в собі зов землі й затужить за нею.

— Та все це тільки гіпотези й на них не можу будувати майбутнього, завеликий риск, тому майно пере-

даю тобі, Маріє, бо ти любиш наш хутір так сердечно, як і я, і гідно продовжатимеш мою працю. В твоїх руках моя батьківська спадщина є певна.

— Осипе! — вирвався у неї тремтячим від сліз голосом виклик, — Осипе, я не була добра для тебе, я не заслужила на таке довір'я.

Хворий усміхнувся поблажливо.

— Облиш це, Маріє, те, про що думаєш. Я знаю все, знати ще тоді, коли ти сама перед собою не признавалася; я бачив твою боротьбу й мовчав. Ти сама мусіла упорядкувати ці справи. Я знати, що переможно вийдеш із боротьби, бо ти була моя добра Марія. Ти стала мені ще дорожчою, як була досі, я тебе вже не тільки любив, але й шанував. І весь час був щасливий, що мав у тобі близького і сердечного друга.

Жага любові, — говорив він далі, — скоро минає, коли ж по ній прийде дружба, вона така гарна й спокійна, як золота сонячна осінь.

Марія плакала гарячими слізми, припавши на вколішки коло Осипа. Поклала обличчя на його руку і зливалася її слізми.

— Перестань Маріє, мені це боляче, — погладив рукою її голову й посміхався сумно.

— Встань, мала, я почиваю себе багато краще, коли скинув тягар із душі. Іди спати, дитино, ти втомлена трудним днем, і я дещо втомлений.

Марія підвелася. Важким кроком підійшла до стола, наставила нічну лямпу, погасила світло. Поправила хворому подушки, обняла його голову й сердечно поцілуvala в чоло.

— Добраніч, Осипе, — ти мусиш бути здоровий ради мене й нашого сина.

— Добре, намагатисьму, — зажартував він, — а тепер доброї ночі, Маріє!

Вона відійшла до свого тапчана, роздягнулася і лягала на спочинок. Та сон втік з її очей.

Пережите сьогоднішнього вечора давило груди. Сухими очима дивилася вона перед себе. Не бачила диво-

вижніх тіней на стінах, що їх кидало світло малої нічної лямли. Думки її линули у давнє минуле, перескочивши простір часу.

Монотонний шлях молодечих літ, без хвилювань, чи будь яких перешкод, без окремих бажань чи фантазій.

Стара священича родина з усіми питомими прикметами, традиціями і звичаями, що у вихованні Марії не виходили поза прийняті межі... доброго подружжя.

На вечорницях у Львові познайомилася з Осипом. Він був багато старший від неї, але був веселий, говоркий. Цілий вечір танцював з нею, слідкуючи захоплено за її вродою.

Марія, розмріяна вернулася вранці до тітки, у якої замешкала на час карнавалу. І у своєму альбомчику засушила прив'язлив пуп'янок троянди від Осила.

В наступному дні у приписаній дванадцятій годині, Осип зложив офіційну візиту теті, а зарожевілі щічки Марії були йому доброю ворожбою.

Марія від'їхала до батьків і не довго ждала на Осила.

Час пролетів скоро. Заручини.. весілля...

Марія хоче в своїй уяві викликати спомини вражінь з того часу. Це їй не вдається. Густий серпанок засланяє все.

Мрякою сповита дорога, що веде до ширших обріїв, та їх не видно за приземним сірим туманом. Високо над ним розсипаються золоті соняшні проміні... Марія не вміє піднестися на ті висоти.

Вкінці, по кількох роках вона очікує і родить сина. Завершена тайна життя словняє її ество.

Марія мати всю силу свого приспаного життя і любові вкладає в малу безпомічну істоту. Радісними словами вітає першу усмішку, перший свідомий рух дрібоньких рученят, перший звук, що намагається наслідувати слова мами. Все те вливає безліч щастя в її душу.

Марія важко зідхнула.

Осип порушився в ліжку, застогнавши легко.

— Збудила його — подумала Марія, наслухуючи хвилину. Спокійний віддих хворого успокоїв її.

Заплющила очі й змушувала себе заснути. Лежала тихо, непорушно. Здавалося... приходить вже сон...

... Цвіли всіми фарбами фіолету бози. Чепурилися зеленню трави, прикрашені вінками пестрих цвітів. Гомоніли небесні простори піснями розспіваного птаства. Тремтіло травневим сонцем повітря, мережане сіткою, скучених у весільному танку комах. Радісним гімном шуміла ріка.

— Весна, весна, — співала природа.

— Весна! — шепнула Марія, віддавши, відкинену на спинку лавки голову під пестливу гру вітру й сонця.

Маленький Левчик грався камінчиками. Стежкою надходив Марко. Зупинився біля Марії. Вона сиділа з заплющеними очима. Не запримітила його.

— Маріє! — шепнув він тихо

Здригнулася.

— Боже! Звідки взялися в мене такі думки. Геть з ними, геть.

— Маріє! — почула вдруге, та це вже не голос Марка.

— Зірвалася з тапчана.

— То ти, Осипе?

— Подай мені мої краплі.

Боса підійшла до нічної шафки, налила до склянки з водою крапель і подала хворому.

— Спасибі. Котра то вже година?

— Півчетверта, — відповіла глянувши на годинник.

— Я добре спав, а ти?

— Також.

— Іди до ліжка, досипляй ночі, я також ще буду спати.

Послухала. Тим разом сон-спаситель врятував її від думок, спогадів, турбот. Заснула твердим сном.

Не чула крикливих півнів, ні рухливого ранку на обійстю, аж скрип дверей, якими увійшла Настя, розбудив її.

Скінчилася осінь:

Запанувала зима. Не така то й жорстока, а лагідна

й милостива. У сніжних горностаях, статочна, холодна, ласкавим оком дивилася на своїх підданих.

І недовго панувала. З Різдвом та Йорданом, у час найбільшої своєї сили та напруги, закінчила своє панування. Піддалася свіжо змобілізованій силі природи, провесним вітрам.

В одному із таких днів скінчилось теж життя власника хутора на Осоках, Осила Осоцького. Він спочив вічним сном у родинній гробниці, у своїй батьківській землі.

Останні тижні свого життя провів з Марією і з Левком, які днем і ніччу не відходили від нього. Спокійно і гідно ішов до кінця своєї земної мандрівки, так як це вміє хлібороб.

Марія дивилася в погасаючі очі чоловіка і серце кам'яніло їй з болю. Він був її найліпшим другом, підпорою в житті. Хоч різні їхні вдачі, не було між ними замітної суперечки. Марія знала, що була це виключно заслуга Осила.

Він відходить від неї в інший світ, лишає її саму, хоч і зі своїм сином.

Підвела очі й придивлялася Левкові.

Він сидів проти неї біля батькового ліжка. Його обличчя було хмурне, губи заціплені, брови стягнені до кули. Він боляче відчував втрату батька, який був для нього уосібленнем всіх прикмет. Своєю лагідною, нескомплікованою вдачею, він імпонував синові; умів зійти з батьківської поваги й пристосуватися до рівня дитини, а потім юнака. І це найбільше притягало сина до батька. З батьком він товаришивав і вони добре розуміли себе. Цей добрий товариш відходить від нього й ніколи більше його не буде.

Марія розуміла сина; вона давно вже помітила його любов до батька й, бувало іноді, почуття заздрості будилося у її серці. Сьогодні того почуття в неї немає, вона разом зі сином боліє над утратою, що нависла над ними.

Якже ж рада б зменшити біль сина! Радо бачила б

себе на смертній постелі, замість Осипа, бо Левко певно менше терпів би з приводу розлуки з нею.

— Боже, думала, — чи ж справді байдужа я йому і чому? У чому моя вина, чи в безмежній любові до нього? Який він холодний до мене? Яка я йому чужа! Чому так сталося, чому?

Повела долонею по чолі, немов хотіла прогнати важкі думки з голови. Її рух звернув увагу хлопця і він підніс свої вій, глянув на неї. Його погляд був хмурний, холодний, повний докору.

Широко розкритими, здивованими очима Марія дивилася на сина. Німа мова його очей прогнала їй кров із обличчя.

— Що сталося, що я вчинила злого, — питала вона очима, та ніякої відповіді не дістала.

В голові стодзвонним гомоном загуділо, розривало виски. Очі зайшли тъмою, в горлі свистів здавлений віддих, світ почав крутитися в один ритм... чому... чому...?

— Рятунку! помочі! — німо кричав божевільний голос розпуки.

На силу підвела з крісла й судорожно, тримаючись стола, підійшла до дверей. У другій кімнаті повалилася непритомна на долівку.

Лікар, що в останній час постійно перебував в Осоках, ствердив у неї пораження нервів і потрясення мозку.

Цілий тиждень пролежала Марія в гарячці, без пам'яті. Життя Марії висіло на волоску. Сильний, молодий ще організм, поборов небезпеку і врешті одного дня Марія прийшла до свідомості.

— Де Левко, — спитала Наті, яка сиділа біля неї, — чи коло Осипа?

— Ні, відповіла поважно Натя, — пішов на прохід, насилу вигнала його.

Марія мовчки дивилася на Натю, яка теж мовчала.

— Чи я довго хворіла?

— Ні, всього тиждень.

Марія зрозуміла. Замкнула очі й з-під вій попліли важкі, гарячі краплинині сліз.

У Львові відбувся великий політичний процес за вбивство польського діяча. Вбивник утік за кордон, але судили визначних членів ОУН, як моральних спричинників атентату.

Головним обвинуваченим був Зенів, якого засудили на вісім літ тюрми. Після зачислення амнестії, залишився йому ще чотири роки.

VII.

Старий поштар Онисько несе велику пошту до хутора: часописи з половини тижня, якісь „уржендові” письма і два листи. Один, не знає від кого, та другий від паніча, і то вже вдруге в тому місяці. Буде золотий, а за нього купить Онисько пачку „пшеднього”, ще й на паперці вистане... закурить собі панську цигарку, — мріяв старий ідучи до хутора.

І не помилився; був чай, добре сало й один золотий.

Марія врадувано взяла листа. Не надіялася, щоб швидко прийшов другий лист, хіба що це в справі висилки коней на станцію..., та ще далеко до кінця шкільного року.

Відложила на бік всю пошту, не глянула навіть у той бік. Взяла читати синового листа. Він був короткий, всього на одну сторінку. Марія прочитала його, поклала на коліна руки й задумалася.

По хвилі почала читати вдруге.

Дорога Мамо!

Ферії починаються першого липня і я хотів би вибратися з Ярком на кілька тижнів каяком по Дністрі. Думаю, що не матимеш нічого проти цього.

Якщо я потрібний Тобі до помочі, то розуміється, негайно по науці прийду до Осоків. Прошу, напиши мені, що думаєш про те!?

Як Твоє здоров'я?

Твій Левко.

Відложила листа й скоро вийшла до кухні. Просила
Ониська заждати.

Дорогий Сину!

Твого листа сьогодні отримала й негайно відпіс-
сую. Очевидно, що треба Тобі вибратися на про-
гульку. Це буде добрий і гарний відпочинок по
важкому останньому році. У нас було б Тобі
сумно.

Я здорова і господарство йде справно. Тому не
треба Тобі тим турбуватися.

Посилаю Тобі трохи грошей, щоб Ти мав справ-
ді гарну прогульку. Тільки пиши з дороги, як
Тобі живеться!

Щиро цілую Тебе

Твоя мама.

Заклеїла коверту й рішучим почерком пера напи-
сала адресу. З каси вичислила кілька банкнотів, вилов-
нила переказ і вийшла до кухні.

— Маєте, Ониську, листа, переказ і гроші. Це все
мусить ще сьогодні піти з поштою, а тут маєте ще зо-
лотого.

— Добре, прошу пані, сам допильну, — і щасли-
вий Онисько з радісним „Слава Йсу...“ вийшов із кухні.

Марія пішла продовжати перервану працю. Завтра
має відставити двадцять кілограмів масла й сьогодні ро-
бота мусить бути покінчена.

Прислуго не запримітила жадної зміни у пані. Облич-
чя Марії від смерті Осипа було завжди суворо спокійне,
без усміху. У волоссі почали біліти срібними нитками
сиві волоски. Тільки в сірих очах горіло життя і впер-
те завзяття.

— Банує, бідна, за чоловіком, — шептали газдині,
зустрічаючись з нею.

Коли робота добігала до кінця, одна з прислуг зди-
вовано дивилася на Марію, що замість вибрati масло з
маслянки, хотіла масло разом з маслянкою вилляти до
бочки.

— Та ні, прошу пані, ... там є ще масло, — перебила їй.

— Що? — не зрозумівши ані слова, спитала Марія, —... що, яке масло... ага, так, от задумалася, — відповіла очунявши.

Дівчата переглянулися між собою. Це вперше щось такого трапилося.

— Чи не хвора вона? — шепнула одна до другої.

Та Марія не була хвора. У неї боліло тільки серце... розривалося щось у ній раз-по-раз, валилася будівля... лишилися тільки звалища.

— Чому воно так — думала, — чим провинилася я, щоб зазнати такої кривди? Чи він, її одинокий син, не бачить її самоти й туги за ним? Замість прийти, розрадити її біль, він втікає від неї, не хоче приїхати тут, де нема вже батька. Вже нічого не в'яже його з домом. Чому воно так сталося, Боже мій?!

Та відповіді не нашла.

Покінчивши працю, вибралася під вечір в село до читальні. Це була її щоденна мандрівка. З китицею квітів вступала на цвінтар, зміняла біля гробниці квіти і йшла до читальні. Сьогодні пішла теж цією дорогою.

Хутір стояв трохи збоку села й треба було перейти полем, сіножаттю, щоби вийти на сільську дорогу. Ще кілька хвилин ходи і ось церква та кладовище.

Там велика мурвана гробниця, дім вічного спочинку нащадків старого боярського роду. Спочиває тут тільки три покоління. Тлінні останки праштурів порозкидані по різних частинах української землі, там, де звалив їх татарин, або польський гузарин, чи косоокий салдат північного царя.

— Ми стали вже хліборобами, — говорив, бувало, Осип, розказуючи Марії легенди про своїх хоробрих праштурів, — боремося плугом, не мечем.

— Змінилися часи, Осипе, але як приайде потреба, то меч заступить плугу, — відповіла Марія.

— Марний був би з мене воїн, я тільки хлібороб.

— А Левко?

-- Ні, Маріє, він також ні. У нього моя вдача, хоч і не хліборобська. Скорше ти продовжатимеш традицію роду й будеш лицарем, хоч у спідниці, — жартував Осип.

— Чому ж би ні?! Чи мало є в історії жінок, що становили на місце чоловіків?

... Так, вона вже сьогодні взяла на себе обов'язок свого чоловіка — берегти спадщини батьків. Вона буде берегти рідного гнізда перед затіями ворогів, не дасть землі в чужі руки. Ні, вона не дасть.

Рід Осоцьких, по розгромі України ворогами, зубожів і від соток років продовжував своє існування, як багато інших родів, у селянському стані.

Прадід Осипа був звичайним господарем в Осоках. З роду в рід переходила легенда про геройські вчинки їх предків, славу, заможність, так, що в селі завжди називали Осоцьких панами, хоч своїм життям не різнилися вони у нічому від своїх односельчан.

У прадіда був одинокий син, красунь на всю околицю. Коли він пішов до війська і отримав призначення до віденського полку, його, як вродливого стрункого юнака, приділили до двірської цісарської варти. Тут пізнав дочку знімченого чеха купця. Вона закохалася у вродливому юнакові й рішила здобути собі його. Хоч батько її не дав згоди на їхнє подружжя, залюблена панна не поступалась. Забрала своє по матері майно, і коли Івась покінчив військову службу, поїхала з ним у його батьківщину.

Тут вона порозумілася з дідичем, власником Осоцького фільварку, задовженим по вуха, і відкупила від нього, за гроші від матері, фільварок із принадежним полем і лісами. Знищений дім перебудувала, завела добру господарку і жила тут щасливо зі своїм Івасем.

Це була бабка Осипа. Він її ще трохи пам'ятав. Він був кілька літньою дитиною, коли його бабуня Божена померла у пізній старості.

Коли ж ця чужинка своєю волею і енергією піднесла з упадку старий рід і поклала основи під його існування,

— вона, Марія, берегтиме цієї основи роду і передасть у руки синові й онукам.

— Синові? Та ж він не хоче тут жити!.. Ні! Він мусить вернутися до рідного гнізда, — думала вона — коли ж ні, то онуки виростуть в Осоках, навчу їх любити хутрі і Левка син буде тут... мусить бути!

Та покищо важка дорога судилася Марії. Дорога самоти, немочі, без синівської любові.

Здавити треба у собі біль матері, замкнути його в гордій мовчанці, прийняти важку дійсність!

Не простижне жебрачої руки по любов сина, він кине їй милостиню, що вогнем пониження опалила б її. Ні! Нізащо!

— Так, — сказала твердим голосом і піднялася з лавки. Випрямилася на цілий ріст; здавалося, скинула із себе ярмо, що довго-довго ослаблювало її волю і відбирало силу до боротьби.

... Твердою треба бути... коли життя тверде!

Перехристилася тричі, поправила перед гробницею квіти й подалася додому. Сьогодні не піде вже до читальні, задовго засиділася на цвінтари.

Вечоріло. Місяць повільно сходив над верхом ліса, висуваючи щораз вище свою круглу голову. Срібно-синє небо було без хмаринки. П'янкий літній вечір сідав на землю. Здалека гомоніла ріка монотонним ритмом. Соловій виспіував щораз то палкіші мельодії, прочуваючи близький кінець своїх творчих екстаз. Кумкання жаб завершувало вечірню симфонію. Опалевий туман м'яко стелився полями.

Роса опадала на розпалену сонцем землю, холодила її, траву та квіти.

Запах чебрецю мішався з терпким запахом дикої ж'яти й наводив спогади нездійснених бажань.

П'яніла природа красою раннього літа, розсилаючи свої чари в найглибші щілинки повного туги серця. Булося несвідоме бажання любові, пестощів.

Спочили ведра з водою біля колодязя, вичікуючи повороту дівчини.

— Чекайте ще трохи, небоги! Любуйтесь місяцем, що заглядає у ваше дно. Хай дівчина натішиться солодкою розмовою з чорнобривим у тихий літній вечір,... поки не покличе маті.

... Кохайтесь, молодята, поки літній вечір, поки соловій щебече, стрибуньчики грають, поки місяць весело моргає, м'ята - рута пахне, поки серце ваше тужить, у піснях тугу топить.

... Мине літо, ... настане осінь і зима настигне. Понсивіє ваш волос, з'яловіє серце.

... Хай лишиться бодай спогад того, що минуло. Спогад теплий, як те літо, в якому кохались.

Вузькою смужкою поміж високими вже збіожжями в'ється стежка, якою іде Марія. Вузенька тісна доріжка, як її життя, мовчазна у своїй самоті. Іде нею Марія в тихій задумі, сама одна зі своїми думками.

Втягає в себе запах вечора й сил набирає до змагання з життям. Прислухується до слів природи і вже не самітною себе почуває.

До неї говорить старий ліс, посилаючи шепотом вечірню молитву до небесної височини. Говорить земля шумом квітучого збіжжя, говорить соловій кольоратурними трелями; ... вся природа це один спів величного гімну хвали Богові. Успокоює своєю величчю її зболілу душу, вертає спокій і рівновагу.

Прийшла додому не та, що вийшла з нього. Легкою почувала себе, здавалося скинула важкий тягар із себе. Усміхнулася до Насті, що принесла вечерю.

Це був перший усміх від смерти Осила.

Поклалася вигідно в ліжку, взяла в руки часопис і здивована побачила, що з нього вилав лист. Розірвала коверту й почала читати.

Ласкава Пані!

Пишу до Вас з доручення моого друга Марка, що вміраючи віддав під мою опіку свою нелітню донечку, з тим, щоб її віддати у Ваші руки.

Вчора приїхали ми до Львова й замешкали у „Народній Гостинниці”.

Хотів би я, як змога, скоро побачити Вас. Дозвольте мені прибути до Вас і прошу ласково подати день, коли можу Вас відвідати.

З правдивою пошаною
Залуцький.

Марія прочитала листа.

— Виходить, Марко не живе, мені віддає свою дитину. Чому саме мені.

... Марка вже нема... Осила теж... Яке це все дивне!

... Сердечні друзі — я між ними; розійшлися... дружба пропала. Тепер знову разом, нема вже тайни... а я тут сама.

Молодість минулася, літа минули, забираючи зі собою ясність тодішнього відчування, лишаючи тільки якийсь затъмарений спогад, що сумом в'ялив душу.

Зотлів вогонь, ... лише попіл на згарищах сіріє.

Марія відклала листа й примкнувши очі, молилася за спокій душі Марка.

VIII.

Очікувала приїзду незнаних гостей. Не хвилювалася, не була цікава, — спокійна, зрівноважена.

Струнке, худорляве дівчатко, зніяковіле стояло перед нею. Золоте волосся, великі сині, як фіялки очі, носик легко кирпатенький, і губи як достиглі вишні.

Марія здивована дивилася на дівча, думала, що приїде до неї мала дитина, а тут стоїть паняночка в розцвіті весни.

— Яке ж воно гарненьке, — подумала.

А дівчатко стояло ні в сих, ні в тих. І не знато, що зробити з руками, які чомусь дуже заваджали їй.

Марія завважила заклопотання дівчинки і радісно, весело засміялася.

— Ну, що ж, маленька, дуже налякалася страшної теті?

Дівча спаленіло. Не знато, що відповісти. Та Марія не дала їй довго соромитися, підійшла донеї, легко піднесла її борідку вгору й дивилася їй в очі.

— Так, маленька, очі маєш батька, його чоло й уста, тільки носик мабуть мами.

— Татко також так говорив. Я не пам'ятаю мами.

— Біднятко, — подумала — та ходи ближче маленька, і скажи, як звешся.

— Марія, — відповіла, — а кличутть мене Мія.

Марія спаленіла.

— А скільки маєш років, — спитала збентеженим дещо голосом.

— Саме почала шіснадцятий.

— О, то з тебе вже велика паняночка, — посміхнулася Марія.

Настя принесла підвечірок і всі засіли до столу.

Мія мовчики, з добрим апетитом зайдала. Марія, щораз докладала їй смачні куски, припрошуючи до їжі. Й було так радісно, як ніколи.

Старий сивий пан, дотеперішній опікун Мії вдоволено приглядався до двох Марій.

— Я бачу, що покійний Марко знат, що робить, віддаючи свою одиначку у вашу опіку, ласкова пані. Я спокійний від'їду з вашого дому.

Марія мовчала. Вона так хотіла дізнатися про життя Марка й його останні дні, та ніяково було питати при Мії, щоб не порушити жалю у неї за батьком. Коли ж Мія відійшла до своєї кімнати розпаковувати клунки, Марія перейшла з гостем до саду, де могла свободно з ним поговорити.

— Розкажіть мені, будь ласка, дещо про Марка й його життя. Щоб... я могла зор'ентуватися, як належить поступати з Мією. Не хотіла б несвідомо вразити її чимсь.

Розумію вас, ласкова пані. Це було й бажанням Марка, переказати вам усе, що забажаєте знати.

Життя друга Марка не було легке, як і взагалі майже кожного мистця. Одружився з молодою київлянкою і жив з нею всього лише півтора року. Породивши донечку, вона померла, а Марко разом з тещею виховували малу Мію. Перед двома роками померла і бабуня, а тринадцятирічна Мія стала хазяйкою в домі батька.

Марко вже тоді почав хворіти на легені й дівчатко мало дуже важке життя.

В останній час ми, його друзі, зорганізували виставку картин Марка, що пройшла з гарним успіхом; мала рецензії не тільки в своїй, але й чужій пресі.

Хворий Марко противився продажу його картин, та ми, всупереч його волі продали кілька за високу ціну. Одна з них пішла до Америки, друга до паризького банкіра, багатія.

Зі здобутих грошей вдалося поліпшити життя хворого, та врятувати його було вже запізно.

Найбільшою журою Марка була Мія. Він обожав донечку й свідомість, що лишає її саму без своїків, добивала його.

Коротко перед смертю просив мене зайти до нього, тоді, коли нікого не буде в хаті. Тоді доручив мені заопікуватися після його смерті дитиною і конечно старатися відставити її до вас, дружини старого друга. От і все.

— Але, чи знов Марко, що я живу ще на світі?

— Думаю, що так, бо переписувався зі знайомими з краю, то ж легко міг довідатися.

— Ну, та... а коли помер?

— Із шостого на сьомого листопаду, біля третьої вночі. Я був при ньому до кінця.

— Шостого? — майже скрикнула Марія.

Він здивовано дивився на неї.

Марія ішла хвилину мовчки й старалася опанувати своє схвилювання.

— Думаю... що то вже більше, як пів року від того часу... і ви довго не приїздили.

— Треба було полагодити всі формальності зі спадщиною покійного, а дальше з пашпортаами тощо.

— Так...

Ішли мовчки.

— Які картини Марка ви продали, — спитала Марія?

— До Америки пішла „Маті”. Це молода жінка, з дитиною на руках, на тлі фioletних бозів.

— Ax!... А скажіть... яку вдачу має Мія?

— Золоте дівча. Зі своєї золотої голівки, аж до самого серця. Добра, сердешна дитина. Клопоту вам не зробить. Й треба лише серця і любови. Та коли Маркові так залежало, щоб ви взяли Мію, знат, що ви найкраще заступите її батька й матір.

— Так, Мія буде мені рідною дитиною, вірте мені....
А, які в вас пляни на найближчий час?

— Ну, коли я вже в краю, хочу бачитися з різними людьми, а потім повернуся до Парижу.

— А може валишитеся трохи в нас, в Осоках. Це мені і Мії буде приємно.

— Щире спасибі за запрошення. Та думаю, що ради Мії, треба чим скоріше втікати, хай відразу привикає до нового життя без старого „Гнотика”, — вона так мене від дитине кличе — пояснив, звернувшись до Марії, — тому найкраще від’їду завтра вранці.

— Ваша воля, та коли б це від мене залежало, не пустила б Вас взагалі звідсіль і змусила б змалювати всю красу Осоків.

— Я зворушений вашою ввічливістю, але цигана тягне завжди циганське життя.

На другий день уранці старший сивий пан від'їхав, а мала Мія заливалася гіркими сльозами.

— Мій коханий Гнотику, — говорила на прощання, — пиши до мене часто й не забувай Мії, а я колись напевно приїду до тебе!

— Мійчик! Тримаю за слово. Мусиш відвідати старого Гнотика в його мансарді.

* * *

І так мале дівча лишилося саме одно, між чужими незнаними людьми, в чужій хаті, що від сьогодні мала стати її дном.

Ховаючи голову в подушку, спазматично склипувала. Така дуже-дуже сама була.

Марія ввійшла у кімнату й мовчки дивилася на розжалоблену дитину. Підійшла до неї і легенько поклала руку на її голову.

Мія налякалася, підняла голову і сіла збентежена на ліжку. Її личко було червоне й мокре від сліз.

Марія сіла біля неї, обняла за плече й пригорнула її голову до своїх грудей. Колихала її як малу дитину. Цей ритмічний рух і стукіт її серця заспокоював дівчатко, що поволі втихало, склипуючи ще час до часу, аж врешті затихло зовсім як заблукане письклятко під крилом віднайденої матері.

Довго так сиділи у двох. Марія, . . . і Маркова доночка. І врешті Мія підвела очі на Марію. Було в тих очах все — діточий страх, прохання, запит.

Марія усміхнулася тихо, поцілувала чоло дівчинки і почала хусточкою витирати її мокре личко.

— От, зачервонілись щічки, а очі які червоні, як у крілика! Але зараз вмиemo холодною водою і будуть знову гарні, свіженькі. Правда?

Мія і собі посміхнулася, а далі скочила з ліжка, побігла до умивальні, та почала вмивати лице. Вода хлюпотіла і розливалася по долівці, а Мія порскала голосно. Висушила рушником лице й руки та показала Марії усміхнене личко.

— От, козир дівчина, — сміялася Марія, — це є люблю, весела й гарна. Ну, а що зараз будемо робити?

— Не знаю, тетко, я вже розпакувала й поскладала свої речі. А ну, подивися, чи гарно?

Тут підскочила до шафи, відчинила широко дверцята та показала полички, наповнені її добром. Все було рівненько поскладане, пов'язане стяжечками, чепурненьке.

— Прегарно! Навіть я так не вмію.

— А, ось тут мої книжки й альбоми, — почала висувати шухляду з комоди, сперлася коліном і з усієї сили

тягнула її. Та завіска вихопилася з руки, а Мія з розмахом тепнула на долівку.

Марія налякавшись, скопилася з ліжка.

— Чи не зробила собі чогось злого?

Мія сиділа на долівці й заходилася від сміху.

— Ой, нічого! Тетко, тільки потовкла трохи сидження.

— Ну, то ще не грізне, — відповіла Марія, — зажди, я відсуну тобі сама шухляду.

Витягнувши її, глянула в середину; там на книжках лежали дві сітлини Марка в чорних рамцях. Одна, — мабуть з останніх літ його життя.

— Якже змінився він, — думала, — зовсім сивий, обличчя змарніле, тільки очі лишилися ті самі, — повні життя.

Друга, це молодий Марко, якого давно так добре знала й любила.

Порівнювала обидві знимки . . . тут молодість, буйність, пориви, пристрасна жадоба життя, — там людина, що пройшла важкий шлях життя і доходить до кінця.

Зідхнула.

Мія стояла поруч з нею і також приглядалася до світлин.

— Поклади, Мійко, ці знимки зверху. Одну на нічнім столику, а другу ось тут, на комоді. Буде тобі завжди здаватися, що твій татко є біля тебе.

Мія закинула руки на шию Марії, підтягнулася на пальчиках вгору й поцілувала її з усієї сили в лиці.

— Я тобі, теточко, дуже-дуже дякую. Ти така добра. А знаєш, татко передав для тебе запакований пакетик, не знаю, що в ньому є. Дав мені два дні перед смертю й казав тобі його передати. А як не зустріну тебе, то спалити не розпакувавши.

— Тут, — вийняла з валізки пакетик, — тут є, прошу тетко.

— Спасибі, дитинко, заберу його до себе. А тепер ходімо вниз. У мене є трохи роботи, а ти іди та дивися

на моє царство. Всюди вільно тобі йти, та лише уважай, щоб у стайні кінь тебе не копнув.

Зійшли на долину. Мія побігла в сад, а Марія з пакетиком пішла до своєї кімнати.

Положила його на бюрку й задумано гладила рукою. Що в ньому є, — не знала, та знала одне . . . там була частина душі покійного.

Взяла в руку велику знімку Осипа, що стояла на бюрку, дивилася на неї хвилину, потім відрухово положила її на пакеті. Швидким кроком вийшла з кімнати.

Коли ж після обіду Настя хотіла увійти до кімнати Марії, застала двері замкнені на ключ зі середини. Марія не чула того, що хтось порушив клямку, сиділа при бюрку, закривши обличчя руками, у глибокій задумі.

Перед нею лежала картина, — її портрет . . . Вся в золоті травневого сонця, пригинає рукою фіолетну китицю бузку. Її обличчя молоде, гарне, уста усміхаються, а сірі очі з тugoю дивляться в далекий простір.

На портреті розсипані дрібним письмом записані листки паперу, — говорять німими словами.

Маріє!

Зустрів я Тебе в ярості моєї молодості, любив Тебе всією силою своєї жаги, відійшовши, жив спогадом про Тебе ціле своє життя; прийми ж теплом тих кілька слів, що з останньої своєї мандрівки посилаю Тобі.

Заборонила Ти мені говорити про любов і я мовчав до останніх днів. Прости, що сьогодні ламаю Твій наказ. Та коли ті писані слова дійуть до Тебе, буду вже у вільному царстві, де земні закони й накази тратять свою силу.

Безгрішною була наша любов, Маріє, та це Твоя заслуга, — лише Твоя. Я не знайшов би стільки сили, щоб із власної волі відійти від Тебе, на силу здавивши вогонь свого серця. Але Ти знайшла її.

Чи пам'ятаєш, Маріє, цвітучий бузками травень? Ти зривала буйне квіття, а я нагинав гілля.

З гіллям і я нагнувся до Тебе та поцілував Твої уста. Один-одинокий раз, . . . перший і . . . останній!

Ти стояла мов скам'яніла! Твої очі стали темні, обличчя бліде, сполотніле. Долонями здавила Ти серце, щоб не вирвалось з грудей. Зірвані квіти бузку розсипалися довкруги Твоїх стіп. Стояла Ти передо мною безпорадна, безсила.

Кипіла в мені кров, жага любови розривала груди . . . Здавити Тебе в своїх обіймах, упитися Твоїми щілунками, забути про все на світі, — кричала ціла моя істота.

Та я, як і Ти, стояв непорушно. Невідома сила не дала поступити кроку вперед.

Як крізь сон почув я Твій тихий шептіт . . . Марку, ні! Ніколи!

Сьогодні ще чую звук Твого голосу. Були в ньому любов, пристрасть, і . . . розлука.

Я зрозумів усе, — відійшов від Тебе, щоби ніколи більше не зустрітися з Тобою. Та любов до Тебе ішла слідом за мною.

Ще раз пробував я зрушити Твою постанову, — написав листа, надіявся, що все ж таки прийдеш до мене. Але Ти вдруге відкинула мою надію.

Де в Тобі, ніжній істоті, було стільки сили?! Ти мені написала „маленьке дитинча”.

Ох, як я ненавидів тоді Твого сина, що своїми обіймами вирвав Тебе з моїх!

Та я зрозумів Тебе, коли дрібонькі ручки моєї дитини обнімали мене й пестливо щебетали маленькі губки „татусю мій!”

Так, Маріє! Аж тоді зрозумів я звідки взяла Ти силу здавити себе саму.

Твоя заслуга, Маріє, що безгрішною була наша любов.

Колись я казав, — Твоя вина, — сьогодні кажу . . . заслуга.

Краще сталося так, як сталося! Ти була мені

ціле життя недосяжною Беатріче, любкою моєї душі. Тієї любови ніхто й ніщо не могло змінити. Ані будні дня, ні погляди людських очей, ні роки; вона осталася ясна, свіжа і молода.

Я не бачив зморщків, що значили роки на Твоїм обличчю, небачив срібних ниток у Твоєму волоссі, — я бачив Тебе молоду, гарну, таку, як тоді біля кущів цвітучого бузку.

І моя любов до Тебе була теж молода, вона не старілася з роками, як не старівся спогад про Тебе.

І таку малював я Тебе в усіх картинах, бо таку в пам'яті Тебе мав.

Прийми від мене цей портрет, що цілі роки спочивав на ньому погляд моїх очей . . . портрет Марії - любки.

І прийми Маріє-мати мою осиротілу дитину; віддаї їй ту любов, що забрала колись мені.

Є звичай, що любки при розстанні звертають собі листи. Розстались ми не злучившись з собою. Та сьогодні наше правдиве розстання прийшло. Віддаю Тобі одинокого Твоого листа, що присудом колись став мені. Віддаю Твою власність у Твої руки.

Не довго вже, і відійду в далеку дорогу з Твоїм образом у моїх очах, з останнім словом на устах — МАРІЄ!

Твій Марко.

— Так, Марку! Я чула останнє Твоє слово: Маріє. Чула тоді перед світанком, коли твоя душа покинула тіло. Ти прийшов до мене, Марку, і пригадав мені цвітучі бузки.

Спогадом була я тобі, сердешний мій, — спогадом лишився й ти мені.

Не легко було мені, Марку, відкинути твою любов. Ох, не легко! Куди ж інакшими шляхами пішло б мое життя з тобою, — куди більше радості й щастя пізнала би я при тобі!

І що принесла мені моя жертва? Скажи, Марку, чи варто було так безжалісно зламати себе?

Чи вернеться пропавша молодість? — Нічого не вдієш, часу не завернути; треба йти далі своєю дорогою, яка є трудна вона не була.

Так, Марку! Дорога обов'язку дуже важка, ох, важка!

Стрімка, вузька та кам'яниста. Тут скелі стрілисти, що закривають світ цілий, а там провалля, безодня. Прірви, сполоскані життєвою навалою, колоди розкинуті вітрами — і все те треба пройти, щоб врешті знеможеною досягнути остаточну мету — кінець.

Довго сиділа Марія в глибокій задумі, затуливши очі руками.

Усталася від бюрка, поскладала рівненько листи Марка й свій в одну коверту, заліпила й сховала до шухляди. На стіні, напроти свого ліжка, повісила портрет.

А тепер мої очі будуть дивитися на твою Беатріче, Марку . . . Яка ж вона мені далека, майже чужа.

Попелом присипала згарища своєї молодості, справивши по ній останню тризну.

ЧАСТИНА ДРУГА

Знов закипіло молоде, веселе життя на хуторі.

Як ясний соняшний промінь стрибала по кімнатах і дворі розсміяна Мія. Коли ще й Ксеня з матірю приїхала, сміх і пісні не вгавали. Марія раділа разом із дівчатами, з материнською добротою й вирозумінням дивилася на Мію. В її серці розлилося тепло, в душу вернувся спокій. Коли ж мала Мія, закинувши їй руки на шию, пестливо тулилась до грудей Марії, сльози їй до очей напливали, а дивне щастя розпирало груди. Мія любила її як маму, якої не знала. Марія вдячна була їй за ту любов, якої так мало зазнала. Тому то й вираз її очей перестав бути суворий, твердий, — а став м'який, лагідний.

Мія не знала майже села. Попавши в його красу й свободу, жадібно брала всі радощі сільського життя. Цілі дні проводила в лісі на ягодах, на ріці, то верхи мчала по полях. А коли вже добре втомилася, набравши в себе соняшного жару, як білка видряпувалася на черешню, щоб соковитими ягодами гасити спрагу.

Ксеня подружилася з Мією, від якої була всього на сдин рік молодша. У двійку вибиралися в ліс, нераз і на цілий день на гриби. Мія не розумілася на грибах і спершу захоплювалася кожним, а найбільше мухомором. Треба було добре намучитися Ксені, поки вдалося їй навчити Мію, котрі гриби належить збирати. Та все те мало для Мії великий чар, пізнавала щоразу все щось нове, незнане.

Та чи не найкраще й найприємніше було гребти сіно, це ж чудово! А врешті видряпались на високу хуру сіна і так згори дивитися вниз. Мія не минає жадної нагоди.

Або подавати снопи на віз, то, го! Мія з розмахом працює. В нагороду за працю примощується на возі на снопах, руками підпирає бороду та ще й ногами розмахує. Чи ж є що краще!

Чи снилося їй там у Парижі, що буде їхати от-так без журно на снопах, ціла в сонці, з радістю в душі? Там було так сумно! Але там був її татко. А тепер його нема — думала, посоловівши Мія. Та швидко розяснюються сині очі, усміхаються молоді уста.

— Тут є тетка, така дуже добра, як мама. Татко завжди говорив, що мама є для своїх дітей дуже-дуже добра, а тетка, хоч не є моя мама, любить мене і я сердечно люблю її.

Мії приємно думати. Та в тім підскочила на снопах, бо ізза воза почувся якийсь голос.

— А, гов, Петре! А хто твої снопи так приляг?

Мія сіла й згори дивилася цікаво на двох, у спортивних одягах, молодих людей.

Петро оглянувся, побачив подорожніх і широким усміхом показав усі зуби. Та заки встиг що відповісти, — один із хлопців підскочивши, сів на снопах і подав руку другому. Примістився вигідно, заглянув Мії в очі та усміхнувшись заговорив:

— Ну, що ж, панночко, чи дуже неприємне наше товариство?

Мія спаленіла, не знала, що відповісти, лиш очі кидали сердитий погляд.

Молодий подорожний засміявся в голос.

Мії було того забагато. Обернулася та з усієї сили ляслула напасника по лиці.

— Ов-ва! почула ще, коли скочивши з воза на дорогу, що аж пілюгою понесло, побігла не отлядаючись межами та стежками до хутора.

— От обірвав, — сміявся Ярко, а гарна яка!

Левко розтирав щоку й теж голосно сміявся.

— Що гарна, то правда, але ж бо й відьма — відповів. Але хто вона — дивувався, та Петро певно знає. Петре! Хто ця панянка?

— А, панич не знають? Та „хранцуска” Мія.

Хлопці переглянулися між собою.

Це якась французка, але звідкіля до Осоків забри-

ла французка, цікаве?! Мама розкаже нам дещо більше про неї.

— Знаєш, — заговорив Ярко, — тим разом не будемо нудьгувати тут, бо таке товариство дає нам запоруку розваги.

— Зажди трохи, не знати хто вона й де живе.

— Хто вона? Гарна дівчина, це для мене досить, а де живе? Ну, це тобі жадна перешкода. Словом, прочуваю пригоду.

— Знаєш, що у нас на хуторі не вільно робити ніяких скандалів і мама в тім випадку має слухність. То ж ражжу тобі, перестань думати про пригоди.

— Я можу перенести свої пригоди на невтральний терен, здалека від хутора, — сміявся Ярко. — Ти свою вже відбув, діставши поза вуха. А тепер я зачну і ручу тобі, що моя пригода закінчиться кращим успіхом.

Тимчасом Мія розігріта біgom, доходила до хутора. Обурення її не ослабло. Закопилила свої губи, немов цей нахаба був ще тут біля неї, і вона готова знову боронити себе.

— Піду й скажу все теті, — думала, — але що скаже тета, що я вдарила його? Це ж брак виховання. Ні, краще скажу Ксені. Шкода, що вона не поїхала зі мною, того тоді не було б сталося.

Ксеню застала при вуликах у сітці на лиці, в довгих штанах, і грубих рукавицях, як помогала своїй мамі вибирати вощину з медом.

— Не підходи, Міє, — кликала здалеку, бо бджоли сьогодні дуже сердиті.

— Ксеню! Як покінчиш, прийди до мене, хочу тобі дещо розповісти.

— Добре, та зажди трохи, але сиди тихо, бо вкусять.

Мія сиділа в холодку під яблунею, і задумавшись, кусала стебло трави.

У вуликах гули бджоли, зайнявши оборонний фронт проти грабіжника та всі йхні зусилля пропадали марно. Напасник, озброївшись непоборною зброею, — щільним

одягом і нестерпним димом порохна, забирає солодкий
дорібок та спонукував їх до нової тяжкої праці.

Перед клуню заїхав віз з снопами, Мія чула гойкання Петра. Цікаво було їй дізнатися, що сталося з молодими мандрівниками й от забувши про небезпеку, скопилася з землі та почала бігти до клуні. У ту ж мить забренила їй бджола біля вуха.

Затріпала руками, щоб відігнати напасницю і прискорила бігу. Широкий соломяний капелюх злетів із голови на плече й повис стяжечкою на ший. Цього забагато було бджолі, припала до Міїної щоки та вжалила їддю.

— Ой! — застогнала Мія й здушивши долонею вжалене місце, побігла до сіней.

Не завважила на землі біля дверей наплечника, і спіткнувшись як довга простяглося на долівці. Пекучо заболіло коліно, немов сто шпильок вколо, підвелося на-вколішки, а далі не вдалося їй встати. Нога, заплутавшись у ремінь з наплечника, схибнулася, Мія втратила рівновагу й гепнула сидженням на наплечник.

На лихо, до наплечника були прив'язані алюмінійова пляшка й ідунка, що не втерпіли наглого нападу на них, і силою своєї твердості, відповіли на атаку м'якого тіла, затарахкотівши при тому переможно.

— О-о-ой! — закричала на ввесь голос Мія.

На її крик вибігла з кухні Марія і Настя.

— Що сталося, Мія, — з острахом питала Марія й помогла встати Мії.

— Бджола вжалила! А, якийсь дурень положив наплечник під ноги, не бачила, впала й так болить коліно й за . . . та не докінчила.

З кухні вийшли два молоді мандрівники. Вони почули ім'я „Мія”, й хотіли переконатися, чи то справді „хранцузка”. Те, що побачили, мало нагадувало гарну дівчину зі снопів.

Мія стояла збентежена. Чула, як щока болить і напухає. Закрила долонею болюче місце.

— Ну, діти познайомтесь Це Левко, це Ярко Красовський, а це панна Мія . . . наша гість.

Привіталися.

Ярко, елегантно вклонившись, перепросив за пригоду з наплечником.

— Вибачте мені, бо я саме є цей дурень, що положив наплечник; не думав, що він стане причиною вашого нещастя.

— І синяків і стовченого коліна, — нарікала усміхаючись половиною незапухлої губи Мія.

— Бачу, що бджола вас вжалила, — заговорив Левко — це мабуть за мій полічник . . . Чи так?

Мія не відповіла, тільки гордо відвернулася плечима й вийшла на веранду, де саме входила з городу Марія. Не бачила хлопців, що закривши долонею уста, душили в собі сміх.

Біла суконка Мії забрала, мабуть, всю саджу з ідуники, що розмазаною смugoю значилася від краю, аж до пояска. По середині висіли клапті роздертого полотна, а через діру видніла синя пляма білизни.

Марія прикладала до Міїного личка листок маку й пояснила їй, що коли вкусить бджола, треба негайно такий листок прикласти до вкушеного місця.

— О, я вже не дам себе більше вкусити, на пів мілі обходитиму пасіку, — впевняла Марію, що обнявши малу, сміялася з її трагічної заяви.

Коли Мія в своїй кімнаті глянула до дзеркала, застогнала з розпуки.

— Боже! А це що за почвара?!

Щока, мов гарбузок, підлізла під око, звузвивши його в малу щілінку, ніс перекривився в один бік, синявим горбком, що зрівнявся з видутою горішньою губою в одностілу набряклу масу.

— Ні, це жахливе! — думала — і такою бачили мене хлопці!

А тут і коліно пече й зад болить — потерла рукою зболіле місце.

— Ой, а це що? — дивилася на руку, що ціла чорніла саджою.

Завернула суконку.

— Ах! Цього ще й бракувало!

Скинула із себе одяг і аж тепер побачила діру, завбільшки долоні.

— І вони все те бачили! І певно сміялися з мене! Як я їм на очі покажуся??!

Роздягнулася і у крайній депресії сіла на ліжко. Гірко заплакала.

Щаслива молодість, що такі дрібнички так важко переживає!

— Це кара, за мою глупоту й гордість, за те, що вдарила його в лицце. І як він десь радіє з мого нещастя! — думало дівча в почуттю великої кари й з її півтора ока полилася нова хвиля сліз.

Так застала її Ксеня. Побачивши Мію, зайшлася сердечним сміхом.

— Ой, не видержу . . . Міє, як ти виглядаєш . . . де твоє око, а лице, як надмуханий пухир . . . ой, у боці коле зо сміху, — сіла на ліжко побіч Мії і втирала від сміху мокрі очі, — але вгодили тобі мої бджоли!

— Всього одна, але досадно . . . і коліно стовкла і суконку подерла, а все через тих . . . тих поганців!

— Але скажи, що сталося!

— Я хотіла тобі розповісти все, але ти була в пасіці, а потім бджола вкусила, я впала на наплечник і поливися на суконку!

— Нічого не розумію, — відповіла Ксеня, — плетеш не доладу. Розкажи все по-людськи.

Тут Мія розповіла цілу історію від початку до кінця.

— Подумай, Ксеню, як я покажуся їм на очі?! Ко-би хоч Левко не сказав теті, що я його вдарила, бо мені було б дуже соромно.

— Тим не турбуйся, я поговорю з Левком. А тепер ходи до обіду.

— Та що ти! Не піду! Хоча й прийшлося б цілий день не їсти.

— Ну, то я принесу тобі обід.

По обіді Ксеня взяла Левка на бік і переконувала його, що він не повинен мамі нічого казати.

— А, то чому, — спітав.

— Бо Мія не хоче.

— Так? А саме, що скажу.

Не будь поганий, Левку! Як Мія просить, то не випадає відмовити.

— Так, добре . . . але . . . має поцілувати мене в тущоку, що вдарила.

— Чи ти здурів?

— Ні, це мое останнє слово — і викрутившись на п'яті пішов своєю дорогою.

— І що я скажу Мії?! — думала Ксеня, увійшовши в її кімнату.

Тимчасом Левко сидів з мамою і змальовував свої враження з прогульки. Марія слухала й придивлялася уважно синові.

— Як він змужнів, — думала — це вже мужчина. Високий, кріпкий в плечах, здоровий, сильний. І бритви вже вживає — посміхнулася. До кого він подібний. Ані до батька, ані до мене. Волосся чорне, як у батька, очі сірі, мої, та решта мабуть когось із предків Осила.

— А хто є та Мія? — перервав її думки Левко.

— Мія? Це донька мистця Марка, батькового друга. Вона кругла сирота нікого з рідних не має; батько вмираючи, просив друзів відвезти її до нас.

— То вона буде тут постійно жити?

Так.

Левко встав та почав ходити здовж кімнати.

— О! В тебе є новинка, портрет. Я його давніше не бачив.

— Так, бо мені привезла його Мія. Малював це її батько.

— То він тебе знав?

— Так, давно вже, ти ще маленький був. Відвідав нас і кілька неділь пробував тут.

— Ага. А тата портрет також є?

— Ні, Мія про те нічого не знає.

Левко мовчав.

— Чи він знав про смерть тата?

— О, ні, він вмерскорше, ще в листопаді.

— Батько ніколи не згадував про нього.

Марія мовчала.

— Чи той портрет він ще у нас малював?

— Ні, вже в Парижі.

Левко мовчки почав знову ходити по кімнаті.

— Ну, я іду вже до себе.

— Добре, а може під вечір підемо вдвох на цвінтар?

— Як хочеш, — відповів коротко й вийшов.

Левко жив тепер в Осиповій кімнаті. Марія замовила нову обстановку й дбайливо уладила кімнату. Тут удвох із Ярком мали повну свободу й вигоду.

Левко увійшовши, роззув черевики й вигідно простягнувся на тапчані. Ярко лежав на отомані й докурював цигарку.

— Чому мовчиш, Левку?

— Відпочиваю.

— Бачив може панну Мію?

— Ні.

— Та, що ти такий ляконічний.

— Думаю собі трохи.

— Також зайняття!

А Левко справді думав. І то над марною річчю, — портретом Марії.

— Будеш може спати?

— Ні.

— То ходи на ріку.

— Не хочу, я трохи втомлений.

— Га, то піду сам. — Ярко встав, вийняв з наплечника штанята і вийшов.

Левко справді чув утому, та не лише утому, а й дивний неспокій. Нема тата, — все видається інакше. А він сам? . . . Він тут гість, чужий. Ніщо його з хутором не в'яже. Не буде „гноєвозом”, як його часто Ярко в суперечці називав, — буде лікарем, житиме в місті. А тут? . . . Тут мами царство, — засміявся гірко, з ним нічого спільноговін не має, — думав собі.

А все ж, коли довідався, що батько в своєму завіщан-

ні, передав хутір Марії, прикре почування збудилося в душі. Повинен був радіти, що має тепер вільні руки й може йти дорогою, яку сам собі вибрав. Та десь там у найдальшій закутині душі родився дивний жаль.

— Це непотрібний сентимент, — картав себе, стараючись приглушити притаєний голос, — ніколи не буду жити в Осоках! Задушився б у тій тісноті.

* * *

А бідна парижанка зі зболілим личком сиділа у своїй кімнаті й живо розмовляла з Ксенею.

— Це безличність! Що він собі думає . . . поцілувати його! Нікого з чужих, крім Гнотика, я не цілувала ще! Та хай каже теті, це ще ніякий гріх і тета напевно виправдає мене. Можеш йому те все переказати.

— Не буду з ним про те вже більше говорити. Як набереш вже людського вигляду, сама йому скажеш.

— А вже ж скажу . . . не знати, чи завтра зійде все з лиця. Як думаєш Ксеню?

— Може, це залежить від організму, я наприклад, ніколи не пухну, як ужалить бджола. Але коли тобі вже більше не пухне, то може до завтра пройде.

— Ах, коби!

Сонце присідало щораз нижче й багрило загравою небо, коли Марія із сином мовчки доходили до гробниці Осоцьких.

Марія відмовила молитву, положила квіти й перехрестилася. Левко стояв за нею. Стояла тихо, не оглядалася, але почула рух його руки до хрещення, що лиши тоді обернулася й сіла на лавці.

— Сідай, трохи відпочинемо.

Сів мовчки.

— Чи ти ще молишся? — спитала по хвилі.

— Чому питаєш, мамо?

Бо молоді люди часто уважають молитву за перестарілу річ.

— Залежить, як хто розуміє молитву.

— А ти, як її розумієш?

— Я? На мою думку належить молитися тоді, коли

відчувається потребу молитви, а не за приписами — рано й у вечір. Мені противний кожний натиск з гори. До кожної справи мушу сам дійти й завершити в собі свідомість правильності даного твердження. Усе мусить випливати з моого внутрішнього „я”.

— Ти ходиш до школи завжди в одній годині, це наказ і ти його виконуєш. Як годишся з тим?

— Приймаю це, як певну норму чи порядок, признаю конечність такого ладу й виконую його.

— Правильно. Мусить бути унормований лад. Коли ж є інакше, повстає анархія.

— Очевидно, — потвердив.

— То чому ж не прийняти певної норми в справі виконування обов'язків християнина. Раз ним хтось є, то приймає на себе зобов'язання, які повинен виконати.

— Ну, — засміявся — ті обов'язки накладають на нас, коли ми ще в пеленках і ніяк не здаємо собі справи з ваги нашого завдання. Та це не важне, ростемо й виховуємося, як християни, то ж стаємо ними справді.

— Що ж до віри, то це мое власне почування, це потреба моєї душі і ніхто не може накинути мені форми зсвнішного вияву моєї віри. Незалежно від того молюся рано й увечір, тому, щоб день зачати й покінчiti з Богом. Та ніколи тому, що так має бути, бо як ні . . . тоді є гріх.

— Саме тому, щоб день почати й покінчiti з Богом церква вимагає від нас тої молитви. Та якими дорогами доходиш до своїх рішень, вони добрі, коли провадять до правильних висновків.

Я дуже рада, що ти не належиш до тих недовірків, які вважають себе надто поступовими, щоб вірити в Бога, а в дійсності, вони тільки малодухи; вони не вміють піднести вище понад звичайний матеріалізм. Зрозуміти Бога не може наш ум, але бачити його може кожний, хто хоче й уміє дивитися. І не треба далеко шукати. Скрізь де не глянеш, всюди Його твір.

— Я вперше чую від тебе такі слова, я не знав, що ти мамо, аж так віруюча.

— Так, моя віра рятувала мене часто від зневіри, бо направду бувають в житті такі хвилини, що коли б не віра в Бога, — то людина не видержала б довше.

— Мабуть не в тебе, мамо, бо ти тверда й сильна людина.

— І в мене, сину, і в мене також, — відповіла сумно. І найтвердша людина ломиться під тягарем життя і почуває себе слабою істотою.

Левкові дивними видалися мамині слова. Він бачив її завжди опанованою, спокійною. Чи справді переживала вона важкі хвилини, що ломили її? Хіба давно колись, бо від коли він пам'ятає маму, вона ніколи не ломилася. Навіть смерть батька прийняла спокійно, без будьякої депресії.

Та що ж він знає про її життя?

Дивився на мармурову плиту з іменем його предків, прадід, — дідо, — й батько. Тамтих не знав, але батько, його найкращий друг, тут спочиває.

І що ж він знає про батька, про його життя? Чи був він щасливий? Правда, ніколи не чув найменшої суперечки між батьками, але глибшої сердечності теж не бачив. Чи ж тут може була причина тих важких переживань, що мама загадала! Чи ж би . . . та годі!

Устав, Марія теж встала. Підійшла до гробниці й положила руку на мармурову плиту.

— Тут є ще одне місце, не знаю, де досягне мене смерть, але, пам'ятай, що тут біля батька маю спочити.

— Чи відчула мої думки, — питав сам себе здивований Левко?

Мовчки пішов з мамою в село.

— Але скажи правду, Ксеню, чи вже зовсім зійшло?

— Кажу ж тобі, що так, та врешті сама бачиш, що обидві щоки однакові.

— Бо мені, бачиш здається, що тут під оком ще трохи підпухло.

— Ех, а як би навіть, то на чім тобі залежить. Може ще не залюбилася в хлопцях?!

— Ксеню!

— Ну, то ходи, бо шкода часу. Досить було два повних дні сидіти як в тюрмі й ні разу не плавати.

— Але ходім тихо, щоб не побачили, бо зіпсують нам ранок.

— Я не люблю Ярка, — говорила Ксеня — то зарозуміла штука. Йому здається, що кожна дівчина мусить відразу закохатися в ньому, а в дійсності сам біжить за кожною спідничкою.

— А Левко?

— Він ні, він поважний хлопець, тільки нудний . . . ой Господи!

Зйшли тихцем по сходах, обережно відчинили двері й аж за ворітми дали волю своїм язикам.

Вода була ще холодна й спершу важко було пірнути в її глибінь. Та коли з голосним криком кинулися пливти, пропав десь і холод, а лишилося м'яке лоскотання води, що розбивалося об свіже молоде тіло дівчат. Втомлені змаганням з пінистими хвилями, розсміяні, задихані, лягли на теплий пісок.

Сонце сушило смагляве тіло. Ксеня була сильної будови з ловними грудьми й круглими формами тіла. Мія, в початках розвою струнке дівча. Довгі ноги, що лиш почали набирати жіночої кругlosti. З лялечки викльовувався ніжний метелик, несвідомий ще своєї краси.

Сонце дивилося на весняну красу дівчат і припікало їх цілою силою серпневої спеки.

— Але пече! Спалить нас на шоколяду.

— Ага, а шоколяду маєш?

— Ну, якже ж би, — відповіла Ксеня, розвиваючи пачечку.

— Мене вже зовсім сонце висушило, а тебе Ксеню?

— Також

— То ходім у воду.

— Ще трохи лежім, сонце так любо гріє.

— То може краще біжім трохи?

— Хай там. Біжімо ж у лози.

Дівчата встали.

— Раз-два-три- і стрілою погнали перед себе.

Густі кущі верболоз із шумом розступилися перед ударом двох пар молодих рамен. Голосний, веселий сміх посилився дзвінком по їхнім срібнім листю.

— Завертай! — впала команда — і дівчата завернувшись побігли в поворотну дорогу.

Їхній сміх полинув за кущі лозини над беріг, де на сонці смажилися хлопці. Ярко зірвався з піску й додглянув дівчат.

— Дивися, Левку! Що за фурії гонять! Ну, а наша зарована царівна вийшла вже зі своєї башти. Але гарна! Слухай . . . дивися . . . дивися, що за ноги! До чорта! Це друга Марлена Дітріх!

— Видумав!

— Слухай! Ідемо до них. — І не чекаючи Левка кинувся у воду, а за ним туди пішов і Левко.

Хоч і пізніше скочив у ріку, приплів перший.

— Добрий день! Ви давно вже тут, — заговорив, сідаючи коло дівчат. А як ваше личко?

— Як бачите, — відповіла Мія.

— Нічого собі . . . гарненьке.

— А ваше? — спитала.

— Як бачите.

— Погане! — відповіла сміючись.

Ярко підплівав до берега, порскаючи голосно.

— Добрийдень паням!

— Добрийдень, — відповіли.

— Що за мила несподіванка! Дві чарівні русалки!

— І фавн між ними — відповів Левко.

— Псує красу картини, — ствердив Ярко, приміщуючись коло Мії.

— А як же ж ваше колінце? — спитав, сягнувши рукою до Міїної ноги.

Вона швидким рухом відсунула ногу.

— А, ваша суконка? Зашита й випрана? — докінчив тоном Ярка Левко.

Мія спаленіла.

— Ах, який ти грубий Левку! — дорікав Ярко.

— За те ти джентелмен, яких мало, — кинув Левко.

— Хлопці! Ідіть, звідки прийшли, беріть свої манатки й вертайтеся додому. Хутко вже буде обід. Ми з Мією також ідемо вже.

— Шкода, що ми не знали раніше, що ви тут. Були б разом плавали, — жалував Ярко.

— Іншим разом зробимо це, а тепер з Богом!

Хлопці подалися доріжкою у верболози, а дівчата почали одягатися. Вертаючись додому, хлопці дігнали дівчат і хоч як уміло Ярко маневрував, щоб іти з Мією, Левко випередив його, узяв Мію під руку й пішов з нею.

— Ми маємо з собою порахунки, — кинув — обернувшись до Ярка, — правда? — спитав Мію.

Мія мовчала, не знала що відповісти.

— Мені належиться від вас окуп.

— Защо?

— За мовчання.

— То не мовчіть!

— Мовчатиму й окуп візьму.

— Хочете ще раз спробувати сили моєї руки.

— Хай би, тоді бодай знати за що.

Мовчала, спаленівши.

— Хоч краще було би, щоб ви самі, добровільно, мене поцілували, — дратував дівчину.

— Ви є безличні, — обурилася Мія, вирвала руку і завернула до Ксені..

— Піймав облизня, — сміявся Ярко.

— Поки що йдуть переговори, — відповів Левко.

Мія взяла Ксеню під руку й швидко вдвох пішли додому, не оглянувшись навіть на хлопців.

— Що сталося, Mie?

— Нічого.

— Ей! Слухай, я бачу, що ти баламутиш Левка.

— Та що ти, Ксеню!

— Ну, ну!

Прийшли додому, саме був час накривати стіл і дівчата взялися до роботи.

Гамірно було в часі обіду. Ярко хотів приподобатися

Мії йувесь час розповідав веселі пригоди з останньої прогулки. Левко час-до-часу докидав якусь заввагу в спокійно-гумористичному тоні, що викликало голосний сміх.

Марія придивлялася молодим.

— Скільки в них радости, гумору, а Левко, який веселий став. Як то добре, що тут є Мія, — думала — є вже з ким розважитися. Всміхалася до дітей і раділа з ними.

— А знаєте, що, діти, — спітала при кінці обіду, — мене завели сьогодні робітники до молотьби, а ну, молодь, покажіть, що ви потрапите їх заступити.

Хлопцям та пропозиція не дуже то всміхалася, але Мія, аж підскочила на кріслі.

— Урра! Йдемо молотити!

— Я також, — докинула Ксеня.

— І ми також самозрозуміле, — заявив Ярко.

Левко з-під лоба глянув на Ярка.

— Від коли ж то ти став таким прихильником фізичної праці, та ще й у господарстві?!

— Не треба бути аж прихильником, щоб стати в пригоді.

— Розумію, для товариства дав себе циган повісити,

— поважно відповів Левко.

— Ну, то йдіть діти, — закінчила розмову Марія, — у кого охота, тому час в дорогу.

Молотьбою керував „оконом” Михайло. Поставив панничів подавати зі стога снопи, а панночок відгортати солому.

Молотілка гула, пожираючи цілі стоги околотів. Висипала із себе тяжке зерно, що м'яко, як вода, розсуvalося згори вниз, поширюючи щораз дальше своє коло.

Витрясала солому, яку швидким розмахом відкидали робочі руки.

Ксеня й Мія помогали при соломі. Спершу намагалися набрати вилами такий великий жмут, як це робила Доця, та хутко піддалися. Дорівняти Доці, не було сили. Працювали так як могли, завзято, з почуттям своєї вартості.

Хлопцям також не легко було; незвичні до фізичної праці, хутко відчули біль у плечах, в спині, — руки міли від невпинного руху, але призналися перед дівчатами своєю втомою, жаден не хотів.

— Коли ж до біса покінчать ту ідіотичну забаву, — думав сердитий Ярко, а рівночасно посміхнувся до Мії, що саме поглянула в його бік.

Також вчув і Левко тому, та коли завважив, як Ярко старається звернути увагу Мії на себе, подумав . . . чекай любчику!

Напружив усю свою силу й почав прискорювати темпо праці. Летіли понад голову околоти один за одним, зазначуючи великий одностайний круг. Прискорила й машина гуркотіння.

— А його, що напало, — лютився Ярко, стараючися дорівняти Левкові, а піт струмком заливав очі й ніс, мішаючися з курявою, що йшла з молотільні.

Ксеня приглядалася хлопцям.

— Цікавий двобій, — думала — і здається мені, що то Мія причина тому, — сміялася тихо з хлопців.

— Не видержу — думав Ярко, хай чорт бере таку роботу!

Та на його щастя окоман затримав молотільку, щоб насмарувати триби, а Марія закликала до підвечірку.

— Але робота добре йшла, — підсміхаючись говорив Левко — правда, Ярку?

— А вже ж, — процідив крізь зуби, — які робітники, така й праця — і сердито глипнувши на Левка, витирає шовковою хусточкою спітніле обличчя і шию.

— В поті чола працюватимеш і споживатимеш хліб — жартував Левко.

— Не для хліба, а для пані добродійки була та праця — відповів поважно Ярко.

— Чи тільки для мами? — спитав Левко

— А для кого ж?

— Ну, хоч би для мене, твого славного друга — відповів, жартуючи Левко.

— Чорта тобі дав би — подумав Ярко, але мовчав.

По підвечірку Ярко пішов відразу до кімнати. Кинувся на тапчан і що лише тепер добре почув біль у цілому тілі.

— І на що було те все робити, — коли Мія не звернула навіть на мене уваги, — думав повний злости й гіркості.

В голові шуміло, кости ломили, в крижах пекло . . . прокляття — процідив крізь зуби й врешті заснув, як камінь. І до вечері не встав. І цілу ніч прослав у кошмарному сні, постогнуючи й охкаючи.

* * *

Був теплий вечір. По вечері старі й молоді вибралися на прохід. Ярка між ними вже не було. Він побачив, що його залицяння до Мії не найшли успіху, почав нудьгувати й якось по Спасі відіхав до Львова.

Левко йшов з Мією. Ксеня дискретно трималася старших, — знала, що заваджатиме подругі. Верталися додому дорогою через великий сад. Було вже зовсім темно, місяць скованався за хмари. Ряди розлогих яблунь, груш та черешень, творили вечір ще темнішим. Старші з Ксенею лишилися далеко позаду й їхні голоси було ледве чути.

Мія спіткнулася на невеликий пеньок і мало не впала.

Левко обережно підтримав її за руку.

— Візьму тебе під руку, бо у тьмі важко самій іти.

— Дякую, — відповіла чемно.

Притримав сильніше її рам'я і йшли мовчки. Мія була чомусь неспокійна, щось невідоме хвилювало її. Радісно й сумно було . . . добре й лячно . . .

Левкові теж неясне почування відібрало спокій. Узяв у руки долоні Мії і стиснув у своїх пальцях.

Чула тепло його руки й як кров пульсувала в ній. Серце дрібонько й хутко тъхкало. Почула, як його рам'я м'яко, але рішуче обняло її плече.

Зупинулась. Не знала, що й робити.

— Тікати, — кричав таємний голос, але ноги вросли в землю.

Левко притягнув її до себе, замкнув в обіймах і перехиливши її голову, приляг поцілунком до уст.

Тривало це вічність, чи секунду — не знали. Пізнали зате найбільшу насолоду й чар першого поцілунку.

* * *

Чи є що краще, як перший поцілунок? Як розцвітаючі на весну проліски, що розкривають свої свіжі пуп'янки до теплих соняшних промінів. Тремтючі, невинні, відхилюють свої пелюстки, щоб насититися першим поцілунком сонця.

.... Тремтять уста незнаною тайною віддання, в очікуванні чогось великого, відвічного, що було й буде, як довго є життя.

Замикається у першім поцілунку цілий казковий світ мрій, неістинний невловний. Як біла хмаринка, як синій на полі туман.

Хвилюється молода кров, розбудженим зі сну бажанням, закрадається в душу неспокій невгашеної снаги.

Розлучуються уста і світ видається інший, радісний, привітний, теплий.

Опадають вії на засоромлені очі, а гарячі уста розхилюються в щасливу усмішку.

І йдуть мовчки поруч себе в і н і в о н а, обнявшись несміливо, у золоті ворота раю.

— — — — — — — — —
Серпень добігав до кінця. Поорані стегні нагадували про кінець літа і недалеку осінь. Ще тільки бараболяні лани пишалися повною зеленню. Сонце добре пригрівало, та блиск його промінів, неначе зматовів. Листя дерев, хоч ще й не жовкло, здавалося немов прив'яле.

Тополі шелестіли сумно, прощаючись з уміраючим літом.

Прощалися зі собою теж Левко і Мія. Завтра поїде він уже до Львова й не вернеться, аж на Різдво.

Ідуть уздвох лісною доріжкою, близенько одно одного.

— Чи не забудеш ти мене Міє? — питає сумно хлопець.

— Ні, Левку, не забуду тебе ніколи!

— І ждатимеш мене?

— Кожен день і кожну годину.

— Міє! Я ніколи ще не любив, ти перша моя любов, — говорив пристрасно. — Чи будеш, чи схочеш бути моєю назавжди?

— Так, Левку, буду твоя і лише твоя, і ждатиму на тебе, як довго буде треба.

Закинула йому руки на шию і закохано дивилася ввічі.

Потемніли його очі, поблідло обличчя, прискорений віддих зраджував внутрішню боротьбу, Узяв у долоні її личко і почав ціluвати очі, лиця, уста. Припав до її шиї і тгемточі руки опустив вниз по її постаті. Тратив свідомість місця, часу. Причаєна пристрасть, визволеною з оков силою, розгорілася вогнем.

— Левку, — почув третмючий голос дівчини, — мені страшно.

Схаменувся.

— Даруй мені, — засоромився — я надто люблю тебе, аж . . . аж до безтями.

Пішли дальше мовчазно доріжкою, а лісний Пан мрійно вигравав на флейті свою мельодію.

Марія бачила як розвивається любов Левка до Мії і раділа тому. Вдача Левка змінилася, повеселішав, привітніший став і хмурий вираз зник з очей: Хоч як намагався перед матірю приховати свою любов, вона зараз пізнала всю правду, та ані словом не зрадила того.

У день відїзду Левка, зачервонілі очі Мії були доказом, скільки то сліз із них витекло.

Марія дивилася на дівчинку й стиха посміхалася.

— Міє, а може ти відвезла б Левка на станцію. Мені зараз дуже невигідно кинути важну працю?

— Добре, теточко, — радісно згодилася — я зараз буду готова.

Левко саме пакував свої речі і дуже низенько нахилився над клунками, щоб мама не завважила, як спаленів.

А Марія посміхнулася, похитавши головою.

Не лише Левко присів до книжки. Для Мії теж покінчилися безжурні ферії і надійшов час науки. Марія

підшукала вчителя, що мав із Мією переробити за один рік, третій і четвертий клас, щоб наздогнати занедбані роки науки.

Прийшли для Мії важкі дні. Відвикла за останній час від книжки, не могла спершу опанувати предмету, і аж по довшому часі навчилася читися.

Рано перед обідом лекція, по обіді треба навчитися на завтра, отже лише вечорі є для неї відпочинком.

Двічі в тиждень приходить поштар Онисько і двічі в тиждень вибігає йому назустріч Мія, щоб забрати листа від Левка, і рівночасно передати свого поштареві. І двічі в тиждень Марія удає, що нічого не бачить.

— Хай тішиться, мала, своєю тайною — думала.

Вечорі проводила Мія з Марією. В кімнаті було привітно, затишно, в грубці горів огонь, весело витріскуючи полум'ям. Пахло смеречною. Марія шила, а Мія вишивала Левкові сорочку. Це мав бути йому дарунок на Свят-Вечір.

Розказували обидві Марії про різні дрібнички, чи то важніші події з життя. Мія найрадше слухає, коли Марія про Левка говорить. Іноді роблять пляни на майбутнє.

— Левко — говорила Марія — не хоче жити на хуторі. Хоче бути лікарем. Поки я живу, все в порядку, але що буде по моїй смерті, не знаю.

— Знаєш, тетко, я не розумію Левка, чому він так рішився. Я говорила з ним про те і він просто чути не хоче, щоб не йти на медицину. Як він може проміняти Осоки за місто, хоча б і найбільше! Я ніколи не хотіла б жити в місті хоч дотепер увесь час жила в Парижі. А він виріс же тут.

— От це й лихо, що пішов з дому між чужих людей, в той час, коли йому треба тут бути. Відірвався від дому, попав під вплив товаришів, головно Ярка, які своїми насмішками й дотинками, понизили в його очах звання господаря і вбили в ньому всяке прив'язання до землі. Він був ще майже дитиною тоді, то ж не диво, що піддався під згубний вплив. Поволі-поволі відчужився від нашого життя і полюбив місто.

— А я таки не хочу жити в місті.

— То й добре, будеш хазяйнувати тут, як моя доня.
Погладила золоте волосся Мії і усміхнулася тепло до неї.
..

Мія спаленіла. А далі відложила вишивання, підійшла до Марії і обняла її.

— Яка ти добра, теточко, як рідна мама! Я не пам'ятаю своєї мами, і не знаю, яка мама є. Але ти, тетко, найліпша з усіх мамусь.

— То клич мене мамусю, добре моя донечко?

— Ох, мамусю моя, мамусю... я ніколи ще не кликала мамусю! Як це гарно!

— Моє біднятко сердешне, — пестила її Марія — мое маленьке!

Мія тулилася до Марії... це Левкова мама й моя — думала — я люблю її, так як і Левка! — і примкнула очі в якісь тихій екстазі.

— Так, моя маленька — говорила Марія, притуливши до себе Мію — ти будеш господарити в моїх Осоках та прийдеш мені в поміч.

— Добре, мамусю. Але, — підвела голову — я не хочу ходити до школи, мені того не треба.

— Треба, дитинко, треба, не можна бути без освіти. Але ти не мусиш іти на університет. Покінчиш шосту клясу й підеш до господарської школи. Це пригодиться тобі.

— Добре, мамусю, зроблю все, що мені накажеш.

* * *

Марія поїхала до міста. Був це саме день, в якому Онисько приносив пошту. Яке ж було розчарування Мії, коли Онисько зовсім не прийшов.

— Може пополудні прийде — думала — але й пополудні Ониська теж не було.

Посумніла Мія; очікуваний лист не прийшов. Це трапилося перший раз і Мія не могла стримати гірких сліз.

— Він левно вже не любить мене, левно забув, а може іншу вже має.

Найчорніші думки насіли голову.

— А може хворий? Боже мій, і нікого біля нього не має! Хіба скажу мамусі, хай телеграфує. Певне якесь нещастя скoilось.

Врешті пізно ввечорі приїхала Марія. Глянула на Мію і налякалася. Очі блищали гарячкою, щоки пашіли, вся вона була неспокійна, схвильована.

— Що з тобою, доню, чи не хвора ти?

— Ні, мамусю, я здорова.

— Ну, то добре. А я привезла тобі щось гарне. — Тут Марія вийняла з торбинки листа й дала Мії.

— Була я рано на пошті та забрала листи. Тому то й Онисько не прийшов.

Жест, з яким Мія зловила листа, блиск радості в очах, щасливий усміх на вустах, пояснив Марії, що було причиною схвильування дівчини.

— А ти певно хвилювалася, що Ониська не було.

— О, так!

Марія взяла її за плече.

— Чи так дуже любиш?

— О, так, — відповіла Мія глибоко зідхнувши.

— То добре, маленька, люби його, йому треба багато любови.

Мія засоромилася, не мала відваги піднести очей. Стояла збентежена, з листом у руках.

— Ну, а тепер іди й читай його, довго ждала на нього . . . цілий день!

Не треба було другий раз говорити, Мія, як птаха вилетіла з кімнати й лише закаблуками застукала по сходах.

IX.

На хуторі булотихо й спокійно. Одноманітно минали дні в праці й щоденних турботах. Ніхто не відвідував Марії і вона теж з ніким не зустрічалася. Хіба час-д часу зайшов до неї молодий Петро Куліщук, один з осоцьких хлопців, інтелігентів. Він був талановитий учень і Марія подбала, щоб він пішов до гімназії. Та не довго довелось йому там бути. У шостій класі арештували його

поліція, та хоч по слідстві звільнила, в гімназії вже не було для нього місця. Коли він приходив, Марія просила його до своєї кімнати і там довгенько з ним балакала. Звичайно по такій гутірці, кілька днів пізніше приходили в хутір якісь прогульковці.

От, вони вступали до двора купити молока, чи масла, а літом черешень, яблук, а гостинна пані дідичка приймала їх завжди привітно, просила в хату й гостила всім добром.

Випорожнювалися наплечники із зайвого тягару, який мандрував потім до сховку в лісі, а випадкові гости, діставали драбину і йшли до саду рвати овочі й багато там говорили. Заходила до них і Марія та з ними також говорила.

Бувало й переночувати просять мандрівники; чому ж би ні? Клуні великі, повні сіна й соломи, та й переночувати можна.

Частенько треба було до ліса відставити зброю, тоді Марія сама ніччю йде, куди треба; та там уже цілий арсенал нагромадився.

Та найбільше сердиться стара Настя.

І так то завжди бувало з тими прогульковцями.

— Хто видів годувати тих пройдисвітів. Кожний лізе тут як до коршми, — нарікала.

Та не була це негостинність Насті, а просто патріотизм, бо всі ті „пройдисвіти”, говорили по польському і це найбільше сердило Настю.

Не знала сердега, що це був найкращий спосіб відвернути від себе підзорливі очі поліції. А було це дуже важне, бо наростили події, до яких треба було бути готовим і безпечним.

Марія завжди готова робити все, що треба. От сьогодні знову відвідав її Петро Куліщук, і вона знає, що за кілька днів прийдуть два лещетарі. Зараз же потім вона мусить їхати до Львова з важними письмами, що їх принесуть із закордону хлопці.

Ніхто не сміє знати, що її подорож стоять у якімнебудь зв'язку з приходом лещетарів, тому Марія вже сьо-

годні дає розпорядок Насті, хай вона напече ѹ наварить смачної їжі, бо за два-три дні Марія з Мією поїде до сина.

Лещетарі прибули в означений день, саме в час, коли Марія готовилася в дорогу. Говорили по польському, і тим викликали ворожу поставу всієї служби, зокрема Насті.

— Чорт наніс клятих ляшків — бурмотіла, — а пані каже дати сніданок, кольку дала б їм, а не сніданок, — але наказ треба було виконати і Настя хоч-не-хоч подала на стіл те, що Марія приготовила.

Порозумівшись з прибулими, поручила Насті доглянути гостей, бо самій час було вибиратися б дорогу.

Левко був у самому розгарі науки, коли задзвонив телефон. Ксеня просила Левка прийти, бо приїхала мама.

— Чи сталося що? — спитав.

— Нічого, але тета привезла багато ласощів, тому приходить скоро.

— Зараз скінчу задачу й прийду.

Але так зараз покінчти задачі не вдалося. Мабуть добра година, заки Левко виrushив з хати.

Ксеня відчинила юму двері.

— Ну, то було жидівське „зараз”, — але йди в ідалю, там є мама, — і підсміхаючися хитро, замкнула за собою двері.

Левко увійшов у кімнату. Нікого тут не було. Підійшов кілька кроків, та в тую ж мить хтось обійняв його голову й закрив долонями очі.

— Ксеня?

— Ні, вгадай хто!

— Мія! — крикнув — і далі не було вже слів.

Коли по довшому часі Ксеня дискретно відчинила двері, побачила закоханих, що сиділи на тапчані близько себе і розказували одне одному багато-батато.

Марія не діждавшись сина, вибралася в дорогу на стрічку. Натя захворіла грипою і не могла віднести писем, які привезла Марія. Тому подала сестрі кличку й адресу. Марія туди поїхала. Висіла з трамваю недалеко від кам'яниці, знайшла число й увійшла на сходи. На другому

поверсі задзвонила умовленим способом. Двері відчинив її молодий чоловік. Подала кличку й увійшла в передпокій. Молодий чоловік застукав в одні двері.

— Прошу — почула Марія з кімнати низький голос.

Увійшла. Молодий чоловік замкнув за нею двері й пішов до своєї праці.

Кімната, до якої увійшла Марія, була простора й зі смаком улаштована, хоч видно було, що призначена до праці, а не розваги. Одна стіна, майже ціла була заставлена великою бібліотекою. Широкий, довгий гуцульський килим прикривав цілу долівку. Недалеко вікна велике, чорне бюрко освітлювала алябастрова лампа. Завіски з темно-синьої парчі заслонювали вікна.

Біля бюрка стояв високий, старший пан і цікаво пріглядався до Марії.

Вона поздоровила його. Завважала його темне волосся з сивіючими висками, чорні очі й рівний ніс. Обличчя було дивно знайоме, та не знала тільки де його вже бачила.

Він поклонився їй ввічливо й рухом руки просив прийти близче. В його ояках майнув дивний блиск, а на губах присіла усмішка.

Марія затрималася біля бюрка, вийняла з торбинки ключик і почала відмикати замок при течці. Та, на лиху, він затявся і хоч як крутила ключем, не могла відчинити.

— А може я сам це зроблю? Дозвольте!

Взяв від неї течку і наставив долоню по ключу.

— Не знаю, що сталося — заговорила — я сама замкнула, а ніяк відчинити не можу — і подала йому ключ. Засміялася.

— Бачите, буває іноді, що коли раз щось замкнеться, не відчинить його ніякий ключ. Та мене бере спокуса відчинити оцей замочок, що ви його замкнули пані Marіe.

— То ви знаєте мое ім'я?

— О, так . . . Бачите, відчинив, — відповів виймаючи

з течки пакет. Зараз сів при бюрку і почав переглядати письма, немов забув про присутність Марії.

Марія почувала себе ніяково, не знала, що має робити. — Найкраще піду геть, — подумала її сягнула рукою по течку, що лежала на бюрку, та не могла її рушити, бо він притримував течку, опершись на іншій рукою.

— Вибачте, але хочу взяти свою течку — сказала майже сердито.

Він притримав її ще сильніше, відложив папері, встав і витягнувши руку, підійшов до Марії.

— Ну, — заговорив сміючись, — сідайте будь ласка, не пущу вас скоро, коли зустрів вас нарешті й то зовсім припадково.

Присунув її вигідний фотель і поміг сісти. Сам сів напроти неї, склав сплетені долоні на коліна й вдоволено приглядався їй.

— Бачу, — що таки не пізнаєте мене й мушу вам пригадатися. Та й не диво! Тому вже більше двадцять років, як бачилися ми востаннє.

— Я направду в клопоті, бо знаю вас, це мені ясне, тільки важко пригадати. . .

— Нічого, я пригадаю вам, та може схочете послухати малої казки. Не ждучи на відповідь почав тихим голосом розповідати казку.

— Старе попівство, в тінистому вінку кріслатих лип, це зачарований терен казкової царівни. Мала сільська школа, в якій жив учитель з численною сім'єю була тим тісним світом, що з нього виривався в сусідський попівський сад малий Бодьо.

— Так, Бодьо! Це ви — радісно скликнула Марія.

— Так, це я. Але це що лише початок казки. Бодьо заходив до саду гратися з малою царівною Марійкою. Хоч у нього вже шість років, у неї всього три, розумілися вони дуже добре.

Та буває іноді вкраде їй Бодьо ляльку і втікає зі здобиччю додому, тоді молода царівна забуває за свою гідність і валиться з несамовитим криком на землю, та копає ніжками що сили. Бодьо радий, що вона кричить,

йому так смішно! Та врешті підходить до неї і віддає іграшку. Чекає, що царівна всю свою помсту виявить по-дряпавши його. Та ні, вона обіймає Бодя і цілує його.

— Так, так Маріє. Казка дитячих літ простенька, а проте чудова.

Встав. Відійшов за бюрко, вийняв папіросницю, подав Марії, — подякувала, — закурив цигарку. Пахучий дим синявою омугою лініво стелився у м'яких хвилях і розплি�ався прозорою хвилею.

— Але що ж, — говорив далі — коротко тривав щасливий діточий вік Бодя. Ненадійно помер батько, а мати переїхала з дітьми до близького міста.

Коли Бодьо побачив знову царівну, не пізнав її. Була це паняночка, біля одинадцяти років, а він сам носив чотири срібні паски на комірі.

Було це на забаві св. Миколая. Моя царівна мала довгі темні коси, зав'язані червоними стрічками, вишневу суконку й нові жовті черевички. — Бачите, — як докладно те все пам'ятаю — засміявся. — І ми з царівною удвох заїдали із тарілок солодощі, морожене, і раділи всіми радощами святника фольського вечора.

І ще раз бачив я свою царівну — в рожевій серпанковій, балевій сукні; я у чорнім фраку. Музика грава п'янкого вальса, а царівна в моїх обіймах плила легенько з ритмом музики, як рожева хмарка. А був там також мій добрий товариш, так як і я у фраку. І він теж обійняв у танку мою царівну та вже з обіймів не випустив її. Забрав мій товариш мою царівну, і вона не знала навіть, що запалила в моєму серці вогонь, який жеврітиме ціле мое життя. І не знав мій товариш, чому відійшов я від нього, розриваючи назавжди нашу дружбу.

І врешті сьогодні бачу знову царівну в чорній жалібній шаті, — знаю, по моєму товаришеві — і срібні нитки передвчасно переплітають її волосся. І не на балевій залі серед танку, але як боєвика відданого справі визвольного руху.

Стояв перед Марією, витягнувши руки. Вона не бачила його руху. Сиділа лицем, закритим руками в ти-

хій задумі. Мовчанка, що запанувала в кімнаті, збудила її. Підвела на нього очі.

— Чому розказали ви мені те все? Чи добре є ворушити осінню тишу весняним вітром?

— А, чи не зацвітають іноді вдруге восені рясним квітом вишні? — спитав.

— Засуджені згори на смерть. Найменший холодний подув в'ялить їх. Чи не краще весняні мрії залишити спомином, а самому вдоволитися мовчазною осінню?

Засміявшись коротко.

— Я мовчав, надто довго мовчав. Не мав відваги сказати правду любій дівчині, не мав відваги стати до змагу з любим другом за любов тієї дівчини. Я мовчав і відійшов. І що ж мені этого прийшло?

Марія встала, поволі справляла на собі хутро й застібала гудзики.

— Відходите вже? — спитав глухо.

— Так.

— Зробіть мені ласку й дозвольте зустрітися ще з вами.

— Але ж так! — відповіла сердешно. — Коли відвідаєте мене в моєму хуторі, спрivate мені велику радість.

— Щире спасибі. При першій нагоді скористаю з вашого дозволу, — відповів, низько вклонившись.

Подала йому руку. Він поцілував її, довго притримавши її.

Темно вже було на дворі, коли Марія вийшла на вулицю. Падав легкий сніжок, притемнюючи світла ламп та неонів. Хідники біліли від снігу, хоч щохвилини значили їх темними плямами сліди людських стіп. Тут великі, важкі відтиски чоловічих, біля дрібних на вузьких закаблуках, черевиків, — а он перебігла собака, лишаючи но собі круглі м'які сліди лапок.

Марія дивилася на дорогу й задумано йшла перед себе. Думала ввесь час про зустріч, яку сьогодні мала.

Пригадувала собі малого Бодя, студента Богдана ... так, добре пам'ятала його. Але пригадала собі теж, як

то раз Осип, здивований прочитав у часописі прізвище Богдана під якимсь урядовим розпорядком міністерства. Дивувалися тоді вдвох над політичною кар'єрою Осипового товариша. І зрозуміли, що дійшов до неї, хіба відцуравшись своєї національності. А однак! . . .

* * *

Вдома застала молодих при вечері у веселому настрої як попивали овочеве осоцьке вино. Левко трохи збентежився, побачивши маму. Привіталися. Марія сіла до їжі. Була голодна. Ксеня припрашувала її до різних присмак.

— Прошу, тето, кусок гуски, м'якенька, як масло. Так спекти вміє лише Настя. А тут компот, такі знамениті яблука ростуть тільки в Осоках, А може чарочку осоцького вина?

Марія розсміялася.

— Та бачу, що обдаровуеш мене всіми осоцькими благами.

— Але ж тето, такі присмаки можна тільки в Осоках мати.

— Тому й думаю, діти, що найкраще було б нам усім післязавтра поїхати до Осоків.

— Коли, тетко, я ще не можу, аж за тиждень, — жалілася Ксеня.

— Я також скорше, як за тиждень не поїду, — докинув Левко.

— Думаю, що директор звільнив би тебе скорше, тому, що ти добрий учень — сказала Марія.

— Не буду його просити, бо знаю, що він того не любить — відповів.

Мія, невдоволено подивилася на Левка. Він бачив її закопилені губи й посміхнувся легко.

— Та ще лиш кілька днів, вони скоро минуться — потішав її.

— Тобі у Львові скоро минають дні, але нам в Осоках не так-то дуже — відповіла йому.

Левко немало здивувався, коли директор закликав його до себе й дав йому дозвіл зараз поїхати додому.

Подякував директорові чемно. Знав, що це робота мами, і в першій хвилині хотів відкинути ласку директора, та пригадалися сумні Міїні очі — і рішився. Поїде завтра до Осоків, але нічого Мії не скаже. Зробить їй в останній хвилині несподіванку.

Довго не могла рішитися на остаточний крок. Знала, що це єдиний спосіб, роздобути потрібні гроши. Та як же тяжко було їй перевести думку в чин. А війна таки неминуча. Всі познаки вказують на те. Марія знала, що з господарки нічого не витягне, навіть при найкращому врожаю. Ціни сільсько-господарських продуктів спішно маліють, податки високі, — а хатні видатки ростуть. Левкові медичні студії багато коштують, господарська школа Мії теж, Наті треба що місяця бодай сто золотих післати, — ні . . . тут нічого не вдієш! З господарки не лишається зайвий сотик.

А гроши, і то в більшій скількості, роздобути мусить, це її обов'язок.

Та якже важко рішитися! Бо як же ж! Ліс на Притоках — це перлина її майна. А купець саме наважився на Притоки. Та певно, від трьох поколінь не бачили вони пили й сокири, аж вона наважилася привести їм смерть.

І коли здавалося, готова була добити торгу, відзвався в ній якийсь голос, немов грижа совісти.

— Так, будеш мати золото й самоцвіти, та не буде старого ліса, що могутнім томоном співав вечірні псальми. Не заплачуть стари ялини, уgnувшись від осіннього вітру, за любощами гарячого літа.

Зате мерехтітиме зрадливим блиском мертвє каміння й вагою тяжітиме холодне золото. Віддаси у жидівські руки найкращий жемчуг батьківського скарбу, щоб замінити його на мамону!

— Ні, не можу — думала в одчаю. — Притоки, це душа Осоків і як мені її вбити?

А світ готовувався до величезного, масового збивства, та не лиш тіла, але й душі людини.

Війна насувалася.

І Марія рішилась. Дерево досягло найвищої ціни.

Марія не мала відваги піти поглянути востаннє на старий ліс. Не чула в собі сили послухати останнього шуму довгокосих, сивих ялин, що скаргою-докором урізався б в її душу. На смерть їх видала. Не пощастила їхнього старого віку! Стогнатиме від болю їхнє тіло під гострими зубами пили, здригатимуться останніми судорогами передсмертного конання їхні віти від удару сочири.

І звалені, ляжуть густо трупом на рідній землі.

Відлетить від них розспівана пташня, вернувшись з вирю, здивована пусткою цвінтарища, щоб знайти собі нове житло.

Сумно втікатиме сполохана звірка зі своїх леговищ у дальші нетрі лісу, шукаючи захисту в чужому царстві.

Hi! Марія не пішла більше до лісу. Почуття вини відібрало їй всю відвагу.

Здивовано дивилася служба на свою паню, що якось не та стала. Тверда, непривітна. Неспокій і журасіли на її обличчі.

Здивувався також і Зенів, коли вийшовши із в'язниці, відвідав її. Минуло чотири роки від останньої їх зустрічі й за той час Марія помітно змінилася. Не те, щоб постарілася, ні, крім кількох срібних волосків, що де-не-де біліли в темнім волоссю, роки не лишили ніякого сліду --- але стала поважна й видно було турботу в її лиці.

— Чи пам'ятаєте той день, коли ви до нас уперше приїхали, — спитала наливаючи чай, — скілько то часу минуло!

— Так, — відповів — це буде вже поверх восьми років.

— І скільки змін, лихих і добрих.

— Життя несе завжди в парі одне й друге.

— Так, життя не щадить нікого й мене воно також не пощадило, — сумно сказала Марія.

— Я розумію вас, пані Маріє. Несподівана смерть вашого покійного чоловіка була для вас важким ударом.

— Лишилася я сама, зовсім сама, бо в той час навіть вас не було.

— Але ж у вас є син, — відповів Зенів.
Зідхнула важко.

— Ні, пане Мирославе. Левко пішов своєю дорогою, яка з моєю розходиться. А знаєте, як то важко самій одній дійти до ладу. Не думаю тут про реальні справи, з ними я завжди в порядку, але якже ж трудно душевні конфлікти самій одній ліквідувати. Скільки сумнівів, часто зневіри, скільки ударів нечайно приходить. Так хочеться мати когось біля себе, щоб повірити йому свій біль. А тут самота, нема нікого.

— Чи ж з Левком не можете зговоритися?

— Ні, друже, всі спроби порозуміння не дали бажаного успіху. Він так дуже відчужився, що майже вороже ставиться до мене. І я дала спокій. Велику розраду принесла мені Мія, про яку вам вже розказувала, але це ще дитина, ніжна й добра, я дуже рада, що Левко заручився з нею.

Та знаєте, що в найважчих моментах життя підтримувало мене? — спітала по хвилі з розясненими очима — наша праця. Час, що ви просиділи його в тюрмі, та-кий короткий, коли йде про розвій і поступ у національ-них змаганнях, дав величезні успіхи. Не хочеться просто вірити, скільки наш рух створив. Я не здавала собі спра-ви із розмірів нашого розвою, тому, коли сьогодні див-люся на вислід нашої праці, я горда за нас. Бачите, дру-же, це вже не горстка молодих інтелігентів, це вже маса, перевихована на ідеї українського націоналізму, свідо-ма мети, до якої спрямовує її саме ця ідея. Ви мусіли самі завважити, що сьогодні сила руху спочиває на селі. Тут б'ється серце ОУН, — там мозок, — продовжала Ма-рія.

— Так, пані Маріє! Я ввесь час у тюрмі слідкував за нашими справами, я жив ними, передумуючи неодне. Та все ж призначатись мушу, що те, що побачив, вийшовши на волю, перейшло всі мої сподівання. Сам себе питаю,

що було причиною того розросту й скріплення нашої ідеї?

— Воно важко відповісти, — сказала Марія — бо властиво цілий процес розвитку ішов нормальним шляхом завзятої праці, — та коли вже хочемо говорити про якийсь „стомилевий крок”, то причини цього належить шукати у смерті Біласа і Данилишина.

— Не дивуйтесь тому, що кажу, — говорила по хвилині мовчанки, — але справду їхня горда постава в часі судової розправи, скромність, свідомість відповідальності перед історією, а врешті геройська смерть, стали переломом у нашій революції. Вони — це ідеал революціонера. Вони, це ніби іскра, яка рознесла вогонь революції у найширші шари нашого народу.

— Так, це правда, — говорив Зенів — наш рух, це вже не льокальний, дрібний бунт малого загумінка, це спонтнаний вияв всього народу, волі до власного життя, це протест проти ворога, що зойком скатованих селян, гордою мовчанкою безправно засуджених і повішених на шибениці хлопців-ремісників, полинув далеко поза межі української землі, чи польської держави, у широкий світ.

— І знаєте, що є замітне, — завважила Марія — що навіть наші найбільші противники і угодовці, тим разом замовкли й залишили своєї лайки.

— Ну, це вже багато значить. — засміявся Зенів.

— А знаєте, що — говорила Марія, — недавно відідав мене д-р Кресань і ми трохи політикували. Пригадав собі вашу розмову, яка тоді видавалася йому нереальною фантазією, сьогодні признав вам слушність. Він говорив . . . що ніколи не повірив би в можливість так скорого переродження духа широких мас, якби сам не бачив цього процесу. Ту силу, яку уявляє собою зараз наш край, — говорив, — завдячуємо виключно постідовній, повній посвяти праці ОУН. Нарід, який заціпивши зуби, переносить найважчі переслідування, знану цілому культурному світу пацифікацію, і у своїх самостійницьких змаганнях не відступає ані на один крок, завжди

й всюди кидає виклик ворогові, це вже не етнографічна маса, це нація, горда, відроджена й свідома своєї мети.

— Так, і таких Кресанів прибуло до нас на щастя досить. Ідейне старше громадянство подало нам руку, так, як я колись вашому покійному чоловікові, говорив. Бони наші симпатики. І не страшні нам лайки тої решти конюнктурників, які завжди і всюди каламутитимуть воду. Нам їх не треба, вони знеславили б нашу ідею. З ними нам не подорозі.

— А з якою погордою дивиться на них село! Хай котрий з них показався б тут, то мабуть до кінця віку не поважився б ще раз прийти.

— Дивлюся на вас, пані Маріє, і чомусь-то пригадується наша розмова, коли ми йшли зимою зі станції. Яка велика різниця між тодішньою Марією і сьогоднішньою, — сказав легко посміхнувшись Зенів.

— Так, друже, і я переродилася, чи пак перевихovalася, завдяки вам. Сьогодні нема для мене неясностей, чи труднощів. Виховуючи село й себе виховала. Коли за бракло вас, мусила сама розв'язувати всі питання і так якось завершила своє „я“ і стала тим, чим тепер є.

— Цінною і вартісною людиною, — закінчив Зенів.

X.

Рубали ліс. Безнастаним гомоном линуло шипіння пили та стукіт сокир. Зі скріпучим лускотом валилися підрізані ялиці, немов стогоном придавивши землю. Жилиаві, тверді руки рубачів не щадили їх. Відрубували гілля, здирали кору, й пошматувавши на кусні, розкидали на цвінтарищі. Зайдили вози, та забирали в світ красу Осоків, як високовартісний матеріял.

За його дісталася Марія велику кількість грошей і сміло могла завершувати свої задуми.

Поволі приходила до рівноваги і, здавалося, вертається їй спокій. Скоро, після закінчення семестру приїхав Левко і Мія.

— Веселіше буде в хаті, — тішилася Марія.

Та воно інакше сталося. Левко довідався від фірма-мана про вируб ліса на Притоках і це вразило його наче грім.

Притоки! Цей, батьком улюблений ліс, рубають! Скільки споминів в'яжеться з ним! Там полював з батьком, коли ще був юнаком, там убив першого зайця, там уперше бачив токовище тетерваків.

Пам'ятає ту ніч, коли разом з батьком і Михайлом вибралися на токовище. Старий ліс перерізувала широка, моклякувата долина. Молоді берізки де-не-де біліли свіжою корою, дрібонькі смерічки й кущі вільшини рідко росли в долині. Тут токували тетерваки — когути.

Зараз по півночі вийшли в ліс і засіли в приготованій криївці. Левко хвилювався. Це ж перший раз батько за брав його зі собою.

Сиділи тихо, не говорили, очікували тетерваків. Очі звикли вже до темряви й, здавалося, не завважили передсвітанку, та вуха почули його. Якийсь дивний шум, немов довге віття ялиць вітер заколихав, та ні, вітру немає.

— Ш-ш-ш-ш-ш . . .

— Летить — шепнув на вухо батько.

— Ш-ш-ш-ш-ш . . . зашипіло голосніше.

Левко широко розплющив очі, утопив їх в отвір і дихнути боїться.

Та диво, шум не зник, . . . чути його щораз частіше й голосніше та з різних сторін.

— Токують — шепоче батько.

От над головою зашелестіло щось і тяжке тіло когута впало на землю, не далі двох метрів від сковка.

— Є — подумав Левко.

Когут став і почав розглядатися. Його гребінь вилискував червінню. Пристав, напушив пера, розвернув хвоста й почав грati на розпростертих крилах. Раз-у-раз ударяв кігтями по перах крил, немов по струнах гарфи й раз-по-разу голосний свистучий шелест линув долиною. Це любосна пісня закоханого самчика, це тужливий призов очікуваної любки.

Світанок виходив на долину. Спершу легкий туман, що стелився над землею, ряснів синявим опалем, а далі рожеві проблиски розтінювали його. Загомонів пташиний світ. Болотна птаха збудилась найшвидше. Забекало засвистало, загегало різними голосами. За ними обізвались лісові літууни.

Заспівала, розщебеталася пташня, вітаючи Божий день.

Перші проблиски заграви зарожевіли небесний обрій, коли Левко, п'яний вражіннями, вертався з батьком по росистій траві.

— Чому не хотів стріляти, татку? — питав він.

— Вбити завжди можна, та бачити красу й піznати її не завжди вдається. Я хотів тобі саме дати змогу побачити красу. А вбивати можеш ще ціле життя.

І справді, не пам'ятає вже Левко числа вбитих когутів, та першу зустріч з ними пам'ятає до сьогодні.

І це було в Притоках, яких уже нема.

Привітавшись з мамою спитав, чи це правда, що рувають ліс.

— Так, — відповіла.

— Чому? — спитав, стримавши в собі докір, що рвався на уста.

— Конечно треба було це зробити, сину.

— Чи ж справи аж так зло стоять?

— Не так, щоб роздобути потрібну готівку.

— Не можна було продати дерева з іншого ліса, але саме Притоки? Це ж перлина Осоків, найкращий ліс і саме його вибрала ти на продаж — говорив уже з докором.

— За дерево з Притоків дісталася я стільки, що за цілий деревний стан дальших лісів була б не здобула. А Притоки, це тільки одна чверть наших лісів.

— Так, з матеріальної сторінки, твоя правда, але ... чи подумала ти про те, що цей ліс для мене значить? Та коли це тобі неважне, то треба було подумати, що тато цей ліс понад усе любив, і певно, як би він жив, не було б дійшло до того, що сталося.

— Так, тато був мужчина і певно потрапив би біль-

ше зробити, чим я Роблю все, що в моїй силі, але я певна в тому, що коли б і татові прийшла така ситуація, як зараз є і не було б іншої ради, — зробив би так, як я.

— Чи це має якийсь зв'язок із видатками на мої студії?

— Ні, про сьогодні я не турбується, радше про завтра.

Левко мовччи ходив по кімнаті. Підлога ритмічно скрипіла під його ногами.

Марія мовчала.

— Для мене — заговорив по хвилі Левко — Прито-ки були одинокі, що я їх в Осоках любив. Чому ти не подумала про це?

— Так, сину, думала й про це багато більше, як тобі здається. Думала про тебе, Мію, про нас усіх і може тому саме рішилася на цей важкий крок. Рано ще говорити, але згодом сам переконаєшся, що так було треба зробити.

Марія ввесь час закарпатського зрыву й трагедії жила мов у якомусь трансі. Через її дім переходили десятки молодих хлопців, що прямували на Пряшівщину, куди перехід кордону був багато легший. Майже ввесь „арсенал” з ліса перейшов разом з ними.

Зенів теж по дорозі вступив до Марії.

— Чи витримаємо наступ ворога? — питала Марія. Він стурбовано дивився перед себе.

— Мала надія, пані Маріє, як не дістанемо підмоги від німців, не вдержимо прaporu.

— Не кажіть так, — це був би просто жах, та може все ж таки німці поможуть.

— Нішо на це не вказує, та якщо й так було б, то невідрядна наша доля. Вони зруйнують нас гірше татар. Поневолять, зроблять рабами, заберуть усе, недавши нічого.

— Але ж це неможливе, яку ж мету мали б у цьому?

— Мету, що лягла в основу їхньої політики: зробити з українських земель свою колонію. Це виразно сказав Гітлер у своїм „Майн Кампф”.

— Яке ж невідрядне наше положення, — відповіла — одинокий природний наш союзник і то ворог.

— Так воно і є. Та покищо на Закарпатті йде боротьба і ми мусимо її продовжати, хоча б на те, щоб перед світом зазначити свою волю. Не знати, хто з нас ціло вийде. Та коли вдастся мені залишитися між живими, прийду до вас, пані Маріє, на відпочинок.

— Чекатиму вас, як рідного сина.

— Ну, мені час в дорогу. Вже й так забарився.

— Ідіть з Богом, друже! Виконайте те, чому віддали своє життя. Хай Божа Маті опікується Вами!

Обіймила його голову, поцілуvalа чоло й знаком хреста поблагословила його.

Не прийшов Зенів на обіцяний відпочинок до Марії. Кілька тижнів після трагічного фіналу самостійності Закарпаття, Марія дісталася вістку, що Зенів згинув, розстріляний мадярами.

— — — — —
І врешті один пам'ятний день був її початком. Хоч сподівана, прийшла неочікувано, нагло приголомшуючи ввесь світ. Одним принесла загладу, другим надію на краще. У світовій хуртовині завжди один паде, другий піднімається. Але однакові жертви мусить скласти один і другий.

Життя людини стає іграшкою в руках сильного. Що значить життя одиниці в той час, коли смерть кладе багаті покоси?

Зникають закони, мораль, людяність. Зникає тихий спокій, заколочений гуком моторів і свистом спадаючих бомб.

Звикає око до кривавих останніків людського тіла, розшматованого вибухом, до широко відкритих мертвих очей, до трупів безвинних жінок, дітей старців, розтягнених у судорожному скорчі, заскочених ненадійною смертю.

У мертвім отупінні проходиш біля зруйнованих домів, що купами звалищ погребали людське життя. Одна маленька мить і в руїнах лягла праця довгих літ.

Мов живі тіні снується юрба виголоджених дітей і недоростків, витягаючи благальну руку.

У попіл і згарища замінилися людські оселі і лише незвалені ще їдмарі стирчать, немов піднесені вгору руки, взиваючи помсти неба.

Вершники апокаліпсі значили вогнем, голодом, пошестю та смертю свій шлях по Україні. Гоном перелетіли із заходу через Польщу на українські землі, непощадивши нікого.

Війна почалася. Та не давним лицарським звичаєм, що вимагав чесної гри: виловісти противників розгрому. Ні, почалася підступним, незаповідженим нападом.

Першого осіннього дня ескадри німецьких літаків налетіли на значніші міста польської держави, засипуючи їх бомбами. Не пощадили їх українського Львова. У ранніх годинах, невинне населення міста склало перші криваві жертви війні. Війна почалася. Хоч як жорстока вона не була б, хоч скільки жаху й горя довелося б у ній пережити, скільки жертв покласти, — вона стала надією для всього українського народу.

У світовій хуртовині завжди один паде, — другий піднімається з упадку. Чому ж не мали б упасти вороги України, а на їх зваленій імперії піднести до вільного самостійного життя саме український нарід? Чому ж не вибороти йому цієї самостійності, за яку роки цілі складав найважчі жертви?

Він готовий сьогодні стати до боротьби за свої права. Не жде пасивно приходу німців, щоб з їх рук узяти ласку, ні, він сам стає до боротьби з ворогом.

В Осоках довідалися про війну з радіо і арештувань у селі. Марію повідомила поліція, що під карою не може без дозволу покинути хутора, й мусить ставитися на кожний заклик влади.

Та Марії не в голові було кудинебудь рухатися. У неї повні руки роботи. В її лісах збираються хлопці-партизани, треба подбати про харчі. Село складає свою данину, хутір також. А тут на лихо заповіли постій вій-

ська на хуторі. Напевно прийде до боротьби. Вже готуються загони, щоб належно прийняти квартирантів. Але на тому й скінчилося. Прийшов повний розгром польської армії й очікувані відділи не встигли прийти до Осоків.

Власні турботи Марії поступилися перед непевністю політичного завтра. По закарпатській трагедії переконалася, що Зенів таки правду говорив: не треба вірити німцям. Їхня політика була ясна. Самостійна Україна ніколи не буде в їх політичних плянах.

Та тут же наспіла вістка про похід Москви й відступ німців. Був це для всіх тяжкий удар. Що робити дальше? Лишатися тут, чи втікати? Марія зовсім розбита в непевності, хто зайде Осоки.

Врешті німці зайняли повітове місто й перейшли ріку. Та не довго затрималися тут. Вже в другому дні прийшла вістка, що відходять аж за Сян.

Майже рівночасно з тією вісткою зайдало велике вантажне авто перед хутір, а з нього висів старший пан у німецькому мундирі.

Марія вийшла напроти гостя і аж скрикнула.

— Доктор! Звідкіля вас Бог приніс і то в німецькому мундирі?

— Я ж обіцяв вас відвідати — відповів, вітаючись з нею, — правда досить пізно, та не моя в тому вина, а мундир, — голосно засміявся — а як би ж я без нього до вас прибув?

— Заходьте в хату, та ради Бога кажіть, що діється, бо ми всі розбиті до краю.

— Вірю вам, — відповів, ідучи з нею до хати, — можна голову втратити в тім хаосі подій, тому саме приїхав до вас.

Увійшли до їдаліні й Марія познайомила йог з домашніми.

— Пан доктор Богдан Бешметюк, а це моя ціла сім'я. Сідайте, докторе, зараз щось перекусите.

— Спасибі, але мої панство, в мене дуже мало часу,

всього три години. За той час мусите спакувати свої речі й зараз відіздимо.

— Не розумію — відповіла здивовано Марія.

Я приїхав забрати вас з родиною за Сян. Завтра не буде вже тут німців і тоді буде трудніше виїхати.

— Але ж докторе, я не думала їхати денебудь.

— Хочете лишитися тут? — спитав.

— Ну, а де ж би?

— Ну, знаєте! Будьте певні, що червоні не пощадили б вас, та шкода багато говорити. Вам не можна лишитися. Часу обмаль, тому дуже прошу, ласкова пані, прискоріть темпо, щоб скоро вирушити в дорогу.

— Хвала Богу, що врешті знайшовся якийсь мужчина, — сказала на відхіднім Натя, що враз з Ксенею подалася до своєї кімнати спакувати речі.

— Не знаю, що зі собою брати, зовсім здуріла, — бідькалася Марія.

— Все, що вартісне й харчі. У німців харчів завжди бракує. Місця досить. Ціле авто.

— Левку . . . Міє . . . — зарядила Марія — пакуйте свої речі, а я іду до себе.

— Поможу вам, — сказав доктор і вдвох вийшли до кімнати Марії.

Складали речі й в'язали چлунки. Марія що хвилини виходила, верталася, нове щось приносila, то знову забігала до Насті в комору з харчами.

Богдан побачив портрет Марії, здіймив його зі стіни і поклав у валізку.

— Цього хіба не лишите — спитав — по перше це дуже гарна картина, щоб пропала, найважніше на ньому давня Марія з молодих літ, які вже ніколи не вернуться.

— Ваша правда, цей портрет це спомин з молодих літ. Треба його взяти зі собою. Із шухляди бюрка вибрала кілька пачок листів і кинула їх у валізку.

— А як ви полагодили господарські справи? — спитав.

— Не було що лагодити. Живий інвентар зліквідували зараз з початком війни, щоб врятувати перед ре-

квізиціями, лишила чотири корови і пару коней. Решту продала. Те все лишаю тепер службі. Збіжжя маю стільки, що на засів. Решту змолола і роздала бідним у селі й партизанам. Не багато користі будуть мати червоні з моого хутора, — засміялася.

Настя принесла чай, хліб та зимне м'ясо. Марія просила гостя служити собі, сама ж пішла до кухні.

Тут панувало пригноблення. Настя раз-у-раз сплачувала й постогнувала глибоко.

— Ой, панунцю моя, чи мусите ви їхати? Та вам нічого не станеться, ви для всіх були добрі, як рідна мама і всі за вами обстануть, ой, коли ж я вас побачу? — заливалася слізми.

— Тихо, Настю моя, тихо, скоро вернуся. А ти йди до свого брата та й там чекай мене.

— Ой, мої рідненькі, стара я вже, не перебуду того, не мені вже між чужих людей іти.

— Та ж це твій брат, Насте, не чужий.

— Хоч він і брат, то виросла я у вашої імості, тут мій дім та мої рідні.

— Нічого, Насте, невдовзі я повернуся, а тоді до кінця моєго життя будеш зі мною, а може хочеш з нами поїхати?

— Ні, панунцю, — відповіла Настя поважно, — вже краще вмирати між своїми, як жити між чужими. Ні, таки піду до Штефана та й там доживатиму віку. Не знала я, що на старости літ така біда на мене прийде.

Марії важко стало на душі. Рішення виїзду прийшло так нагло, що не мала коли роздумати цієї справи. Словами Насті усвідомили її, що вона кидає своє гніздо, іде в чужину й може ніколи вже не вернутися.

— Ніколи! — жах огорнув її. Вона вже не потрапить деїнде жити, поза Осоками нема для неї місця. — Краще вмерти між своїми, як жити між чужими, — це слова простої Насті, та які ж вони правдиві!

Рішучим кроком увійшла до кімнати.

— Докторе, я не поїду, — сказала схвильована.

— Якто, чому? — здивувався.

— Я не можу. Подумала, що може не вернуся тут, до свого улюблена хутора . . . ні, не можу!

— Чи така мала у вас віра у нашу справу? А далі, чи краще вам згинути в московській тюрмі, або на засланні, ніж перетривати критичний час на те тільки, щоб швидко стати в ряди борців. Це ваш обов'язок. І коли я сюди приїхав, це не тільки з особистих мотивів — вірте мені. За короткий час відставив я за Сян багато наших людей і вам туди дорога. За пів години ідемо, тому, будь ласка, поспішайте — замовкі і почав замикати валізки. — Покличте кого зі служби, хай виносять клунки.

Марія автоматично порядкувала розкинуті речі, одне давала до шафи, друге до бюрка й так застав її Богдан, вернувшись від авта.

— Ви ще не одягнені? Не можна ж так, Маріє! Де ваш плащ? Ага . . . Ну, прошу — і поміг їй убиратися.

Як машина виконувала все, що сказав. Вийшла перед веранду, де була вся служба.

— Бувайте здорові, мої дорогі щирі помічники, я вернуся ще до вас.

Дівчата заридали вголос, та й чоловікам мокріли очі.

Та коли Марія обіймила Настю і цілуvalа її сиву голову, стара не видержала. Впала до ніг Марії і заводила немов на похороні.

— Панунцю рідненька, хай вас Матінька Божа рятує та заплатить за ваше добре серце до нас.

І Кася Пристайка прибігла, коли довідалася, що пані іде.

— Возьміть, дорогенькі, от-то із собою, щоб за нас не забули на чужині — і Кася подала їй вишиваний рушник, що колись жінки вишили на виставку.

— Спасибі вам, Касю, подякуйте жінкам за ту пам'ятку, ніколи вас не забуду і скоро вернуся до вас.

Богдан підійшов до Марії.

— Час у дорогу, найвищий час!

І взявши її під руку, запровадив до авта. Загуркотів мотор, здригнувшись кадовб, і авто рушивши з місця, пігнало в чужий новий світ.

XI.

У Krakovі в тому часі можна було ще знайти вигідне приміщення. Багатії, зокрема жиди, залишили свої хати, втікаючи з польською армією на схід і покищо ніхто ще з них не вертався.

Богдан підшукав для Mariї гарні три кімнати на другому поверсі, з вікнами на бульвар. Вид дерев, хоч уже майже безлистих, злагіднював хоч трохи непривітність і тісноту кам'яниць, хоч далеко не втишував туги за природою й простором села.

Кімнати були велики, ясні, влаштовані з комфортом. Жила тут актриса, любка багатого промисловця, і він добре подбав за вигоду й достаток її житла. Перед приходом німців промисловець і його любка втекли, а в їхньому домі замешкала Mariя з ріднею.

Богдан, примістивши всіх безлечино, виїхав знову, мабуть до нових втікачів. Вернувшись, відвідав зараз Mariю і не пізnav хати. Всі тюлеві і кружеві накривки познікали, а їхнє місце зайняли килими, вишивані скатерті й такі ж подушечки. На малім столику лежав „Кобзар”, біля книжки гуцульська ваза, на мініятурнім бюрку знімки Осипа й Левка з Мією. Над тапчаном, що був водно й ліжком, висів образ Богоматері, прибраний рушником від Kaci Пристайки. Над мармуровим ватраном приміщено портрет Mariї. Різоколірні айстри в широкій вазі додавали кімнаті радісно-соняшного виду.

Та в душі Mariї не було ні соняшно ні радісно. Нові умови життя викликали в ній хаос і депресію. Неспокій не давав їй вернутись до рівноваги. Попадала у скрайності; метнулася порядкувати хату, не відпочиваючи ні хвилині й зараз же піддавалась важкій алатії, пролежуючи цілі дні.

Іншим разом вибиралася по закули, та по півден-

ній мандрівці верталася з порожніми руками, не вступивши ні до одної крамниці. Просиділа ввесь час над Вислою, блукаючи думками далеко, аж в Осоках.

Натя побачила, що Марія не швидко прийде до рівноваги, то й взялася до практичних справ — господарити в кухні.

Проте молоді почували себе зовсім добре. Нове місто, нові враження, — відшукали товаришів зі Львова, так, що вернувшись додому приносили багато веселості й сміху.

Коли Богдан відвідав Марію, вона переживала саме один із чорних днів. Лежала на тапчані й непорушно дивилася на стелю.

Підійшов до неї.

— Ви хворі? — спитав.

— Ні, як то добре, що ви прийшли, здається не ви-держу так довше!

— Розумію вас, воно завжди спершу так буває, але з часом минеться.

— Де там минеться, довкруги мене й в мені бездонна пустка, нічим її не заповниш!

— Це звичайна ностальгія і її треба побороти. Не роздумувати надто багато над тим, що є.

— А скажіть, будь ласка, як це робиться? — майже злісно спитала. — Ані думки, ані туги не вб'єш. Мені не двадцять літ, щоб легко привикнути до зміни.

— Вірю вам, але коли життя так склалося, треба знайти в собі силу, брати його таким, як воно є. Саме тому, що у вас не двадцять, а два рази стільки років. Ви ж людина сильної волі, такою представив вас мені покійний Зенів, то ж будьте нею!

— Це все слова, теорії, а в дійсності чуюся, як обезперений птах.

Сів біля неї на тапчані, взяв її руку й ніжно гладив.

— Коли крила цілі, не зломані, а воно так певно є, пера наново виростуть і ви знову полетите до свого рідного гнізда. Вірте мені!

— Ви, докторе, непоправний оптиміст.

— Не оптиміст, а твереза людина . . . але відбіжу від теми . . . Зробіть мені ласку й киньте геть тай нещасний титул „доктора”, замінивши його на звичайне, як за давніх років, — Богдан.

— Але радо, Богдане, — усміхнулася вперше сьогодні, — зробіть же ж і мені ченість, та кличте просто „Марія”.

Поцілував її руку на знак згоди.

— Ну, а тепер мусимо трохи піти на світ Божий, не можна так жити, як у тюрмі!

— Хай буде по вашому, може справді збудуся своєї хандри.

— Бачите, Маріє, от-ця суконка, як би створена для вас, — показав Богдан у виставовому вікні субтельну комбінацію попелистого з матовим сафіром шовку.

— Та, що ви! Це для молодої дівчини, а не для мене — перечила Марія.

— Молодої? Де ж би молода дівчина вдягнула на себе попелясту сукню! Це для поважної матрони, такої, як ви — сміявшася Богдан.

— Попеляста, так, але ця блакитня барва, ні, це таки не для мене. А врешті, я ходжу в чорному.

— Ах, досить того чорного, ходім у крамницю, — і не чекаючи відповіді, увійшов з нею до середини.

Купили сукню, та й ще з срібого замшу черевики, та-ку торбинку, ще й панчішки й капелюх, бо ж до попелисто-голубої сукні не можна брати чорної краски.

Вернувшись ввечорі додому, Марія зі сміхом розказувала своїм, як то Богдан полагоджував з нею закупи.

Мія примусила Марію спробувати закуплені речі й аж в долоні сплеснула.

— Мамусю, ти чудово виглядаєш, на двадцять років молодша!

Марія засоромилася. Їй було ніяково за свою жіночу пустоту. Хотіла себе оправдати.

— Бачиш, дитинко, живемо в місті, а не на селі й тут інші вимоги ставить до нас життя. Час-до-часу треба піти між людей, не можна ж як селюх виглядати. І вам,

дівчата, треба теж трохи обнови, зараз завтра підемо в місто. Левко мусить також постаратись за нове убрання.

— А гроші на те все маєш? — спитав Левко.

— Маю і треба використати їх, доки є ще що купити й гріш сяку таку вартість має.

— Бачу, що з мами робиться спекулянт, — сміявся Левко.

— Спекулянтом то я не є, але Осоки далеко і з них зараз не можемо жити. Мудро примістивши капітал, зможемо прожити критичний час.

— Ми з Мією і Ксеня, думаємо взяти працю, то й на життя заробимо.

— Мої дорогі, ви все це добре подумали, але, що буде з твоїми студіями, Левку, ще один рік і кінчиш медицину.

— Про те тепер нема що й мріяти. Високі школи замкнені й ніщо не вказує на те, щоб було інакше.

— Тут, так, але, — скажімо, — у Відні можна студіювати.

— Але це кольосальний видаток, це неможливе! — відповів.

— Розвідаємо про все й побачимо. Вписатися ще можна, бо з причин війни, влісси продовженні. Доктор обіцяв, вже навіть почав робити заходи в справі дозволу на виїзд.

Левко, заскочений, стояв мовчки. В першій хвилі радість наповнила душу . . . покінчить студії, стане самостійно працювати . . . одружиться . . . значить, здійсниться його пляни, що здавалося на цілі роки відійдути у відставку. І все це так ненадійно сталося! Треба самому говорити з доктором, не мусить аж мама посередничати.

— Навіть не сказала мені ніщо про свої заходи, — думав, — це в її стилю, ставити мене перед доконаний факт, як якого смаркача. Забув про першу радість, а її місце зайняла досада й охота спротиву.

— Не знаю, чи могтиму поїхати, замало знаю мову, треба опанувати термінологію, без того не піду вперед.

— Левку! Ти таке щось говориш, що годі слухати, — обурилася Мія — мову настільки знаєш, щоб дати раду. Медична термінологія оперує латиною, і коли ж мама старається, щоб ти їхав і кінчив науку, то мабуть нема що дискутувати. Ідеш і кінець!

— Думаю, що я повинен з доктором поговорити про ті справи, — сказав Левко.

— Авже ж, це ж і його думка й проект, бо я на тім не розуміюся; тому справді поговори з ним про все — відповіла Марія.

Вона зразу зрозуміла сина й малою брехнею хотіла заспокоїти його. Коли ж побачила, як очі йому розяснили на ту вістку, сумно зідхнула.

У Богдана був окремий талан відірвати Марію від її чорних думок, що туга несла їх у рідний край. Непривична до міського безчинного життя, давилася прямо в тісноті нечинного дня.

Приготування до від'їзду Левка виповнили їй кілька тижнів — і почувала себе дещо краще. Коли ж син від'їхав і покінчилася конечна праця, апатія вернулася наново.

У хаті було тихо. Дівчата працювали. Одна в крамниці, друга, як машиністка, в комітеті й цілими днями були поза домом. Натя вела хатне господарство, а у вільних хвилинах вишивала скатерти, чи рушники до продажу. Марія читала. Мабуть за ціле життя не прочитала стільки книжок, що останніх кілька місяців.

Богдан приносив їй завжди якусь цікаву книжку, та не лише це, — там побачив квіти, чи знову якісь солодощі, або флякон чудової перфуми й все те давав їй, як якусь дрібничку, не варто більшої уваги. Та Марія ніколи не дізналася, скільки труду мусів собі завдати, щоб ті дрібнички здобути.

— Ви певно нудьгуєте, — питав, вітаючись, — у мене є два квитки до кіна, може підіде?

— Радо піду з вами. Не знаю, — говорила одягаючись, — що робила б я без вас, Богдане?! Коли вмираю з нудьги, ви пропонуєте мені кіно.

— Я був і є великий егоїст, — відповів він сміючись.

По кіні Богдан зайдов ще до Марії на чай. На малім столику приготовила вона перекуску й наставила на електричній машинці воду.

— Нема моого самовара, — жаліла, — шкода, що не взяла його.

— Нічого, привезу вам його.

— Е, тоді, як ви зможете привезти, сама пойду, та не по нього, а до нього, щоб в моїх Осоках варити в ньому воду.

Тимчасом вода й без самовара закипіла, Марія запарила чай і наливала його в маленькі філіжанки.

— А я придумав для вас працю, Маріє, не знаю, чи до вподоби буде вам.

— О, це було б добре, — відповіла.

— У комітеті треба когось, хто зайнявся б кухнею для біженців. Треба бути там ціле передполудне, аж до видачі обіду, Чи згодилися б ви на таку працю?

— А вже ж, візьму кожну працю, щоб позбутися бездільності.

— Ну, то добре. Не хотів би лишити вас саму зі своїми думками, бо мусітиму незабаром виїхати на кілька тижнів.

— Їдете знову? Та чи знову у німецькім мундирі?

— О, тим разом ні, рішуче ні, — відповів.

— Пригадалося мені, як то ви в такім мундирі приїхали до Осоків і захопили нас із собою. А знаєте, я довго підрозрівала вас, що ви на службі тих зненавиджених прусаків.

Я, у них? Ну, того не діждуться! Я старий лис і давно пізnav їх. Мене ні на мить не зловила їхня пропаганда, дарма, що йшла для нас в українській мові. А мундир і фальшиві документи це конечні акcesорії в моїй праці. Не один мундир я вбирав на себе.

— Польський також вбирави?

— Ну, ні, там моя позиція була довго така певна, що й не треба було.

— Цікаво?!

— Невже ж? — дивився на неї хвилину поважно, та потім розсміявся вголос. — Розумію, та будьте спокійні, не віддався я полякам, як і німцям не віддам себе. Ви певно цікаві знати, чому я в них був на відносно високім становищі, так? — сміявся далі.

— Буду з вами щира . . . раз, давно досить, Осип прочитав у часописі якийсь урядовий розпорядок міністерства, з вашим підписом у заступстві референта політичного відділу. Це його дуже здивувало й тямлю, що тоді він сказав: „Таку кар'єру може зробити в нашій дійсності зрадник, або запроданець”. Коли зустрілася я з вами в організаційній роботі, зрозуміла, що тут є щось інше.

— І не помилились. Ще як член УВО пішов я тою дорогою, потрібною для нашої справи. Добився становища, на якому працював для організації.

— Розумію, щось у роді валенродизму.

— Ні, мене знали, як українця, зглядно русина, лояльного громадянинаРічипосполитої. А що ім треба було якогось українця, просто для орієнтації в наших справах, тому й узяли мене.

— Але ж це дуже важко було дійти на такий високий щабель кар'єри.

— Не легко, то правда, але не забувайте, що я належав до спосібних юристів — це був один плюс, но . . . і мав добрую протекцію.

— Так і говоріть! Всюди, а в Польщі зокрема, протекція була наймогутнішим чинником.

— А, коли ще до того мала гарні очі, струнку постать, елегантний одяг, і була жінкою багатого фабриканта, або впливового політика, чи зіркою ревії . . . то все, що бажали можна було добути, — сміявся Богдан.

— І ви такими протекціями користувалися?

— Нажаль, це був чи не одинокий спосіб дійти до мети, — відповів, весело зідхаючи.

— Ну, що ж — жартувала — цей макіявелізм не був для вас такий дуже прикрай.

— Ну, різно бувало, але мету осягнув. Та бачите, хто

чим воює . . . від того гине, . . . каже приказка. І саме одна з „протекцій” захистала мое становище й я мусів себе в міністерстві зліквідувати й виїхати закордон, щоб не попасти в крайню важку ситуацію.

— Ну, та це вже схоже на сензаційний роман.

— Щось таке, жіноча зависть, слідкування за мною ... ну, і врешті мої люди дали знати, що проти мене зібрали вже поважний матеріал і час зникнути з овиду. Тому то не встиг яскористати з вашого запрошення й приїхати до Осоків.

— Як бачу, ваше життя було досить авантюрне, щастя тільки, що не зловила вас якась полька й не завела перед вівтарем.

— О, так, вони це вміли робити, але не зі мною. По-перше, я мав перед собою, одиноку мету, для якої жив і працював, а по друге, — усміхнувся, — в моєму серці панувала неподільно інша жінка, українка.

— І вона зберегла вас від польок.

— Так.

— І завела до старопарубоцтва, — сміючись докінчила.

— Старопарубоцтво має також свої добри прикмети. Я, бачите, мав змогу посвятити себе виключно нашій ідеї, що стала мені любкою і дружиною. І не нарікаю на неї, була мені вірною і я їй також. Ну, може хочете ще що спитати про мое життя? — роблено весело запитав.

— Та ні, не думайте, що я вже аж так цікава!

— Гаразд, але тепер черга на мене питати, я таки цікавий.

— Залежить, що хочете знати.

— О, тільки минуле.

— Мое минуле, справді не цікаве. Воно таке, як однозіла сіра нитка навинена на клубок. Нема нічого надзвичайного, переживання чи хвилювання затерлися в пам'яті, радости й смутки поблідли . . . нема що розказувати.

— Роозумію, звичайне сіре життя, повне обов'язків, без потрясень.

— Е, ні, були потрясения, без них не обійтися, але

вони — кажу — сьогодні такі далекі! Навіть виконаний обов'язок не приносить мені якогось сильнішого почуття чи вдоволення.

— Так, так, ви сповнили обов'язок, як дружина, мати, громадянка і тут ваша совість чиста. Та дозвольте спитати, чи супроти себе також його сповнили.

— Коли жінка всю свою увагу зосереджує в житті її найближчих, завжди виключає себе із свого власного життя, — живе для других. Ви назвete те архайзмом, та вірте мені, що як поступ не пішов би наперід, жінка залишиться завжди матірю, чи дружиною, готовою до посвячення. І може це саме, є сповненням обов'язком супроти себе самої.

— Так, так, для нас чоловіків, жінка у вашій інтерпретації, це ідеал; але як жорстоко ви, ідеали жінок, поводитеся зі собою!

Переходите коло свого життя — не живши; пропрачуєте, закопавши талан, даний Богом . . . радість життя. І що дістанете в заміну за те, мало коли подяку . . . частіше кривду.

Мені перед очима образ моєї матері. Це була людина янгольсько добра, що так як і ви, ціле життя своє присвятила нам, дітям. Кілька днів перед смертю, проживши довгий вік у чесноті й праці, говорила з одною із моїх сестер. І, знаєте, що сказала: „Як би мені довелося вдруге жити, не змарнувала б я свого життя. Ти, молода, гарна, не будь така дурна, як я була, жий для себе!” Це був її заповіт, якого очевидно моя сестра не виконала. Але ці слова замітні правдою, яку пізнала людина наприкінці свого життя.

— От бачите підтвердження моїх слів у вашої сестри. Чи змінила вона річище свого життя, мимо остероги вмираючої матері? Це є саме те „щось”, та якась сила в нас, що наказує нам жити так, а не інакше.

— Я називав би це фаталізмом жіночої долі.

— Хай би й так. Та нам того не змінити. Кожна зміна, яку приносять світові завірюхи, це звичайно переходовий штучний тип людини.

— Всі здобутки культури й поступу доповнюють наше „я”, поглиблюють інтелект, поширяють наш обрій, але не зрушать ніколи суттєвої основи твору, що йому на ім'я „жінка”.

— І не треба зрушувати її, — відповів — треба тільки тій жінці дати право і змогу, піти за власними почуваннями навіть тоді, коли вони ідуть всупереч інтересам її близьких.

— Ах, Богдане, ви говорите, як людина, що не знає любові до власної дитини, і вам здається, що можна відректися її, щоб догодити потребі жіночого серця. Буває й таке, та вірте мені, це не є нормальнє й я осуджу таку жінку. Любов жінки можна побороти, матері ніколи.

Богдан устав і задумано ходив по кімнаті. По хвилині сів коло Марії, взяв за руку й спітав.

— А чи така жінка почуває себе щасливою?

— Жінка ні . . . мати так . . .

— Коби так розбити той дуалізм і дати право жінці бути жінкою — відповів.

— Ні, краще було б . . . щаслива жінка-мати в одній особі.

— Як же ж багато менше скомплікована психічна структура у нас, чоловіків!

— Тому то вони, — відповіла — є панами світа.

— Панами світа . . . і вашими невільниками, Маріє.

— Це вже комплімент.

— Ні, я далекий від того. За любов дорогої мені жінки, віддав би я це панування.

Марія мовчала. Богдан устав і затримався біля неї та по хвилині сказав.

— Завтра вранці подам у Комітеті вашу згоду, а тепер мушу попрацювати з вами і то на довший час.

То ви вже не прийдете? — спітала, скриваючи жаль.

— Ні, Маріє, завтра ще перед обідом від'їджаю.

— І коли вернетесь?

— То залежить від багатьох справ. Та на Різдво вернуся:

— Так довго вас не буде! Не знаю, що без вас робитиму.

— Чи справді відчуєте брак мене? — спітав радісно.

— Так і то дуже. — відповіла спаленівши.

Відітхнув глибоко.

— Приїду, як змога найскорше.

І взявши її дві руки, цілував їх довго, задовго, як на звичайний товариський цілунок.

XII.

Не сподівалася Марія, що час минатиме так скоро. Від години восьмої ранку до другої пополудні перебувала в комітеті, де мала багато праці.

Утікачів з „раю“ прибувало щораз більше. Приходили люди, знеможені, голодні, голіруч, треба було прохарчувати всіх і подбати про все конечне, тому то й праці було аж-надто.

Своєю сердечністю до співробітників і втікачів, Марія добула собі симпатію всіх. Так, що пані Осоцька стала прибіжищем всіх у потребі чи невдоволених.

Часом заходили непорозуміння, чи суперечки, головно між молодими дівчатами, падали гострі слова, та Марія завжди знайшла спосіб помирити розсварених.

— Подумайте про те, мої дорогі, — говорила, — скільки нещастя діється в нашій батьківщині, скільки горя тут на еміграції і самі осудіть, чи варто такими дрібничками морочити собі голову, витрачуючи енергію на свари. Дивіться тільки на того нещасного Гавшенка, що при переході кордону розлучився з жінкою й дитиною, скільки горя в його очах, коли тричі денно приходить питати, чи не прибула його дружина. Хотіла би я бути свідком їхньої зустрічі, та не вірю, щоб так сталося, бо хто знає, чи большевики не зловили її, — а ви спорите за дрібнички.

І не знати, чи сила аргументу, чи може сама поява Марії та її опанованій спокій впливали на розсварених так, що вони поволі вмовкали, а врешті забували продовжати суперечку, автоматично ліквідуючи непорозуміння.

Утомлена рухливим днем виходила з комітету. Додому не спішилася, там було тихо й сумно. Мія із Ксеною по праці йшли до кіна, або до „Касина”, трохи між людей. Натя також відвідувала знайомих, а в хаті було глуcho й сумно. Марія ходила довго по вулицях, ішла над Вислу й залюбки вдивлялася в імпозантний Вавель. Це великий пам'ятник польської історії, яка для України значилася кривавим шляхом, але полякам нагадував про їх славних монархів, що жили й умирали в його могутніх мурах.

Там невеличкі вікна старого замку; хто знає, чи з них не дивилися з тую за Україною карі очі нашої княжни, шукаючи в мутних хвилях Висли шуму розбурханих дніпрових хвиль.

Там у багатих, самоцвітами мережаних шатах, проходить розтратниця Бона, то знову химерна розпещена Марисенка.

Пересуваються тіні, здивовані, стукотом важкого чобота німецького окупанта, що розпаношено колотить тишку королівських кімнат.

Століття поклали свою патину на Вавель і не вільно нікому її нарушити, навіть переможному підізнникові. Та він мусів би бути виразом духової культури, щоб зрозуміти це, а не розпаношеним простаком з надлюдськими аспіраціями; і він у своїй самопевності зробив собі цю історичну пам'ятку осідком губернатора.

Марія любила приглядатися замкові, снувалися думки по голові, викликуючи щораз то нові картини й час швидше минав. Вже добре вечоріло, коли верталася додому.

Не засвічувала світла. Наставляла електричні огрівачі, штудерно вміщені у ватрані так, що не було їх видно, тільки яскраво червонаве світло роз'яснювало малахітову краюку ватрана, немов справжній вогонь. Залюбки переводила при ньому вечорі. Під ногами стелилася ведмедижа шкура, вилискуючи скляними очима, відблиском світла, що падав з ватрана.

Марія марила. Думки миттю перелітали кордони, ли-

нули до старого дворища в Осоках, — тілло оживали спогади проведених в ньому років. Пригадувалося тільки добре й гарне, в забуття пішли важкі дні.

Марія зідхнула.

— Спомини, ціле життя самі спомини! Чому ж не жити хоч раз сьогоднішнім днем? Чому я така сама лишилася? Нікого біля мене, навіть він, Богдан, лишив її. Які ж сумні вечорі без него!

І Марія пригадує собі їхні розмови, сердешні, теплі, його дбайливість за неї, ніжність; вона не звикла, щоб хтось про неї дбав, вона ціле життя трудилася за інших.

— Чому він не вертається, за тиждень Різдво, а його ще нема! Як сумно!

Марія встає, час іти спати. Завтра має багато роботи.

У Марії повні руки роботи. Треба приготувати Свят-Вечір для біженців. Нелегка це справа, але вона докладає всіх сил, щоб усе як слід зробити.

Змобілізувала молодих дівчат до помочі. Сама особисто відвідала багатих спекулянтів і не відійшла доти, доки не роздобула потрібної скількості харчів і грошей. Метких хлопців вислала на села, де за цигарки дістали пшениці, маку й меду й приступила до діла.

Кілька днів підряд пекли, варили, і коли прийшов Свят - Вечір, було чим заставити столи. По середині великої кімнати ялинка сягала до стелі, столи прикриті білим папером, що імітував скатертки, на них колачі, коржики й в мисках кутя.

Почали приходити учасники. Мовчки займали свої місця. Обличчя були поважні, задумані. Не видко було в них того радісного спокійного виразу вдоволення, що його викликає завжди святочний настрій. Забагато наболіла душа, забагато було в ній туги й жури про невідоме завтра.

Коли всі засіли при столах, голова Комітету привітав присутніх, бажав витримати важкий час і скоро та щасливо вернутись до своєї хати. Відтак просив Марію переврати в свої руки обов'язок господині свята.

Взяла тарілку з хлібом та медом, та склавши всім

бажання щасливих свят, почала переходити всіх запорядком, частуючи іх хлібом. Дівчата помогли в тім і скоро зачалася вечеря. По вечері засвітили ялинку і всі хором заспівали безсмертне „Бог предвічний”.

Заблистили сльози в сумних очах, задрожали стримано губи, затиснулися зуби, здержуючи ридання. Біль і тула давили душу.

Яка ж близька ти нашому серцю, рідна земле, . . . і яка далека нам. Річкою-кордоном відгородили тебе від нас, шоб у безсиллі нашім конали ми повільно з туги за тобою.

Чи вернутися нам ще до наших осель, чи бачити нам ще-раз наших рідних?! — У кожного було одне почування жалю і туги за рідним краєм.

I Марії було важко. Перший раз не було її сина на свят-вечорі й Богдан не вернувся, а рідні Осоки так далеко!

. . . Золотими цяцьками прикрашена ялинка мерехтить ясним світлом свічечок. Біля неї в екстатичнім захопленні стоїть маленький Левчик. Діточі очі з подивом вп'ялились в чарівний янгольський дар. Радіє серце молодої матері щастям дитини. Посміхається вибачливо батько.

— Боже, як це давно було! — і серце Марії стискається.

А щораз то нова колядка лунає могутнім співом зблілих сердець.

Одинокий, що почуває себе щасливим, це Гавшенко. Кілька днів тому прибула врешті його жінка з дитиною. Сидять утріох, щасливі найбільшою радістю злуки.

Час розходиться, щоб перед поліційною годиною вернутися домів. I Марія також іде до своєї хати. На дворі холодно, снігу майже не видно, непривітно, мрячно. У вікнах своєї кімнати бачить світло.

Поволі йде по сходах. В передпокою також світиться. Зняла хутро, відчинила двері до своєї кімнати.

— Ох! — радісно скрикнула.

На столі стояла малесенька, не більш пів метра величини, ялинка, з палаючими свічечками.

— Ще хтось пам'ятає про мене, — думала — і тепло їй стало на душі.

Та втім з фотеля біля ватрана піднісся Богдан.

— Ви, — скрикнула радісно — ви, Богдане?!

— Обіцяв вернутися перед Різдвом, о завтра ж Різдво.

Марія несвідома того, що робить, кидається йому на груди й плаче довгим голосним риданням. Богдан стоїть непорушно, обнявши її, дає їй змогу виплакатись.

— Цить. Маріє, — шепоче тихо, — цить!

Коли почала втихати, підводить її обережно до тапчана й садовить вигідно. Сам стоїть біля неї.

Вона заспокоюється. Засоромлена своєю слабкістю, підводить на нього заплакані очі.

— Не дивуйтесь мені, але сьогоднішній вечір розбив зовсім мої нерви. Я такою нещасливою почувалася! Не мала сили тримати себе.

— І не треба, Маріє, краще виплакати біль, ніж задушувати його в собі . . . А я привіз вам привіт з Різдвом Христовим.

— Від Левка?

— Ні, туди я не їздив. Від . . . Насті.

— Від Насті, Богдане, від моєї Насті, — голосно скрикнула — де вона, що з нею?

— Живе в Осоках у оконома Михайла й жде вас.

— Якто в Осоках?

— Ну, так, там саме я був, правда коротко, несповна дві години, та все ж устигла ще Настя передати вам оту маленку ялиночку з вашого ліса.

Марія дивилася на Богдана, то на ялинку, важко було їй схопити порядок думок. Та врешті підійшла до деревини, ніжно погладила її і, погасивши свічечки, втулила голову в пахучі віті.

Жадібно вдихала її запах, запах рідного лісу, що бальсамом вливався в її груди й розпирав серце. Якийсь спокій, якась дивна сила входила в неї із тим запахом.

Пропав десь неспокій цілого дня, пропало почуття са-
моти, збудилося бажання жити, перемогти слабкість сво-
ю і з вірою ждати кращого завтра.

Богдан стояв мовчки поряд з нею, Звернулася
до нього й подала їйому дві руки.

— Спасибі вам, Богдане, з ціло душі спасибі!

Тримав її долоні й не пускав зі своїх. Дивився на
ній очима повними любові й відданості. На силу здушу-
вав у собі бажання ще раз взяти її в обійми, всевладно,
не як сестру, чи друга, а як давно вимріяну любку.

Вона не знає, що діється в їого серці, Вона бачить
в ньому тільки відданого друга.

— Я вдячна вам, Богдане, я не вмію сказати вам, яку
радість ви мені справили, — почув її голос — чим від-
дячуся за ваше добре серце.

Слово рвалося на уста, готове здавна, щоб їого ска-
зати, та гордий він, їйому не вдячності треба. Засміявся
сухо.

— Коли справді хочете, то можете зараз це зробити.
Нагодуйте голодного мандрівника — відповів.

— Боже мій, я й не подумала про те. Ви ж голодні.
Заждіть, зараз! І скоро вийшла до кухні.

Богдан сів утомлено на тапчані, сплів на колінах ру-
ки й стиснув пальці до болю.

Так, голодний я, Маріє, ох голодний! — сміявся гір-
ко.

Марія застала Натю й дівчат у кухні.

— Богдан голодний, треба дати щось з'їсти.

— Все готове, чекаємо тільки, коли прийдеш, — від-
повіла Натя.

— То ви всі знали?

— Так, Богдан розповів нам дещо. Я радила дівча-
там не йти, лишити тебе саму з ялинкою.

Марія спаленіла.

— Дівчата, давайте, що маєте їсти.

— Є повна вечеря з борщем і кутею. Ідемо накри-
вати стіл.

Застелили білою յкатерткою стіл, по середині дали ялинку, кутю і колач, і всі засіли до вечері.

Богдан заїдав з апетитом, більш удаваним, ніж справжнім і розказував свої враження з мандрівки в краю.

— Невідрадне положення „визволеної країни”. Не думаю вже про матеріальну сторінку, бо це може бути вислідом війни, але морально то таки важко витримати.

— Хвиля перших арештувань пройшла. Зараз під тим оглядом є спокій. Іде пропаганда, що безконечними мітингами замучує людей. Безглузда брехня агітаторів викликує обурення населення, яке проте мусить мовчати й плескати в долоні.

— Уявіть собі зненавидженого жидка, що входить на трибуну й починає опльовувати все, що має зв'язок з українським націоналізмом, тоді, коли руки рвуться стягнути нахабу зниз і потурбувати так, щоб ціле життя пам'ятав націоналістичний п'ястук. Тепер уже іде пропаганда за колгоспи, які з весною зачнуть реалізувати. Селяни не знають, що з ними буде.

— І все кипить у безсилій люті та жде приходу німців, як спасителів. І тут цілий трагізм. Бо ці „спасителі” не кращі за червоних. Але сьогодні переконати наші маси про німецьку дійсність, дуже важко.

— Найгірша справа, це доморослі комуністи й саме тепер прийшла на них чистка. По перших почестях і визначних посадах, настали арештування й вивіз. Це трохи охолодило запал тих, що ще лишилися і вони дещо притихли.

— Ну, і ще одне сумне явище, — доношицтво. Бол'шевицька адміністраційна система побудована на ньому, слабкий елемент не відержує і йде на службу червоним.

— А в Осоках, чи було що таке? — спитала затрівожено Марія.

— Навіть в Осоках знайшовся такий тип, говорили мені, що будете його знати. Це якийсь Кость Федів.

— Так, знаю, вже за Польщі береглися його. Чи наїхов лиха?

— Ні, вчас зліквідували його.

— Мої хлопці — гордо зраділа Марія — знаю вже хто, мої вихованки.

— Так, пані Маріє, про вас говорять всі, як про яке божище. Вітають вас, просята не сумніватися в них, ви-держать до кінця так, як ви їх учили.

Марія усміхалася крізь сльози.

— Оповідайте мені про мій хутір, — просила.

— В хуторі я не був. Там живуть червоноармійці та туди заходити було надто рисковне. Та про все я довідався від Насті й „оконома“. Самий двір покищо незнищений. Більшу частину речей розібрали між себе люди, я досі ще нікого за це не зачіпали. Вашу землю знаціоналізували.

Відразу по приході червоних відбувся в селі мітінг, на якому між іншим падали громи на кровопійців панів і дідичів, що грабили бідного селянина-робітника. На вашу голову посыпалося стільки лайки їх то в таких сло-вах, яких ніякий європейський лексикон не знає, зате колосьально збогачує большевицьку пропагандивну літе-ратуру. Який це мало вплив на Осоки, можете знати, хтось навіть свинув в часі промови агітатора.

Цей збентежений спитав суворо що це значить. Та один із старших газдів, щоб запобігти лихові пояснив, що у нас такий звичай, хто радіє, то свище.

— То дикий звичай, товариші, — навчіться захоп-лення виявляти плесканням в долоні, а не свистом, — повчав агітатор.

І почали осочани плескати, та так захоплено, спон-тінно, що бесідник не міг прийти до слова. Кричав, гор-лав, аж захрип, та врешті переконаний мабуть про вели-чезний успіх своєї ерудиції, червоний, як набундючений індик, зійшов зі сцени.

Так закінчився перший мітінг в Осоках. Були ще дальші, чергові, вже без свистів, але з безпереривним плесканням в долоні. Навіть тоді, коли бесідник взивав кого до слова, зривалася буря оплесків і невгавала, аж мітінг закінчено.

Товариші хитали тільки головами над темнотою затурканого панами хахла та дали покищо спокій з мітингами в Осоках.

— Бачу, що й в горю наш брат не тратить почуття гумору, — сміялася Марія. Коли вернуся до краю, не знаю де піду вперше, до моєї хати, чи до моїх людей. А як тримається Настя, чи здорова?

— Нічого собі, здорова, тільки банує за панунцею. Хоче її ще перед смертю бачити. Я свято обіцяв їй, що до того часу привезу вас тим самим автомобілем, що й забрав Гловірила старенька й успокоїлась.

— Моя добра, ю сердешня Настя. Напевно прийду до неї. Як би не віра в поворот додому, не видержала б тут.

— Мої панство, — перебила Натя, — час спати. Пан Богдан ледве вже дише з утоми.

— Знову моя вина, затягнула милу гутірку, а це вже давно по півночі. Христос Раждаеться!

— Славіте Його, — відповіли гуртом.

Довго не могла заснути. Вражіння вечора надто порушили її. Теплий спогад рідної хати ожив наново. Здавалося, що дійсність — це тільки сон, а вона . . . в Осоках у себе дома. Поклавши руки під голову марила казку.

. . . Буде соняшний весняний день, сади цвістимуть рясним квіттям, ліс зеленітиме молодими пуп'янками, земля віддихатиме теплою парою, жайворонок видзвонюватиме під небесами любовні пісні — а вона, Марія, полями йтиме з чужини у рідну хату.

Нікого не повідомить, нікому не скаже, піде сама, щоб ніхто не бачив, як цілуватиме свою рідну землю. Як співатиме гімн хвали Божої у подяку за ласку, за поворот у батьківщину.

— Боже май! — зідхнула — коли ж це буде?! Чи принесе їй весна здійснення mrій? Богдан сміється з неї, коли впевнює його, що з весною вернеться додому.

— Дивний той Богдан, — думала ю підсвідома усмішка осіла на губах. Ялиночку мені приніс. Малюсеньку деревинку з її ліса, щоб врадувати її ю звеселити думки.

Як розуміє він її тугу, такий сердечний, добрий! І Марії тепло розливається в душі. Вона не звикла до та-кої дбайливості. І що ж йому залежить на ній, що колись була його ідеалом. Це давні молодечі справи, сьогодні вони друзі, лиш добрі друзі.

— Шкода, — що я не молодша, як склалось би на-ше життя! Та, ні! годі! Такі непристойні думки! Не віль-но мені забувати про мої роки!

Пригадала собі сьогоднішнє їхнє привітання і спа-леніла. Чула, як кров багрить її лиця.

— Але ж я була шалена, як я могла так забутися! Що він подумає собі, міг мене поцілувати й я ніщо не могла б йому сказати, бо ж сама кинулася йому на шию. Але на щастя він був тактовний і не використав глупої ситуації.

— На щастя?! а як би то було, як би він мене таки поцілував був?

Марія заплющає очі й фантазія пориває її. Кинулася на ліжку.

— Це божевілля, я втратила ввесь здоровий розум! Невеселі були й Богданові думки. І до нього, мимо великої втоми не приходив сон. Ще не позбувся вражінь з відбутої поворотної дороги через кордон, що тим ра-зом була доволі небезпечна. Під обстрілом большевиць-кої прикордонної стежі просидів кілька годин у сніжній криївці. Закостенілий із холоду добився врешті до зв'яз-кової кватири, та й тут встиг лише випити чай і перео-дягнутися, щоб чим скоріше дістатися до найближчої станції.

Голова боліла й пекли очі, але спати не міг. У кімнаті було тепло, ліжко вигідне, — відпочивав.

— Як вона зраділа, побачивши мене! Ось тут на мо-їх грудях плакала сердешна . . . чому я не пригорнув її до себе, дурень старий! Скільки жінок у моєму житті, здебільша байдужих мені, відважно обнімав я, не пита-ючи їхньої згоди, а тут одинока жінка, на якій мені так дуже залежить, тулить голову до моїх грудей, а я, як осел скінчений, стою мов стовп при дорозі та стараюся

потішити її, як дитину. Де моя відвага ділася? Правда, — боюся смішної ролі підстаркуватого аманта — але бувають ситуацій, які мудрий і певний себе мужчина завжди повинен використати.

Кожна жінка у хвилях смутку чи туги, готова швидше виявити свої почування, ніж у зрівноваженому стані.

І я, скінчений дурень, прогавив такий момент! Котюзі по заслузі! Грай, Богдане, ролю повірника, чи друга, коли не вміш нічого кращого!

Старіюся, — думав — зовсім наглядно старіюся. За молодих літ утратив її через брак відваги чи рішучості, сьогодні через глупоту.

Найближчий день і багато інших, що прийшли по ньому, не принесли ніяких змін у відношенні Марії до Богдана. Були неначе сценою, на якій актори грають роль добрих друзів.

Марія з правдивим страхом відсувала від себе думку про глибше почуття до Богдана, замкнула в собі грішні, — як їх називала, — думки.

Даремно чекав Богдан якогось знаку, що зрадив би якесь інше, крім дружнього, почування. Не побачив його. Марія була, як перше, ввічлива, дружня, але далека й чужа. Даремно хотів доглянути в її очах теплішу іскорку, вії закривали сірі очі, щоб не видати їхньої тайни.

Богдан став сумний. Як давніше, так і тепер, заходив що вечора до неї, завжди уважливий, помічний та розмова часто рвалася. Вичувалося щось штучне, що можна було одним словом прорвати, — але мовчанка закривала вуста.

— — — — — — — — — —

Надії на ловорот весною додому не здійснилися.

Ціла вагота війни перенеслася на захід та в Норвегію, а пізніше в Грецію і Африку. З Москвою був далі мир і не заносилося на ніяку зміну.

Еміграційне життя ставало поволі звичкою, й кожен старався як змога найкраще улаштувати собі його. Згущена українська маса створила свою малу державу з „у-

рядом", „допоможовим комітетом", гризнями, спорами, . . . і спекуляцією.

Гріш! Добути його за всяку ціну стає життєвою девізою певної групи людей. Сприятливі спекулянтські умовини полонють усю їхню увагу й забирають великий вклад енергії, вартої вищої мети. Та їм це байдуже. Для них існує одна мета. Один ідеал — гріш.

Приходиться вам часто зустрічати новий, оригінальний твір другої світової війни — „тройгендер". Це людина, що завідує жидівським майном, або й польським, коли власника немає.

Тут є величезні можливості, й добути „тройгендерку" стає мрією рабів „золотого тельця".

Є і приватні спекулянти, що спекулюють чим попаде.

І дивується чудові. Молодий пан-отець, що колись проти-алькогольними промовами порушував до сліз свою паству, зробив уже гарний маєток на горілці „ан гро". або поважний і поважаний професор, відомий мораліст, і т. д. рішився таки на жіночу спідню гардеробу, панчішки й косметичні креми. Так, так, дивитеся на людей, яких так добре колись знали — і не пізнаєте їх. Вони не собою стали, а може . . . а може саме навпаки!

Сидите при столику в „Касині", а перед вами відбувається дефіляда різних типів. Тут, при одному столі, згуртувалися політики, й закриті туманом цигаркового диму, розтрясають преважні політичні питання. Ставлять тези й гіпотези, будують і валять держави, встановляють президентів, міністрів, — ні! Політики не сплять!

Там, — рухливі чоловічки, таємничими знаками, притищеними голосами подають відомості про висоту цін. Завжди зааферовані, побігущі, терплять на хронічний брак часу, й . . . гроша. Бо до „ікс-тої" тисячки бракує їм ще сто злотих!

Це чорна біржа.

Не брак і знуджених дамочок, що ради товариства відвідують „Касино".

У куточку при столику сидить худорлявий чоловік у великих окулярах. Сидить тихо й щось собі шкіцує.

Не думайте, що в його блокноті є щось надзвичайне, ні, це тільки оригінальні типи з першої еміграції у Krakowі 1939 — 41 рік. І все ж варто їх увіковічнити в нашій майбутній хроніці якогось „Зиза” чи „Комаря” і худорлявий чоловік збирає матеріали.

Є там багато таких людей, що в краю у передвоєнних умовинах збирали почести, займали поважні становища, і надавали тон в житті. Сьогодні викинені з нормальніх життєвих рейків, скоро підпали під вплив емігрантської дійсності.

Але в блокноті худорлявого чоловіка у великих окулярах, забракнє портретів тих соток і тисяч невтомних робітників, що ані на мент не втратили свого обличчя і на еміграційному терені вели далі свою працю.

Не буде тих, що раз-у-раз переходили небезпечний кордон, щоб в окупованій країні вести далі підпільну роботу. Не буде зв'язкових, що в невпинній мандрівці продиралися крізь большевицькі стежі. Не буде й тих, що впали в дорозі у ворожі руки і життям заплатили словниуючи свій обов'язок.

І тих не буде, що йшли в тиху прибиту злиднями Лемківщину з українським словом на вустах з'єднувати собі одурманених москофільством братів. Так, не буде тих всіх у блокноті худорлявого чоловіка у великих окулярах. Бо вони, це не тип емігранта-спекулянта, чи кон'юнктуріста, це тип героя-робітника, про якого колись говоритиме історія наших визвольних змагань.

Ось так минали дні й місяці, а то вже рік з чимсь, на вигнанні. Одні бажали якнайдовше мати змогу так проживати й поростати в золоте пір'я, другі тугою рвались у рідний край.

Ні перша ні друга весна не відкрила шляху на поворот. Життя ставало щораз то важче, безцільне.

Для Марії настали сірі дні. Левко покінчив студії, одружився і замешкав у новому власному мешканні. Ксеня теж одружилася і займала з чоловіком кімнату Мії.

Богдан відвідував її так як і давніше, був завжди приязній, але здержанливий, далекий. Марія почувала се-

бе безмежно самітною. Життя втратило ввесь чар, не бачила ніякої мети перед собою.

Бували дні, що не виходила зовсім з дому, піддавшися просто хоробливій мелянхолії.

Душа її була повна туги. Не знала вже, за чим тужить — чи лиш за Осоками?

Та ні, нова була ця туга. Нова із своїм неспокоєм, нез'ясованим бажанням, що переходила в жаль та дорікання самій собі і власній долі.

— Чому так сталося з Богданом — думала. Чому він відчужився від мене, чому не може з ним бути так як давніше? Що замикає мені вуста, невже гордість чи страх перед смішністю?

І пусті здавалися дні, пливли поволі, немов ніколи їм не скінчитися.

Марії холодно. Рання весна не давала ще багато тепла. Підійшла до ватрана й увімкнула огрівачі. Приємне тепло почало стелитися по кімнаті.

Гострий звук дзвінка налякав її. Здрігнулась.

— Чи ж би це Богдан — думала врадувана. Та ні, була це пані директорова Верницька.

Добрийдень, дорога Маріє, — йшла біля вашої хати та й вступила відвідати вас.

— Заходьте, дуже рада вам — відповіла ченмо.

— Добре, що у вас тепло, а то одягла легкий костюм і трохи змерзла.

І пані Верницька вигідно примістилася в м'якому фотелі біля ватрана.

— Хоч уже й травень за плечима, а холодно, хай йому лиxo . . . А . . . — зідхнула, пригріваючи руки до ватрана. — А що коло вас, Маріє, чувати, давно вас не бачила, якось не показуєтесь між людьми..

— Справді мало виходжу. Не надто добре чуюся.

— Видно це навіть по вас, ви справді змарніли, чи може хворієте?

— Ні, але якось . . .

— Розумію — перебила пані Верницька, значучо завертаючи очима, — переходовий вік для жінки завжди

прикрій. Ох, я дуже лихо почувала себе в тому часі, ні то хвора, ні здорова, все мене дратувало, на всіх сердилась, бідний Тольо аж утікав з хати. Але потіштеся, воно скоро пройде й забудете все.

Марія спаленіла.

— Нічого подібного я ще не відчуваю, прямо остоїдло мені тут життя і хотіла би чим скоріше вертатися до моого дому, там мое місце.

— Ах, мій Боже, — дивувалася пані Верницька, — я не розумію вас і тих усіх, що водно зідають за домом. Я знаменито себе тут почуваю і Тольо каже, що лишимося тут, навіть коли можна буде вертатись. Знаєте, тут то справжній захід. Це Європа. На кожному кроці це бачите, а культурна людина завжди добре почуває себе в Європі.

— Не знаю, чим Львів менше європейський від Кракова. Хіба тим, що там свої, а тут чужі. А багато наших терпить на комплекс меншевартости.

— Ах, у вас льокальний патріотизм. Я далека від того. Мусимо бути людьми ширшого масштабу, а не триматися загумінка, тільки тому, що він свій — резонувала пані Верницька.

— Хай буде загумінок, коби тільки свій, — відповіла Марія. Але розкажіть мені, що чувати в нашім емігрантськім світі.

— Чувати? Я не цікавлюся сплетнями, то й нічого не знаю. Але ви певно вже чули про скандал у Майчинських?

— Ні. не чула.

— Та що ви? Цілий Krakів гуде.

І пані Верницька, хоч як упевняла, що не цікавиться сплітками, почала з помітним захопленням розповідати пікантну й досить несмачну історію про Майчинських.

— І як вам це подобається, Маріє? — спитала з триумфуючою міною.

— Зовсім не подобається, не люблю брудних історій.

— Я те саме кажу, — відповіла пані Верницька збентеженим голосом, — але, Боже мій, владе щось до вуха то й мусиш почути.

— Розумію.

— Або їнайдешся в „ласкарськім” товаристві . . . Боже, чого не наслухається! Щастя, що мій Тольо старий і вже не до того, а то не пустила б його самого з хати.

— Чи аж така небезпека грозить чоловікам?

— Не всім, але тим, що мають гроши — так. Подумайте, що теперішні жінки кидаються їм на шию за будь-які панчохи чи кілька злотих.

— Чи не переборщуєте трохи? Ті, що давніше так робили, роблять і сьогодні, та мені здається, що у нас це дуже рідкі випадки.

— Ви завжди непоправна ідеалістка, але вірте мені, досить того сміття й між нашими жінками.

— Якщо так справді є, — в що не вірю, — то це є вплив тієї вашої Європи.

Пані Верницька неспокійно поправилася у фотелі, що затріщав від тягару її товстої фігури.

— Це немає нічого спільнотого з Європою — протестувала.

— Та хай там! — перебила Марія — може нап'єтесь чаю, саме закипіла вода. Присунула столик до ватрану й наливала чай.

Поливали чай з крихкими коржиками, при чому пані Верницька розповідала щораз то нові сплітки, хоч за кожним разом впевняла, що не цікавиться ними.

Марія не відповідала більше. Не перечила, мовчки слухала монотонного плескання язика і знуджено думала тільки — коли вона собі піде.

Та пані Верницька дуже добре себе почувала при чайку і теплому ватрані, то й не думала відходити. Дзвінок у коридорі перервав їй якесь дуже інтересне оповідання.

— А, пан доктор, — виталася пані Верницька, — простягнувши Богданові свою пухку руку.

— Кланяюся пані добродійці! А як здоров'ячко?

— Спасибі, чудесно, але сідайте біля нас. Знаєте у Марії прекрасно минає час.

— Прошу, докторе, чай, а тут коржики, — просила Марія.

— Чай радо вип'ю, а замість коржика дозвольте, пані, закурити.

— Але ж прошу, прошу, ми жінки дуже любимо запах цигарки. Правда, Маріє? А коли ви женитеся, докторе? — спітала не чекаючи відповіді Марії.

— Я? — здивувався, — покищо не думаю спроневіритися моїм старопарубоцьким засадам.

— Ну, ну, ну, не говоріть, я добре знаю і цілий Краків про це говорить, а ви відпекуєтесь.

— Не знаю, чому цілий Краків мав би цікавитися моєю скромною особою?

— Ох, яка скромність, мої панство, а збаламутив найкращу, найбагатшу панну. Бачиш, Маріє, які то є мужчини, завжди тільки неправду говорять . . . А панна Орися, що? Ну, бачите . . . загнула вас! Говорять, що от-от підуть оповіди . . . а ви відпираєтесь.

Марія мовчала, хоч як намагалась запанувати над собою, лице її зблідло, немов остання крапля крові сплила з нього.

Богдан завважив цю зміну й радісне тепло розлилося в грудях.

— Вона мене любить, — думав з дикою радістю, — але тим разом я буду мовчати.

— Ну, що ж пані, ви вгадали, — думаю, що недовго підуть мої оповіди, — відповів.

— Невже? Правда? От бачите, я й казала! Ну, то gratulую вам з цілої душі! То так гарно, як люди любляться побираються, — і високі повні груди пані Верницької почали із хвилювання хутко підноситися й опадати, випихаючи із себе голосний віддих, що свистів тубами й носом.

— Але час на мене, — говорила підвівшись із фотеля, й спішно було подати вістку про оповіді доктора.

Марія відпровадила Верницьку до передпокою, помогла одягнутись, замкнула за нею двері й з рукою на клямці, мовчки стояла. Заплюшивши очі, силкувалася опанувати себе. Те, що перед хвилиною почула, було для

нєї ударом, що потряс її до глибини. З тим не потрапить дійти до ладу, це забагато на її сили.

— Мушу запанувати над собою за всяку ціну, — шепотіла, сціпивши зуби.

Підходила до кімнати й рівночасно Богдан відчинив двері. Пропустив її й пішов за нею.

Зупинилася біля столика й несвідомо порядкувала чайний посуд. Богдан тихо підійшов до неї і обійняв за плече.

Здрігнулася. Обернулася раптовно й дивилася йому просто ввічі. Побачила в них веселі вогники, що іскорками гралі. Це збентежило її до краю. Чула обійми його рамен і не мала сили й охоти вирватися з них. Якась слабкість найшла на неї.

— Ну, що ж — спітав усміхаючись.

Кров ударила їй до голови. Насулилися брови, очі дістали сталевий бліск. Легким, але рішучим рухом звільнилася з його обіймів, відійшла від нього, важко опустивши руки.

— Чому ж то ви не зрадили мені своєї тайни? — спітала голосом, що чужим їй здавався.

— Чому? Бо не знат, як приймете мою тайну.

— Я, а при чому ж тут я, — роблено засміялася, — я навіть не знаю вашої судженої!

— По перше, що ви не є тут ні при чому, а по друге, що мою суджету знаєте, бо, Маріє, ... без твоєї згоди не можу дати на ... наші оповіди.

Не зрозуміла.

— Ну так, Маріє, — моєю судженою можеш бути тільки ти одна і на оповіді мусиш дати свою згоду.

Дивилася на нього широко розплащеними очима й чула тільки одне, що серце вискачує з грудей.

Пішов до неї і владно обійняв її,

— Хіба не бачиш, Маріє, що від нашої зустрічі панує одна одинока в моєму серці? Чи не бачиш, що люблю тебе не від сьогодні, а від найдавніших років?

Мовчки схилила голову, як дитина втулила її в його рамена й тихо сприймала їхнє тепло.

ЧАСТИНА ТРЕТЬЯ.

Раннім світанком прошуміли гуркотом моторів ескадри бомбовиків, прорізуючи повітряний простір летом на схід.

Здивованим зором слідкували заспані очі цей цікавий літ.

Чи ж би війна?

А проте воно сталося. Війна з Москвою почалася.

Забилося живіше кожне українське серце надією на визволення поневоленої батьківщини. Відчинилися врешті можливості активною боротьбою добути самостійність.

Заметувши всякий світ, готовущись на нові події. У зневірені серця вступила нова надія, нова сила.

З найбільшою напругою уваги слідкували всі за воєнними діями, обчислюючи, скільки днів треба ще ждати на поворот додому.

Марія немов у гарячці, вона вже всіми думками в Осоках; за тиждень-два поїде напевно.

Богдан не стримує її радості. Він сам радіє, коли бачить її щасливі очі.

— Навіщо вияснювати їй всі труднощі й перепони, що треба побороти. — думав він — досить буде тоді турбуватись, а тепер, хай сердешна радіє.

Почувши в радіо комунікат, Марія сиділа добру хвилину мовчки. Щось у ній росло, змагалося. Першу радість, немов, придавило почуття гордости визволеної з ярма людини. Вона є свідком великого епохального моменту, що має бути переломом у розвитку поневоленої нації.

Прийшла нова доба у визвольних змаганнях, відверта боротьба з відвічним ворогом, боротьба народу, що свідомо, послідовним кроком ішов до своєї мети, не поступаючись перед сильнішим наїздником.

І сьогодні, волею того народу, проголошено поновлення самостійності України, не оглядаючись на згоду чужих чинників.

Марія випростувалася на ввесь ріст. Очі горіли гордим блиском; вона також докинула цеголку до будови храму волі, вона також причетна до сьогоднішньої великої хвилі.

Підійшла до ікони Богоматері й тихими, гарячими словами просила благословення для восреслої України.

Сьогодні Богдан швидко відвідав Марію.

Я так тебе жду, Богдане! — говорила вона вітаючись з ним, — я сьогодні така щаслива!

— Я знаю, маленька, тому й швидше прийшов, щоб тішитись разом з тобою, — відповів він поважно.

— Але . . . чому ти такий поважний, майже сумний, чи ж не радієш так, як я?

Він легко усміхнувся.

— Бачиш, дитино, я не є такий оптиміст, як ти, і не можу зовсім суб'єктивно підходити до справи.

— Та як же, — очікуване сповнилося, а ти сумуєш?!

— Не сумую й не радію. Радше з „журбою радість обнялася”.

— Знаю, ти думаєш, що перед нами ще тільки боротьби й непевного завтра, що годі радіти, — відповіла вона.

— І то також, але не буде наша боротьба така, як ти думаєш . . . відверта війна з Москвою — ні!

— Чому?

Бо німці не допустять нас до того. Чи думаєш, що вони терпітимуть наш ріст? Здавлять нас, заки встигнемо отрястися з першого просоння.

— Це була б чіркова похибка в німецькій політиці, адже ж не будуть нищити того народу, в якому могли б вони мати справжнього союзника.

— А Закарпаття?

— Так, але тоді не було війни з Москвою.

— Це не має ніякого значення. Навпаки. Дотепер вони толерували нас, бо це було в іхньому інтересі. А в тім,

ми не могли бути для них небезпекою, та сьогоднішній день показав їм, що ми не є інертною масою, яка без спротиву стане іх кольонією. Ми виявили свою власну волю, яка не була й не буде волею німців. Ми перед цілим світом сказали своє слово, — тепер вони скажуть своє. Та вір мені, що воно буде криваве.

Сьогоднішній день став початком війни, не з Москвою, а з Берліном. Питання тільки, як ми вийдемо з тієї війни.

— Так, те все правда, яка однак не мусить здійснитися, але хай би й так, то чи ради того не треба було проголошувати самостійності й ждати на евентуальну ласку німців? . . . Ніколи!

— Ну, це ж ясне! Я сам був і є тієї думки. Сьогоднішній день є днем, що врятує перед цілим світом нашу національну честь і вирве атут з рук ворога. Ми задокументували перед світом, що ми не є нічим знаряддям, і, які не були б пляни німців до нас, ми виявили свою власну волю. Але скільки ж крові буде це нас коштувати!

— Нема боротьби без крові, Богдане, й коли треба буде дальнє боротися — ми будемо! Чи ж може бути інакше? Кривавою дорогою позначився шлях революції, чи ж мали б ці всі жертви пропасти марно? Продовжати боротьбу — це заповіт наших героїв, і ми мусимо його виконати.

— Так, моя Маріє, виконаємо його, напевно виконаємо . . . ну, але годі, наші міркування напевно не змінять подій, що грядуть, добрі вони — чи злі. А от зараз хотів би я піти з тобою хоч трохи пройтися, далеко за місто. Тісно мені між кама'янцями.

— Добре, та вже незадовго помандруємо до моїх Осоків. Ти не знаєш як я жду тієї хвилини!

— А мене забереш із собою, маленька? — жартував він.

— Без тебе не піду ні кроку вперед. Тут тебе не лишу, не схочеш, насилу заберу, — сміялася вона.

— Ну, то таки трохи любиш старого парубка?!

— Ба, коли б трохи, а то іноді аж соромно мені, що

я старша жінка, залюбилася, як молодий підросток. Це просто не випадає.

— Це не сором, моя кохана. В любові нема визначених років. Не любиш, коли вільно, — а коли серце хоче. І люби сердечно, бо мало часу нам залишилося на радість життя.

— Чому такий пессимізм, Богдане? — питала вона з докором.

— Це не пессимізм, моя маленька, це тільки свідомість, що ждуть нас важкі дні. Вони могтимуть убити й нашу радість. Тому жий нині сьогоднішнім днем і бери від життя те, що воно нам тепер дає і може дати.

Він притягнув її до себе й цілував її очі й уста. Вона не боронилася, віддавала поцілунки, забувши про свої розсудливі статечні міркування, вона ж була тільки жінка.

XIII.

Дорогою, що відмежовувала двірське поле від лісу, ішла Марія. Пилуюю вкриті спортивні черевики свідчили про відбуту довгу дорогу.

Приїхавши з Богданом автом до Львова, Марія не хотіла чекати аж він поладнає конечні справи, залишила йому свої клунки, а сама з наплечником подалася пішком у дорогу.

З-дебільша присідала на принагідну підводу, яка підвозила її до якогось села, аж вдалося їй найняти коні, і вони відвезли її недалеко міста Н.

Тут заплатила вона візника й подалася до Осоків. Три милі ділило її від мети. Перед світанком вирушила в дорогу, й коли вона доходила до обітованої землі, сонце було вже високо.

Всю дорогу Марія себе дивно почувала. Сповнилося вимріяне, очікуване щось, що у хвилинах розпучливої пустки, туги й безнадійної самоти, здавалося недосяжним щастям, — здійснився ловорот на рідну землю.

І от Марія йде битим гостинцем, минає села, містечка, пересуваються перед нею одноманітні колгоспні лани

лшениці, жита . . . низенькі, стріхою вкриті хати, до сліз зворушують її; це ж рідні, такі близькі й дорогі серцю, стріхи!

Минають її стада корів, з малим босоногим пастушком, що здивовано, розявивши рота, дивиться на чужу планю.

Проходить біля неї з безсмертним „Слава Ісусу” на вуствах і Марія всміхається до нього, як дорідного брата.

Щораз густішим туманом стелиться дим над хатами села.

Марія йде ритмічним, твердим кроком по українській рідній землі. Тут все своє, близьке, дороге.

Сонце, — виславши свого вістуна, червоно-золотисту заграву, — само по хвилі викотилося ізза далекого обрію. Поволі втрачало заспаний вигляд, позбувшись мрячного просоння, і дедалі яскравішим блиском розсипувалося по рожевих хмаринках, щоб вкінці повнотою теплих променів, сплити краплинки з росистих трав, розхилити келихи сонних синьо-фioletних, дзвінків, оживити високі стрілисти била цвітучої діванни, та розпарити запашний нектар меду в квітах, приманюючи рої бджіл.

Доопівав ранок, а з ним оживало життя. Марія, мов п'яна, вдихає холодне, свіже повітря піль. З насолодою үтягає носом запах диму із сільських димарів.

Вона чує голод, та не хоче вступати до чужих хат; коли буде в Осоках, а це вже недалеко, — тоді з'єсть перший кусок хліба.

Здалека видно осоцькі ліси.

В Марії живіше товчеться серце. Прискорює кроку, . . . вже помітна тополя, що стоїть на межі Осоків, і села Дубрави, крізь яке вона саме проходить. Вона не хоче зустріти тутешніх людей, які її знають, вона хоче, щоб ссочани перші її бачили, тому йде польовими стежками.

Ще яких кількасот кроків і ось уже перші осоцькі ниви.

Вона зупинилася на мить. Ноги, здавалося, були з олива, не поступить кроку далі! В голові почало шуміти, потемніло в очах, а серце вискачувало з грудей.

— Боже, — думала вона — скільки пройшла, а тут, чи ж як Мойсей, впаду на межі обітованої землі?

Насилу присіла на стежині, схилила голову на руки й відпочивала.

Схвилювалася я надто, втомилася дорогою і голодом. Спочити мушу, — думала й чула, як серце поволі успокоюється й шум уступає з голови. Верталася сила, й Марія, поборовши залишки слабости, підвела і пішла далі.

Доходила до своєї власної землі.

З почуттям великої святості переступила межу рідної ниви, ніби входила у великий Божий храм.

Підвела очі в безмежний синій простір небес, схристила руки на грудях, і, впавши навколошкі, хотіла шептати молитви. Та лише відрвані слова виривалися з її вуст; вона не знаходила вистову, щоб хоч у часті міг виразити тої безмір вдячності й щастя, який виповнював всю її істоту.

З глибоким пієтизмом припала лицем до холодної землі і щойно тепер, вдихнувши її п'янкий запах, голоско заридала.

Весь біль довгої розлуки, всю скаргу наболілої тугу душі, всю радість повернутої бальківщини, виливалася в пекучих слюзах. Вона уся завмерла, притуливши до землі, як дитина до грудей матері.

— Рідна, моя ріднесьенька, — шептала вона, — земле, мамо моя свята! Як сирота бездольна блукала я без тебе, тугу рвалася до тебе любляче серце, що костеніло з холоду без твого тепла. Відійшла я від тебе, бо важка доля так судила, та не забула я тебе, що грудьми своїми мене кормила. Зі соками твоого лона увійшла в мою кров любов і вірність до тебе. І як доля не била б, куди не кинула б мене, ти, земле — мамо моя, будеш повік найвищою метою моого життя. Прийми ж мене, найрідніша, бо з чужини до тебе вертаюся, прийми мене, нещасна збещена мати! Збезчестили тебе вороги, осиротили, заінтригували найкращих дітей твоїх, страдальнице!

Вертаємся знову до тебе, хоч не всі. Та справ по тих, що не вернуться, земле величні поминки — тризни, бо бони за тебе віддали своє життя і волю.

Марія лежала довго щаслива, несвідома часу, що скоро минав.

Сонце підходило щораз вище і здивованим оком затрималося на схиленій при землі жінці. Теплим промінням пригріло, вітаючи її на власній ниві.

Марія підвelasя з землі. Легкий липневий вітер осушив заплакані очі, лишивши в них блиск радості й щастя.

Вона всміхнулася ясно й тим усміхом стрясла зі себе ввесь сум і тугу, що перед хвилиною спливали у слюзах.

Повними грудьми вдихнула тепле повітря і пішла стежкою, що відмежовувала її поле від лісу.

В літній пишноті буяв ліс, випаровуючи під теплими соняшнimi проміннями запах живиці, Хиталося від легкого вітру колосся жита й пшениці, що починало набирати від сонця спілої барви.

Марія ніжно гладила колоски, любуючись їх повнотою.

— Хто сіяв вас, і хто збиратиме ваш плід? — питала вголос, — кого кормити буде ваше життєдайне зерно? Вертаюся до вас, лани мої рідні, прийміть мене як свою! Не знаю, чи знайшла б я силу вдруге кинути вас, мої найдорожчі!

Ніжними, чулими словами витала вона кожне деревце, кожну травинку, кожний кущик.

Та стежина розходиться у дві сторони, — одна йде в глибину лісу, друга на двірську дорогу. Цією пішла Марія.

Старі ясені кидали широкі тіні на позначеній, слідами кінських копит та коліс, дорозі. Довготривала погода затримала ті сліди, що залишили їх, мабуть, по собі більшовики.

Поміж деревами забіліли стіни дворища. Марія прискорила кроку й не зводила очей з білих плям між деревами.

— Мій дім, — шептала Марія радісно, — мій дім!

Підійшла до нього, стоїть спокійний, мертвий з замкненими віконницями. Вона спробувала відчинити їх, — замкнені із середини. Обійшла наоколо, — ніякого прояву життя.

На обійстю і в клунях панувала мертвота. Якось моторошно стало. Та ось почула гавкіт собаки. З економівки вибіг великий вовчур.

— Фідо! — кликнула Марія.

Собака пристанула нерішено здалека.

— Фідо! — закликала вдруге.

Вагання собаки минуло. Вона підійшла ближче, потягнула носом примикаючи очі, немов хотіла щось пригадати . . . і в ту ж мить заскавуліла радісно. Припала до ніг Марії, та вимахуючи хвостом, почала ластитися до неї. Марія прикуцнула біля собаки, обіймила її голову й тулила до обличчя, по якому плили сльози.

Фідо висолопивши язика, лизав заплакане обличчя своєї пані, збираючи з нього солоні краплини.

— Ну, ходи, Фідо, ходи, підемо вдвох далі.

Фідо радісно забрехав, тріумфальним голосом сповіщаючи осоківському хуторові поворот його володарки. Підстрибуючи весело підбігав до економівки раз-у-раз сглядаючися, чи його пані йде за ним.

Брехання собаки насторожило мабуть увагу жителів економівки, бо двері відчинилися і з них вийшла постать старої згорбленої жінки.

Сонце сліпило їй очі й вона, прислонивши їх рукою, намагалася побачити хто надходить знадвору. Настя не пізнала, хто там ішов, та почула голос, що порушив її старе серце.

— Насте моя, це я, Марія!

Із вилиннялих зі старости очей Насті спливали великі краплі сліз.

— Бог милосерний у своїй ласці небесній, дав мені дожити, бачити, ще вас, панунцю. Не думала я, що дочекаю того.

Вона цілувала руки Марії, сміялася і плакала одночасно.

Марія обняла її за плече й цілувала морщини на старому обличчі.

Тихо притулені до себе, увійшли вони до економівки, де по відході большевиків жила Настя. Стіл, лавка, ліжко й стара скриня, — це ціле устаткування кухні, в якій жила Настя. Та їй і того досить.

Увійшли до кухні. Настя помогла Марії зняти на плечник. Змела запаскою незримі порошинки з лавки, та просила сісти.

— Втомулися, мої бідененькі, аж зі станції ніженськими йшли.

— Не зі станції, Насте, бо поїзди ще не йдуть, але аж з міста, з Н. — відповіла Марія сміючись.

— Ой, Боженьку мій, та як ви дійшли, ой десь кожнана кісточка вас болить, — бідькала Настя.

— Болить трохи, та не так, як шлунок, що кричить їсти.

— Голодненські, бідні ж мої, а у мене нічого доброго нема.

— Хай щобудь, щоб з'їсти.

Настя розвела під плитою вогонь, та поставила на ній горщик. З комори винесла бохонець чорного хліба, зробила на ньому знак хреста, та порізала кілька кусків. У миску налила борщу, що встиг уже загрітися й подала Марії на стіл.

Марія перехрестившись, взяла кусок хліба, розломила й почала їсти. Зернистий разовик смачно розплівався в роті, гарячий борщ, хоч і пісний, смакував, як найкращий присmak. Їжа скріпила її, додала сили, немов за нею не було три милі пішком відбутої дороги.

— Скажи, Настю, як прожила — просила.

— Мені, панунцю, не було зле, окоман був добрий для мене, та й якось прожилося. Але людям у селі було дуже гірко, та найгірше в той час, коли зачали вивозити людей.

— Чи з села взяли кого?

— Ну, так, Михаськову Касю з дітьми, бо її чоловік втік до германців, Свистуна з сином і невісткою, війта та кількох хлопців до войська. Інші повтікали в ліси й кілька місяців там ховалися. Вернулися, аж як германці прийшли.

— А я тобі, Настю, не подякувала за ялинку, що передала ти пану докторові.

— Та чого мені дякувати, то не я, пан доктор сам то зробив. Спитав лише дороги в наш ліс та й приніс малесеньку деревинку. Зав'язав гілки в одно, як полінце, та й дав до наплечника. Хотів взяти ще й самовар, але я з різними речами закопала його та й із замерзлої землі не можна було взяти.

Марія слухала й усміхалася.

— Сердешний мій, — думала вона — навіть не призначався . . . Настю, а як там є в моїм домі. Маєш ключі?

— Маю, та там порожньо. Трохи речей розібрали люди, а що лишилося, червоні вивезли.

— Нічого, Насте, ходім, хочу подивитися.

Настя взяла з-під подушки ключі й удах пішли до дворища.

Мертва пустка прикро вразила Марію. Відчинила віконниці й вікна і неоподіване проміння сонця засвітило у кімнату. Свіже повітря поволі продувало сморідьою, що вперто тримався брудної долівки та обдряпаних стін.

Пусті смердячі кімнати!

— Ні, промовила Марія, жити тут не буду, мешкатиму в економівці. Лишім, Насте, відчинені вікна, хай большевицький сопух виходить із кімнат, та ходім у село.

Замкнула ключем двері та подалась із Настею через сад у село.

„Окоман” з люлькою в зубах майстрував щось коло воза, Заскрипіли ворота, оглянувся і скрикнув. Люлька впала на землю, розсипуючи розжарену махорку, та „окоман” не звернув на це ніякої уваги.

Смішно, швидким старечим кроком підбіг до Марії, і, забуваючи за свою гідність, обняв її за коліна.

Марія підвела його, подала обі руки, що їх цілував він раз-по-раз.

— Пані наша ласкова, ви прийшли знову до нас, ой зараз в селі відрадніше стане. Гафіє — крикнув у хату, — дідичка приїхали!

— Боженьку мій, ой ласкав ти на нас, панічка наша приїхали! — і стара Гафія дрібоњким крохком прийшла до Марії, голосно втираючи запаскою очі й носа.

— Ой дочекались ми, дочекали лишенька, якого Бог не видав. Та ви вже з нами, порятуєте нас і розрадите.

— Та не стогни, бабо, а злагодъ що їсти, пані з дороги, то й голодні, — пригадав окоман.

— Не треба, Михайле, я вже іла, Настя накормила мене. Зайду в хату, бо хочу з вами поговорити й порадитися.

Вістка про поворот Марії миттю розійшлася по селі. І скоро Михайлова хата була повна людей. Всі раділи поворотом дідички, і вітали її як свою рідну.

Марія розпитувала людей про їх переживання в останньому часі, слухала жалів та нарікань, та помітила у всіх майже, дивне отупіння і втому. Обличчя помарніли, постаріли, пропав десь давній спокій і вдовілля, журасця на чолі. Очі дивилися неспокійно, немов добачували ще примари останньої дійсності.

Вони розказували Марії, що ще сьогодні діти зриваються з просоння, з жахом, і кричат: „Авто їде, авто”. Важко забути те, що лиховісно страховищем цілі місяці ваготіло над головами безборонного населення.

— Може Бог дастъ, що німці до нас ліпші будуть від червоних чортів, говорили заєдно.

Марія сумно похитувала головою. Нещасні, — думала вона — надіються намарно.

— Як буде далі, ще не знати, та одне пам'ятайте, мої дорогі, — говорила вона спокійним голосом, — що ми не маємо ніяких приятелів, крім нас самих. Знаєте, як то є, — кожен собі рад. Тому краще не надійтесь забагато від німців.

— Та як то, прошу пані, — дивувався один ловажний

газда, — ми ж маємо свою самостійну, та й німці згодилися на те.

— Не згодилися й не згодяться ніколи. Чули ви, що арештували прем'єра й членів нашого уряду?

— Та де? Якто, арештували? — питали всі здивовано.

— Так, арештували. Тому зрозумійте, що нема намного надіятися від німців.

Пожнюлися очі, запанувала безрадна мовчанка. Не хотілося нікому вірити, що з одного лиха впали в друге.

— Га, то хіба на нас якась кара Божа найшла, чи ми вже ніколи не віддихнемо від чужої язви, — турбувався старий оконом Михайло. Куди не повернешся самі визволителі, один гірший від другого.

Від Михайла пішла Марія у село. Спершу пішла до Касі Пристайки, що саме збиралася йти до економа привитати дідичку.

— Ой, падоньку ж ти мій! — заплакала з радості Кася, побачивши Марію. Хотіла вже іти до економа, та моя Марійка збудилася і мусіла її погодувати.

— А то є нова донечка?

— Так, прошу пані, і називається Марійка.

— Шкода, що я так пізно прийшла, була б моя похресниця. Але почекаю ще з рік, то може будеш, Касю, що хрестити.

— Ой, прошу пані, та де вже, п'ята дитина, хіба досить на мене, — сміялася Кася.

— Чому досить, ще одно й пів тузина. Але, скажи мені Касю, як ти прожила останній час.

— Та що тут розказувати, спочатку дали нам спокій, та пізніше напастували мене за наше жіноче товариство, гавкали як собаки, що то якісь „фушисти”, а як зачали людей вивозити, то я дітей роздала по людях, а сама з Василем пішла в ліс. Там багато людей ховалося і ті врятувалися. Бувало вдень, як дали знак, що в селі безпечно, йду до куми, зготувлю хліба й страви та й знову вертаюся в ліс. От так бідували кілька місяців, аж прийшли германці.

— Та й помарніла ти, Касю.

— Було з чого, прошу пані, Хоч не доїси і не доспиш, то не візьме так біда християнина, як той неспокій. Здається все, що якась довбня висить над головою та й от-от тебе вб'є. Ой, набідились ми, набідили!

Від Касі пішла Марія до солтися, де обговорила справу жнів і збору плодів.

Вертаючись додому, поступила на цвінттар. Тут застала квітничок перед гробницею гарно спралений і засаджений квіттям.

— Це робота Насті, — подумала вдячна.

Спочивала на лавочці, бо аж тепер почула велику втому.

Мандрівка й враження дня забрали їй сили. Вона сиділа довго, заплющивши очі. Давно незнаний вже спокій спливав у її душу. Пережите в еміграційному житті відходило від неї щораз дальше, зникало десь немов важкий несподіваний сон, розвівалося, як дим від вітру.

Вона на рідній землі у свому домі. Тут набирає вона нової сили, бо тут все говорить до неї мовою її серця, що порушує кожний нерв. Вона чує, як нерозривно зв'язана її істота з землею і хутором, що його Осип віддав їй в опіку.

— Осип, — шепнула тихо, — як то вже давно було! Навіть у пам'яті важко його призвати!

Марія хоче конче очима душі побачити Осипа, та це їй не вдається. Інший образ закриває його, виразний, ясний, живий.

— Богдан, — думає, всміхнувшись легко, — що він зараз робить, добрий мій?! Скільки ніжності у нього, любови . . . повинен незадовго приїхати. Цікаве, як почуватиме себе в моїх Осоках?!

Вже добре вечоріло, коли вона вернулася до економівки. Тут застала готову, влаштовану кімнату. Газдині повмивали вікна, долівку, газди привезли конечну обстановку, а Настя зварила на вечерю молоду картоплю з маслом і кислим молоком. Марія з'їла вечерю і лягла в м'якеньку чисту постелю. Не минуло й п'ять хвилин, як вона вснула здоровим кріпким сном.

На другий день Марія поїхала до міста. Зараз зайдла до комітету і там довідалася сумних вісток. Мало хто з її міських знайомих з тих, що лишилися в місті, був між живими. Одних большевики вивезли, других убили.

Галина Висоцька пропала без вістки. Її арештували й ніхто більш її не бачив. Доктор Кресань згинув у тюрмі, розстріляний. Багато молодих ідейних дівчат та хлопців пропало безслідно, а трупи деяких по кількох тижнях віднайдено в каналах.

Один жах, немов якийсь макабричний сон, з якого на силу хочеться прокинутись. Та, на жаль, це дійсність і прокинутись із неї не можна. . .

Марію пригнобило те все, що вона бачила й чула. Ще в Krakovі знала про большевицькі переслідування, але те все, що пережило безборонне населення в часі окупації, а головно при відступі червоних, ніяк не містилось в її голові.

До якого озвіріння може дійти істота, що помилково зве себе людиною! Який же нелюдський інстинкт садизму заволодів роз'юшеною зграєю, що в жорстоких вбивствах і тортурах знайшов свій вираз дегенерата-злочинця!

Марія йде вулицями міста, яке робить враження кладовища. Пишні колись крамниці чорніють засуненими іржавими ролетами; стіни кам'яниць подряпані, червоніють місцями цеглою, що визирає з дір, розбитих осколками бомб, немов криваві рани на тілі.

Мов на глум згарищам і руїні пишається величавий квітник перед церквою, свіжо уладжений червоними для звеличання Леніна й Сталіна. Стояли тут їхні кількаметрові кам'яні лостаті, ще недавно, глумливо відвірнувшись задом до Божого храму, дивилися на поневолену українську землю.

Сьогодні купа руївич нічим не нагадує подобія великих творців найбільшої і найважчої тюрми народів.

Десь по доріжці покотилася кам'яна голова Сталіна і розбитим оком дивиться перед себе. Стоїть ще тільки

постумент, із замазаним дьогтем, державним радянським гербом.

— А, кого я бачу, ручку цілу, — вирвав Марію з задуми знайомий голос!

Це директор Мручко, теперішній голова комітету, побачивши Марію, голосно привітав її.

— Пані добродійка давно приїхали?

— Щолиш вчора, сьогодні хотіла відвідати знайомих, та на жаль, не застала їх між живими.

— Так, так, — похитав сумно головою Мручко — наше місто, як і ціла Галичина, були ареною неронівських ігрищ. Тиждень тому були похорони шістьдесят змасакрованих трупів, що їх удалося повишукувати по каналах, живцем замурованих, розп'ятих на стінах жінок, немовлят, старців. Було це жахливе видовище, хто це бачив, не забуде до кінця свого життя.

В одній камері, мабуть місці масового страчення, стіни спливали кров'ю і мозком нещасних жертв, а на долівці було по кістки крові, так, що виносили її лопатами.

— Та хвала Богу, що це страхіття минуло й прийшли німці.

— Думаєте, що вони будуть ліпші?

— Та, що ви?! Це ж Європа, західня культура, не рівняти їх з Азією.

— То вам мабуть невідомо, що той „захід” зробив з поляками, те саме, що й большевики із нами.

Це зовсім що інше, поляки робили різні повстання і з ними німці повелися по воєнному закону. А тут було мирне, безборонне населення.

— Воєнний закон карає винуватого; в Польщі від німецьких куль гинули також жінки, старці й діти. Методи в одних і других одинакові.

— З нами того не буде, бо німці знають, що ми не вороги й їм на нас залежить, — відповів Мручко.

— О, так залежить, що аж арештували наш уряд.

— Але ж, пані добродійко, чи ж могло бути інакше? Що ж ви хочете, щоб німці билися, кривавилися, а там

собі якийсь икс, іпсилон проголошує самостійну державу. Та ж вони того не могли стерпіти.

— А, що на вашу думку, пане директоре, годилось нам робити?

— Що? Чекати! Скінчаться боєві дії, прийде час мирно унормувати політичну карту Європи й тоді напевно німці віддали б нам Україну.

Марія не відповіла, шкода було слів.

Мручико хотів ще дальше політикувати, та Марія пereбила йому.

— Ви є тепер головою комітету, пане директоре?

— А, так, — відповів гордо — треба конче повести мудру політику співпраці з німцями, бо ж із ними прийдеться нам жити, ну . . . і на мене влав вибір.

— Дуже вдалий, треба признати . . .

— А, ви, пані добродійко, думаете далі господарити?

— Так, от буду вже починати жнива.

— Ну, а, як з землею, чи селяни згодилися вам віддати збір?

— Авже ж ми порозумілися в тій справі. Частину плодів віддам селянам.

— І ви згодилися на це?

— Так.

— Шкода, було порозумітися зі мною, я був би дістав від німців наказ, віддати вам усю вашу власність. Та можна ще й тепер це полагодити.

— Ні, спасибі вам за добру волю, але я ніколи не піду до чужих шукати права проти своїх. Досить вже натерпілося село за останній час, щоб ще свої його добивали.

В голосі Марії була гостра тверда нотка, так, що Мручико збентежився.

— Я властиво .. гм . . . не так думав, бо німці могли вам призвати ввесь збір . . . ну, а ви відтак могли б велиководно дати селянам те, що признали б ви за відповідне. А так, ви подекуди зробилися залежними від них.

— Це мені не страшне, ліпше бути залежною від сво-

іх, як від чужих. А цей, як кажете, велиcodушний жест дарунку, це була б комедія направду не на часі.

— Ну, так, так, — сміявся Мручко непевно, — я знаю, ви пані добродійко, були й є завжди ідеалістка . . . ну . . . так . . . а тим часом життя у теперішній час, по-правді далеко відбігло від уоякого ідеалізму й кожен мусить силою пробиватися крізь життєві клопоти . . . Ну . . . так . . . так . . .

— Кожний пробивається на свій лад і тут мабуть ніякі міркування не поможуть, — відповіла Марія, — але мені час розпрацатися з вами. Хотіла купити дещо ко-нечних харчів, та не вдалося мені щонебудь роздобути. Всі крамниці порожні.

— Але ж, пані добродійко, треба було мені це зараз сказати. У крамницях нічого не дістанете. Бо хай би лише що на поличках з'явилося, так за пів години розку-пили б люди. Дістати можете в інший спосіб. Я знаю од-ного купця, хоч властиво він і не є купцем, і в нього дістанете все, що забажаєте. Тільки на жаль не можу вас з ним познайомити . . . бачите . . . він з ніким не хоче зустрічатися . . . скажіть просто чого потребуєте, я по-дам йому записку й на означену годину будете все мати. Зайдіть до мене до комітету й заберете собі відтам всі харчі. Але . . . знаєте, як то є . . . то треба досить доро-го заплатити, бо . . . знаєте . . . це до деякої міри риск . . .

— Знаю, знаю, — перебила Марія, — не турбуйтесь виясняти мені. На еміграції було те саме, і як хто не хо-че, як то кажуть, вмерти з голоду, мусить дорого заплатити за врятування життя. Хотіла б я тільки знати, як рятують своє нещасне життя ті всі бідаки, що не мають грошей?

Мручко глупо засміявся.

— Що ж робити?! Життя дуже складне, головно у во-енний час і нужди справді багато, але чи ми можемо що порадити?

— Так, могли б порадити, бодай частинно. От вам відомі багаті спекулянти, чи не можна порушити їхньої совісти, щоб вони якийсь відсоток своїх доходів у формі

харчів, віддавали найбільш потребуючим, головно дітям і хворим? Думаєте, що то не було б можливе?

Мручко хвилину не відповідав нічого, немов думав над проектом Марії. Та в дійсності давив в собі глумливі слова, що рвалися на язик.

— Задумала. Хай свої Осоки роздає бідним, — думав, — звідки я приходжу віддавати свій гріш бідним, Го, го, го, скоро мусів би я сам піти на прошений хліб. Та голосно виявив готовість піти на зустріч її думкам.

Не знала ще тоді Марія, що тим багатим спекулянтом, про якого згадав Мручко, і в якого вона мала набути харчі, був ніхто інший, як сам Мручко в „купецькій спілці” з Прибяком.

XIV.

. . Недовго треба було ждати, щоб населення України мало змогу переконатися і упевнитися у ворожих замірах німців. Але життя йшло вперед, — це його закон. Населення верталося поволі до своєї праці у свої хати, важко добуваючи хліб насущний. Невидно було тільки усміху на втомлених минулими й сучасними переживаннями, обличчях. Жах, що близько два роки неподільно панував у поневоленій країні, нова журба про найближче майбутнє, тавром тупости позначила на них свої сліди. Очікуване визволення принесло розчарування, а з ним безнадійність, апатію. Надіялася на щось нове, ліпше, не було підстав. Треба було ждати, аж знову якась сила зломить окупанта.

Та покищо праця над відбудовою зруйнованого життя стала єдиним чинником, що не дозволяв падати в одчай.

На хуторі в Осоках теж ішла праця. Свіжо побілена економівка стала приміщенням Марії. Урятованим селянами улаштуванням, уладила Марія три кімнати й ліпше почувала себе тут, як у великих порожніх кімнатах дворища.

Настя з наймичкою жила в кухні, а старий економ

Михайло приходив на день до хутора, у вечорі ж вертався у свою хату на село.

Марія, хоч раділа поворотом до свого дому, не ло-чувала себе так, як давніше. Змінилося життя, а навіть зовнішне устаткування не те було, інші умови праці, прірва між сьогоднішнім а вчорашим, все те робило враження якоїсь тимчасовості, позбавленої цілості. Від дітей і Богдана не мала ніякої вістки, бо пошта не урядувала, що не-покійло її.

— Чому Богдан не приїхав? Може йому що притра-пилось, — томили її неспокійні думки.

Та врешті одного вечора загуркотіло авто. Висів з нього Богдан і шофер німець.

— Чому так довго не приїздив? — питала Марія з до-кором, вітаючи його.

— Тужила за мною?

— Трошки, — жартувала, — та більше за моїми ре-чами.

— То віддаю тобі твої речі та вертаюся, добре?

— Та, ні, вже краще й ти останься!

— А, бачиш, таки моя пані любить мене старого.

— Я сказала, трошки.

— Хай буде й так! Та зараз треба нагодувати шофера, бо мусить поспішати назад. В течці є ковбаса й горілка, як маєш хліб і чай, то може даси йому їсти.

— Зараз Настя приготовить, а ви заходьте в хату.

Настя дуже зраділа, побачивши пана доктора, що за червоних відвідав її. Швиденько приготувала чай і принесла їжу.

Шофер, покріпившись, від'їхав, і аж тоді лишилася Марія з Богданом сама.

— Я так тужив за тобою, моя „маленька пані вели-кого дому”! — говорив він, обійнявши її.

— А так довго барився з приїздом.

— Багато мав праці й клопоту. Знаєш, як виглядає наше сучасне положення, але одну річ вдалося справно полагодити, привезти тобі листа від дітей.

— Ох, як ти його дістав?

— Був у Krakові.

— Як вони? Чи здорові?

— Здорові й щасливі. Люб'яться і добре їм з тим. Мія думає в грудні добитися до Osоків, бо хоче, щоб нащадок побачив перше денне світло у батьківському хуторі.

Марії заблистили в очах слози.

— Ти такий добрій, Богдане, дуже добрій!

— Як же ж, маленька, при чому тут доброта. Люблю тебе та й стільки. Я мав нагоду окочити до Krakова, то ж скористав з неї, щоб побачитися з дітьми. Та прочитай, прошу!

Марія читала, посміхаючися час-до-часу.

— Люба дитина, — говорила, — тужить за хутором. Хотіла б зараз приїхати, та Левко боїться її пустити в непевну дорогу, а сам не може кинути лічниці. В грудні дістане відпустку й вони вдвох приїдуть до нас. Мія сподівається десь по Різдві сина.

— Обов'язково мусить бути син, — жартував Богдан, мені відповідає краще бути дідуньком внука, чим внучки.

Марія мовчала.

— Чи так, Marіє? — притримав її руку й дивився вічі.

— Не знаю, Богдане!

— Чому? Зробім так, як умовилися в Krakові. Повінчаймося тут, в твоїх Osоках.

Марія не відповіла нічого. Любила Богдана. Він був для неї справжнім другом. Ніжний, уважливий, тонкий і тоді в Krakові, коли дала свою згоду на подружжя, була щира з ним. Але там було інакше. Там вона була відірвана від свого середовища й здавалося, змінені обставини життя також і її змінили. Повернувшись сюди, швидко отряслася з чужого її, по вдачі, впливу міського життя, і стала знову собою. Тут довкруги неї жило минуле. Надто сильно зв'язала її доля з хутором, традицією і обов'язками роду, що взяла їх на себе. Вона ціле життя відсувала особисте на дальший плян і це давало їй силу й відпорність в життєвій боротьбі.

Як же ж погодити її рішення подружжя з тим всім минулим, що живе в ній ще й досі?

І як поставиться Левко до цієї справи?

Її завданням було з'єднати його для батьківської землі, та чи своїм рішенням не перекреслити вона раз назавжди цієї можливості?

На місце покійного батька, увійде чужа йому людина, яке почуття кривиди й ненависті запанує в його душі! Як негідно використала вона довір'я Осипа!

Такі думки вже давно не давали Марії спокою і вона рішилася переконати Богдана в недоцільності їх подружжя.

— Чи ж не можна нам жити, як добрі старі друзі, — думала. Чи зло нам було в Krakові разом, хоч не були ми подружжям? Він це зрозуміє і погодиться з тим. — I Marія заспокоїлася.

Та от сьогодні він приїхав, сидить біля неї і жде на її слово. Вона ж мовчить, немає сили завдати йому цього удару.

Богдан тримав її руку й сумно дивився вічі.

— Чому мовчиш, кохана? . . . Чи помогти тобі? — спитав по хвилі.

— Мені дуже важко, Богдане!

— Левко?

Хитнула головою.

— Marія! Левко має своє власне життя, в якому не має для тебе місця. Чи має він право вимагати від тебе зректися влаштувати своє життя, так як ти хочеш? Чи він, коли рішився покинути хутір, питав твоєї згоди? Скажи?

— Hi.

— То чому ж ти маєш його питати? Чи він подумав над тим, як самітньою буде твоя старість, коли він піде своїм власним життям? Коли помер батько, його обов'язком було залишитися тут, хоч і завіщання було у твою користь. Він повинен був перекреслити свої давні пляни й прийти тобі в поміч, а не лишити саму. Marія, хоч ти ані словом не зрадила мені про відношення Левка до

тебе, я бачив все. І зрозумів, що син твій не буде підпорою твоєї старости. Тобі треба серця, любови й те все я тобі даю. Чи не хочеш прийняти? Скажи, моя маленька!

— Ох, Богдане, ти сам не знаєш, як мені треба крихіточки серця!

— Бачиш, дорога моя! А як же і я тужу за тим самим щастям, що нарешті на старість усміхнулося і до мене. Чи маю тебе вдруге втратити?

— Ні, Богдане, але . . . ми не мусимо вінчатися . . . можемо бути добрими приятелями, друзями.

— Ні, Маріє! Ми не діти, а люди також ні. На людську обмову нема ради й з тим я ніколи не погоджуся . . . але . . . дозволь мені поговорити з Левком, вірю, що вдастся мені його переконати, тим більше, коли віддам йому в руки акт, в якім зречуся всіх прав чи претенсій до майна.

— Він не є матеріаліст, Богдане, ти невірно його сцинюєш.

— Я знаю, але це буде доказ моєї безкорисності. Ну, згода?

— Добре, — відповіла вона по довшій мовчанці. Та в душі було їй дуже важко.

— Спасибі тобі, едина моя, — спасибі, за слово, що вертає мені життя. А тепер, весело засміявся — зап'ємо наші офіційні заручини! Я привіз доброго вина й до вечери воно пригодиться.

Був теплий вечір, небо зорянє, над лісом місяць-модник зачіпав ріжками зорі, залищаючись до них.

Мир царював у природі, — мир, якого не знав теперішній овіт.

Десь далеко гуркотіли гармати, розривалися стрільни, палали вогнем села й міста, рвалася нитка людського життя, стогін коняючих прокляттям линув у небесний простір, взиваючи пімsti Бога, жах і страхіття війни продиралися дедалі глибше в українську землю, руйнуючи її до краю.

Та в Осоках тихо. Не чути війни, а в природі панує Божий мир.

Стежиною в саду проходжується двоє суджених, любуючись красою природи й надією на щасливе життя.

Хоч як недовгодоби було Богданові покидати хутір, він мусів таки частенько їхати до Львова. Справи організації вимагали цього. Підпілля працювало. Змінилися може методи та мета була та сама, — самостійна Україна.

Поширився і засяг праці, треба було перекинути великі сили на східні землі, де німці посувалися вперід. Річка Збруч надалі лишилася кордоном. Та вже легше було її перейти, як колись. Раз-у-раз ішли похідні групи ідейної молоді, раз-у-раз зголосувалися інші за дольметчепрів при німецькій армії, щоб осьтак зайти у найдальші закутини України, а там літи між народ, подати йому братню руку й підтримати в боротьбі з ворогом.

Мало хто вернувся з того походу, погинули, як герой від німецьких куль, часто видані в руки ворога своїми таки ж земляками.

Богдан також туди вибирався. Коли повідомив про те Марію, вона мовччи прийняла цю вістку.

— Знаю, — сказала вона по хвилі — що так мусить бути і що це твій обов'язок, але признаюся тобі, що мені сумно. Поїдеш і довго треба буде ждати на твій поворот.

— Ні, довго не буду, найбільше два-три тижні. Наладнаю сітку й вернуся. Але це ще й не скоро буде. Очікую кур'єра звідтам, які вістки привезе, і аж тоді визначу речинець від'їзду. В кожному разі тепер ще вернуся зі Львова тут, може за тиждень, і скажу тобі, коли від'їду.

— А може ще не поїдеш, може не буде треба?

— Ей, ні, поїду напевно . . . Але знаєш що, Маріє, — затримався Богдан у своїй мандрівці по кімнаті, — знаєш що? Я вернуся не за тиждень, а трохи пізніше.

— От, потішив!

— Бо я задумав поїхати до Кракова, до Левка.

Марія стримала віддих. Серце почало живіше товктися.

— Невже не оминути того, — питала вона в думках з страхом.

— Поїду до Krakова, — продовжав Богдан, — поговорю з Левком, вернуся тут і . . . підемо під вінець. Аж тоді виберуся за Збруч! Добре?

— Добре. — відповіла тихо.

Богдан поїхав до Krakова та не так, як думав. У Львові почалися масові арештування українських націоналістів, арештували й Богдана, і по двох днях побуту в тюрмі на Лонцького, вивезли його до краківської тюрми „Монтелюпіх”.

Даремно очікувала Марія в означений день приїзду Богдана, даремно кілька днів під ряд виходила на гостинець виглядати його. Замість повороту Богдана, дістала вістку про його арештування.

Надто сильний був удар, щоб вона могла себе втримати в рівновазі духа. Життя било її часто, завдавало іноді нестерпного болю, але тоді була вона молодша, перед нею були ще цілі роки, що давали змогу загоїти біль; сьогодні вона надто вичерpanа, надто опущена, самітна, щоб знайти в собі давню силу лобороти грізну навалу долі.

Під важким ударом, забула вона про всі почування, що противилися рішенню подружжя, у її пам'яті лишилася одинока свідомість, що вона втратила останній соняшний промінь її самітного життя.

Самота, якої так дуже вона боялася, стала їй невідступною товаришкою.

Марія не плакала, не скаржилася, бо їй ні кому було жалітися. Вона стала сумна й опущена. Мороз майбутньої старости холодив її життя.

Минали тижні, глухі, незавидні, безнадійні, як дощева холодна осінь, що саме прийшла на землю.

Одного дня молодий, незнаний їй чоловік, приніс від Богдана записку-„грилс”.

Моя Кохана!

Будь сильна, як завжди була і як я тепер є. Витримаю і вернуся до тебе. Хочу й мушу витримати, бо знаю, що там в Осоках жде мене моя радість і щастя.

Скоро напишу обширного листа.
Цілую Твої руки й дорогі вірні очі
Твій Богдан.

Нема вже в мене сили, Богдане, — шептали її губи, а сухі очі дивилися тупим зором перед себе.

XV.

Мія не пізнала Марії. Перед половиною року була вона ще гарна молода жінка, хоч у волоссі почали показуватися срібні нитки, — сьогодні стара, знищена людина.

— Мама, здається, мусить бути хвора, Левку, — говорила вона затрівожена до чоловіка, — вона жахливо виглядає, змарніла і впала зовсім в апатію.

— Це тільки старість, Міє, — пояснював Левко. — У старших жінок так буває, що вони довго тримаються добре, вкінці приходить знечев'я старість. І мама є саме зразок такого процесу. Тут лікар не має слова, де природа диктує своє право.

— Ні, твій доклад мене не переконує. Можна постарітися, і як кажеш, несподівано, хоч у мами нема ще на те причини, бо до п'ятьдесятки їй ще далеко, та можна постарітися фізично. Коли у мами я завважила повний упадок духа. Це не старість, це виглядає просто на пережиту важку трагедію.

— То хіба не знаєш мами. Це людина, яка все бере на холодно й не робить з чого будь трагедії.

— Ти, Левку, не знаєш рідної мами й завжди хибно оцінюєш її. Хотіла я, щоб ти помог мені розчовпати причину фізичної й духової недуги мами, та бачу, що мусітиму сама найти причину цього лиха.

Та ані Мія, ані ніхто другий не довідалися ніколи,

що вбило Марію. Одинока Настя догадувалася правди, бо відколи пан доктор перестав приїздити, „панунця зовсім зів'яла”, але вона мовчала, як і її пані.

Одно завважила Мія у мами, глибоку ненависть до німців. Коли раз у розмові радила вона звернутися до господарського відділу в справі приділу штучних погноїв під весняні засіви, очі Марії загоріли несамовитою люттю, брови стягнулися грізно, губи дрижали.

— До них не піду нічого просити, — кричала, — хай ціле поле облогом лежить, — до них, проклятих, не піду.

Це певно знову патріотична манія, — пояснював Левко, коли Мія оповідала йому цей інцидент.

Перше живіше зацікавлення і прояв енергії з'явились у Марії у хвилі народження малого Юрчиків. Немічне квіління немовляти схвилювало її й порушило щось в душі. Взявші в руки дрібоньку крихітку, не пустила її вже більше. Дні і ночі проводила біля колиски, відбираючи молодій матері ввесь труд.

Мія раділа, що мама трохи віджила й немов сильніша стала. Не боронила її піклуватися Юрчиком, сама взяла на себе керму хазяйства, що здавалося, було ніби безпанським. Так, щоб Марія не знала, виклопотала Мія приділ погноїв, дозвіл на купінню корів та поросят і все те доставила до хутора, як приватно куплений товар. Марія повірила й вдоволено приглядалася зарадності невістки, що в скрутний час вміла дати собі раду в господарстві.

— От, — думала, — може Мія притягне Левка до хутора й він тут заживе. І їй було б краще з маленькими снучатами.

А Юрчик ріс, мужнів, вже й головку почав підносити. Світ такий цікавий, він хоче його добре бачити.

Бабуню дуже добре знає і дуже любить. Коли вона підходить до колиски, починає рухати ручками й ніжками, та всміхається до неї. А в бабуні, аж серце в'яне з радості.

Засне дитина, Марія йде з невісткою у яринний го-

род і вдвох працюють. Виходить часом в поле й помагає робітникам — але все те йде без давньої охоти, енергії, радше з конечності.

Одного весняного дня прийшов лист від Богдана. Читала його уважно, довго. В листі намагався бути Богдан веселим. Та між рядками вичула вона пригноблення, дарма, що він намагався його закрити. Дякував за посилки, які діставав від неї через комітет, та просив, щоб не посилала нічого, коли б це було кривдою її, чи дітей. Хай ним не турбується, він здоровий і добре тримається. Вірить, що скоро побачить її.

— От, добрый, коханий мій друг, — думала, — хоч тільки тобі дам від себе, що не дуже голодувати будеш, Віриш, друже, що побачимося?

Коли в кілька місяців пізніше вивезли Богдана до концентраційного табору в Авшвіц, він перестав вірити у швидкий поворот до Осоків.

— Пустили тебе, мій Богдане, кати прокляті, — говорила до себе, прочитавши короткого листа з Авшвіцу, — пустили, але на певну смерть. Не вийти тобі вже звідтам, хіба розвалить її якась пекольна сила, заки ще заткують тебе.

XVI.

Та покищо ніщо не показувало на якесь по slabлення німецької сили. В загарбаних теренах ішов повний наступ на українське населення.

Опустіли вулиці міст. Спішно пробігали чинні урядовці, чи робітники, яких виказки праці, сяк так берегли перед „схопленням” на працю до Німеччини. Бувало й таке, що коли „лапанка” не дала бажаних успіхів, гестапівці ловили тих, що працюють, нищили їхні виказки, щоб не мали чим доказати праці й вивозили їх.

Вулиці були свідками прикрих сцен. От, молода мати вийшла до міста по закупи, залишила дома кількамісячне немовля. Її схопили й лиш щастливий випадок помог їй по двох днях утекти.

Ловили нелітніх учнів по дорозі до школи, й матері, мов зранені вовчиці. шукали своїх пропавших дітей.

Ненаситний молох домагався нових жертв. нової кро-ви, і мов павук висмоктував силу й життю соки поневоленого народу. Переможець, не перебіраючи засобами, приносив сором культурі того народу, який дав колись світові геніїв науки, мистецтва й літератури.

Сотки тисяч полонених гинуло голодовою смертью. Населення, хоч як знищене, хотіло помогти полоненим братам, та дарма! Влада заборонює доставити харчів. В тюрмахпадають від голоду, тифу й куль безконечні лави невинних жертв. Безнастаними транспортами везуть в Німеччину здорових жінок-робітниць, щоб там стерелізацією позбавити їх плідності.

Голодом виснажені селяни, робітники, інтелігенти, мандрували на далеке Поділля, де швидше могли вони добути дрібку борошна чи картоплі. Поїзди наповнені юрбою голодних мандрівників, з мішками на плечах, кожний дорожить своїм кільканадцятькілевим скарбом, щоб щастливо донеси його голодним дітям. Вже недалеко до станції, — вже поїзд зупинився, подорожні висідають ... та тут нападає на знеможену юрбу зграя поліції і демо-лює їхній добуток. Багнетами розриває мішки, сиплеється в сніг чи, болото цінний скарб, стоптаний важким чоботом. Падають на голову і зболілі плечі удари нагаїв і прикладів, спливає кров'ю зbezчещене обличчя, відчай бо-жевіллям туманить очі.

Та на тому не кінець. Молодих чоловіків і жінок, збитих, забирають на роботи. а старих, немічних, звільняють додому. Даремно чекає дома голодна рідня на вимріяний хліб. Сумно з пустими руками вертаються стари додому. Голод пухлиною жертиме їхнє тіло, що скоро піде спочити в сирій землі.

На вулицях схоплюють старців і відразу везуть „на пісок”, щоб вони даром не з'їдали голодових приділів хліба.

І дітей не пощадив той, що може й своїх лишив дома. Як розгублених щенят, відривають дітей від матерів,

впливають чоботом у вантажне авто і шумом моторів при-
глушивши крик, від'їжджають у невідоме.

Та невідомою є воля Всешибського, що до часу тер-
пить насильство над Його законом, любови й миру.

Приємerek німецької армії, а з нею німецького народу,
почався.

Коли раз, коротко перед війною, спитали старого
бойка, — як люди витримують знущання КОП-у*), він від-
повів:

— Ой, паноньку, всьо на світі має свій кінець; стара
баба перед смертю все віла.

*) Польська пранична сторожка.

Це порівнання можна було сміло навести й до німців,
в часі облоги Сталінграду. В передчутті катастрофи, що
нависла над їх головою, заволоділа ними жадоба нищен-
ня.

На безборонні села нападала орда новітньої татарви,
й лишала по собої зварища, трупи й збещені нелітні
діти.

А в лісі росла сила. Кожен, хто міг втримати в руках
кріса, ішов туди, де кувалася пімста. За розстріляних дру-
зів, за помордованих батьків, за збещених жінок, за
спалені селища, за всю велику бездольну, поневолену
західним чи північним наїздником, Україну.

Ніякі переслідування не могли спинити розросту тієї
сили, що зганяла сон із п'яних кров'ю, очей гнобителів.
Ліс став для них синонімом жаху. Там росла небезпечна
сила.

Кожен, як міг, намагався помогти повстанцям харча-
ми, чи одягом, хоч знов, що за те пожити може смерти.
Та ніхто не вагався. У лісі були месники за кривди наро-
ду, там були бійці за волю України.

Осоки належали до тих нечисленних сіл, які мало по-
терпіли у війні. Причиною цього було їхнє положення, ко-
мунікаційні труднощі й поміч Марії.

Село розмістилося під густими розлогими лісами, за
рікою, далеко від гостинця. Треба було йти польовою до-
рогою, перейти міст і добрий ще кусень, щоб досягти

гостинця. За „червоних”, у часі повені, вода зірвала міст. І так до цього часу лишився доступ до гостинця перерваний. В часі посухи можна було їхати до гостинця бродом, але це бувало дуже рідко.

До міста треба було їхати три мілі польовими дорогами, що для їзди автом було дуже трудне. Тому то й німці не дуже рвалися в невигідну далеку дорогу, а ще й близько густих, розлогих лісів.

Саме ж ті великі лісові простори й вигідне положення села, були дуже пригожі для приміщення Української Повстанської Армії.

Тому то від самого початку, коли повстанські відділи на місце постою взяли підкарпатський терен, осоцькі ліси прийняли їх у свої нетри, віддаючи їм повний захист і охорону.

Лісничівку під Березами відступила Марія для хворих і ранених стрільців. Стояла вона далеко в глибині лісу й давала певну запоруку, що туди не зайде німецька нога.

Село й хутір доставляли харчі, а старі гооподарі забаронили дітям туди заходити. — От, дурне, — думали, — може накоїти лиха.

Але одного дня прийшла недобра вістка. Німці почали будувати міст. Затривожилося село, затривожилася й Марія. Правда, міст був провізоричний і трохи більший приплив води міг його зірвати. Та вистарчить і кілька днів доброй погоди, щоб село вазнало горя.

Марія втратила несподівано апатію і нова енергія прокинулась у ній. Вона запросила до себе значніших господарів і парубків та зробили вкупну „воєнну” нараду. Село мусить бути готове до оборони. Збіжжя і цінніші речі треба було закопати, худобу тримати на щалеких пасовиськах. День і ніч варта наколесників мала стежити на місцях, звідки могла йти небезпека й коли було б треба, голосним звуком трубки сповістити село. Тоді всі мали втікати в ліси, часу буде досить скоротивши дорогу через двірський сад.

Так змобілізоване село очікувало нападу. Марія та-

кож перевела фортифікацію хутора, забезпечивши його у велику кількість самогону й купленої горілки, копчені шинки, сало, масло та цигарки. Готові солодощі теж ждали на дивних гостей.

У шафі спочивав портрет Гітлера й хоруговки із свастикою.

Міст був готовий та якось ніхто не приходив.

— Може збудували його, щоб вигідніше було втікати на Мадярщину, — потішали себе осочани, бо відступ німецької армії надобре почався.

Але одного травневого ранку голосна трубка вартівника сповістила небезпеку. Заметушилося людське мурвище. Всі втікали в ліси. Молоді помагали нести дітей, що з страху, кричали під саме небо.

Пішла в ліс і Мія з Юрчиком та наймичкою. у хуторі лишилася Марія з Настею та економом Михайлтом.

У столовій на чоловій стіні повис портрет Гітлера, прикрашений хоруговками, на столі заставлена скатерть, на ній хліб. Марія бліда сидить біля стола й п'є молоко. Вона й не п'є його, куди їй до того. Та коли прийдуть, застануть її спокійну при сніданку.

Важко приходилося їй знайти спокій, та мусить його добути, бо готовиться до боротьби, й не знає, чи вийде з неї переможно. Вірить у Божу поміч. Німими губами, в уяві радше, говорить „Отшенаш” і свідома цього, що може ще її остання година приходить, б'ється в труди — „Боже милостив будь мені грішній”.

Голоси згадвору дають знати про наступ ворога. По хвилі чути всіккий стукіт чобіт. Відчиняються двері і входять два старшини.

Марія встає, привітно всміхається, й підходить до них.

Вони затримуються і їх погляд паде на портрет Гітлера, — вони торопіють.

По хвилині перший питає.

— Ви тут хазяйка?

— Так, прошу заходьте, вітаю вас у своєму домі. —

Знання німецької мови улегшує їй справу, їх пантеличить.

— Ви німка?

— Я вже ні, бо замужня за українцем, але моя мати була нею, — збрехала з місця.

— Тому так добре говорите по німецьки, завважив другий, що виглядав дещо привітніше.

— Так, дома завжди говорила я по німецьки, тепер вже дещо призабула.

— А, де ваша служба, — опитав перший?

— В полі при праці.

— А рідня, якісь мужчини?

— У мене нема тут нікого, я вдова, а мій син працює як лікар у Львові.

— А га, — мрукнув під носом, — А бандити тут є?

— Бандити? Які? — опитала здивована.

— Ну, ті бандерівці, повстанці, — кинув він з погордою.

— Ні, тут я ніколи не бачила таких . . . Але панове певно втомлені, голодні, сідайте, зараз принесу їсти, — і не ждучи відповіді, вийшла швидко з кімнати.

На першу атаку висунула щпору грудку масла й білого хліба, Поклала те все на стіл і пішла вдруге.

. . . . Принесла сиру вуджену шинку, краяну в тоненькі платки й пляшку горілки. Тут уже суворі слуги гестапа не витримали. Зняли аж тепер шапки й плащі і, не ждучи запрошення, сіли при столі.

— Але ви будете їсти з нами, — приказав Марії перший.

— Дуже радо, бо й так не скінчила снідати, — відповіла. — Бояться отрути, — думала — жаль, що не живемо в часах Борджіїв. Отруїла б я вас без надуми. Проте привітна усмішка щічим не зраджувала її думок.

Гості не соромилися свого апетиту, накладали на хліб грубі верстви масла, шинки, попивали горілкою і . . забували про цілий світ.

Марія принесла солодких коржиків, гості змітали їх

один за одним. Марія здійняла з тарілки масло, завинула в папір і подала старшинам.

— Пригодиться вам в дорозі, — сказала привітним усміхом,

Старшина хитнув головою.

Алькоголь розливався теплом у крові, шлунок приемно травив. Закурили цигарки й попивали горілку.

А на дворі стояла сотня жовнірів, ждучи своїх старшин. Нетерплячий підстаршина увійшов у кімнату. Побачивши червоні обличчя своїх шефів, почервонів . . . із зависті.

Та Марія вже наливала чарку й подала їому.

— Дозвольте? — звернулася в сторону старшин.

Один із них махнув рукою на знак згоди й дозволу.

Марія подала чарку одну й другу, наклала на хліб м'яса й просила їсти.

Старшина дав знак, що підстаршина може сісти при столі, що цей і зробив. Наївшись, спитав, що сотня має робити.

— Переглянути ліс, — приказав старшина коротко.

Підстаршина засалютував і вийшов.

Марія зблідла. — Боже милостивий, невже ж даром годую й пою їх ненависних, — думала у відчаю.

Та хвилюватися не було чого. Підстаршина дав наказ і сотня розійшлася, але недалеко. Краєчком лісу, за друге дерево вже не пішли. Там жде небезпека, навіщо лізти їй у зуби? Походили крайком ліса, посідали, закурили та й вернулися на подвір'я. Підстаршина дав шефові звіт, що в лісі нема нікого.

Старшини підвелися важко ізза стола, сковали масло і недопиту горілку і, неподякувавши, вийшли з кімнати. Марія провела їх перед ворота, хотіла знати, що далі буде; впала команда, сотня стала на струнко й рушила маршом туди, звідки прийшла.

В село не вступала. Старшини забагато з'їли й випили, щоб трудити себе дурницями.

Марія щоручила Михайліві слідкувати за сотнею і вкінці, упевнившись, що небезпека минула, здерла порт-

рет Гітлера і жбурнула ним у шухляду. Насті приказала вимити ввесь посуд із стола гарячим лугом, а залишки їжі кинути собаці.

— Хай людина не труйть себе тим, на що дивилися їхні чортівські очі.

Але село було врятоване. Ще кілька разів трубіла трубка вартівників, стільки ж разів мандрував портрет Гітлера на стіну, у столовій запивалися німці і якось так щасливо چінчилися відвідини небажаних гостей.

Але колись може не вдатися підступна гра, що тоді?

І тут Божа природа прийшла в поміч осочанам. Зірвалася туча і своєю нагальністю наповнила береги ріки. Зродилася надія, що вода забере моста. Але він, як на глум, стояв непорушно.

— Михайле, — говорила Марія, — добре було б, якби міст взяла вода.

— А, добре!

— Але якось моцно тримається.

— Та, моцно.

— Може тому, що новий?

— Та, може.

— А як би так підрізав трохи стовпі, вода забрала б?

— Та забрала б.

— Гм!

— Гм!

Вранці врадувані осочані побачили лише кілька стовпів, що лишилися з моста.

— А, знаєте, Михайле, — говорила Марія — що вода вночі забрала міст?

— Та знаю.

— Видно не такий дуже моцний був.

— Та видно.

— Ви, Михайле, тверда людина, — сказала, стискаючи його спрацьовану руку.

Та тверда, — відповів всміхаючись більше очима, як устами.

Ще раз гостила у себе Марія небажаних гостей, та вони тут інакше зайдли.

В сусідному селі був маєток дідича поляка, яким за-відували німці. Команда вислала там двох жовнірів, шу-кати жидів, які ніби то скривалися в селі й як робітники працювали у дворі. Не знайшовши їх, вони рішили верну-тися поїздом. З метою скоротити собі дорогу подалися вони полем на Осоки, щоб мостом перейти на гостинець, а туди на близьку вже станцію і ще перед вечором повер-нутися до своєї команди.

Коли вони відпочивали на межі в тіні високого вже жита, надійшов доріжкою молодий чоловік. Не завважив їх.

— Гальт! — крикнув один з німців. — Це певно наш жид!

Молодий чоловік розглянувся та нікого не бачив, бо жито закривало напасників. Сягнув рукою по револьвер, прискоривши кроку. Почекув вдруге „галть”, і майже рівночасно стріл і колючий біль у руці. Думав боронитися, та в тутор мить вискочили два напасники й обезсилили його. не мав коли вже стрілити, але встиг непомітно від-кинути зброю у високе жито.

— Ти жид? — спітав один.

— Ні, я українець.

— Що тут робиш?

— Йду до села, де я живу.

Жовніри збентежилися.

— А чого ти втікаєш, як чув „галть”?

— Думав, що то бандити.

— Ну, ну, — гороїжився другий, — ми переконаємо-ся, хто ти є.

— Та перше зв'яжіть руку, бо кров тече, — сказав молодий чоловік. Вийняв хустку та подав німцям.

Вони переглянулися між собою, та вкінці один зв'язав йому хусткою рам'я таки поверх рукава блузи.

— Веди на станцію!

— Нема моста, вода забрала.

— Як? Коли?

— Тамтого тижня.

Німці стояли збентежені новиною.

— Га, то лідемо в село. Там дістанемо коні. Веди в село, але один крок за скоро . . . стріляємо, — ти жидівська собака!

Пішли, та молодий чоловік завернув на стежку, що вела до хутора.

Фідо єдалека дав внати, що іде хтось чужий.

— Іде хтось, — сказала Мія, підйшовши до вікна, та, скрикнувши, скоро побігла до Марії.

— Мамусю, нещастя, Жоржика зловили німці та й ведуть до нас.

— Мати Божа! — крикнула Марія.

Перед верандою затрималися німці з в'язнем, в дому вийшли дві Марії.

— Що вам треба — юпитали вони німців,, не звертаючи уваги на в'язня.

— Підводи до міста — відповіли вони.

— А, то хто? — показала на в'язня.

— Жид — відповіли.

— Ага, зараз буде підвода, а ви ходіть у хату відпочити й перекусити дешо.

— Але того жида треба десь замкнути. Чи є у вас пивниця? — спітав німець.

— Є і то добра, — відповіла Марія.

Німці завели в'язня до пивниці, замкнули двері на ключ і пішли до хати. Тим разом на стіні не було портрету Гітлера, бо Марія знала, що прості вояки не надто захоплюються вождем Німеччини за ті труди й невдачі, які завдячували йому. Але горілка, хліб і масло пішли таки на стіл. Ще й цитарки, яких так мало діставав німецький жовнір. Міцний самогон скоро запаморочив втомлених вояків і вони, випивши доброї пів кварти, поснули так, як сиділи, поклавши голови на столі.

В іншій кімнаті сиділи дві Марії й поручник Жоржик Милош при веселій гутірці. Без труднощів добула Марія ключ від п'яних німців і звільнила його з пивничної тюрми. Марія перев'язала Жоржикові рану й от тепер у трійку йдуть вони вечерю і сміються з його пригоди.

— Ні за цапову душу був би пропав, — розказував

він — ціле лихо було в тому, що я їх не бачив. Іду полем, ніде ні живої душі. Раптом чую „галт”, оглянувся . . . нікого нема, нема в кого стріляти. Прискорив кроку, і в тім гріянув стріл. І аж тепер як вони скочили з жита, побачив їх, а все так несподівано сталося, що ледве встиг кинути револьвер в жито, щоб не піймали мене з ним. Треба буде хитрощами рятуватися, — подумав я, — та й так справді сталося.

— Добре, що вони сюди прийшли.

— То я запровадив їх сюди; коли вони казали вести себе, я знат, що вже врятувався і завів їх до вас.

— Це буде ваша ще одна пригода, Жоржику.

— Хиба соромитись за неї буду, пані добродійко.

— Нема чого, це справжній випадок, який і найбільшому очайдухові може притрапитися — відповіла Марія.

— Це правда, та мені вперше трапилося власті так безславно, а бували іноді дуже тяжкі ситуації, з яких цілим виходив.

— Розкажіть нам дещо, Жоржику, — просила Мія.

— А що хотіли б ви почути?

— Дещо з ваших повстанських пригод.

— О, їх багато було! Та — подумав хвилину, — скажу вам одну, що трохи не кинула мене й товаришів просто в руки гестапівців.

— . . . Було це в добрах одного польського магната. Величезні ліси й цілий маєток стали приміщенням польської бойкви із значними магазинами зброї й амуніції. Ми мали відомості про те все й дали б спокій, коли б та бойква працювала проти німців. Та воно було інакше. Бойква звернула свою зброю проти нас і то в тісній співпроці з німцями. Ми вирішили очистити терен, розуміється, з найменшим вкладом жертв.

В першу чергу належало розвідати, де є приміщені склади зброї й амуніції, якими силами володіє противник і взагалі, чого можна від нього сподіватися.

До тієї роботи зголосилося нас трьох: Степан, — один з найбільших очайдухів, Василь, — завзятуший автоспец, — значить, його спеціальність була не тільки

шоферство, він умів знаменито постачати потрібні авта й третій я.

Наші гестапівські мундири були без найменшого заміту, з відзнаками високих старшин, документи в найкращім порядку. Примістились ми в новому білому авті, що недавно забрав його Василько з гаражу високого німецького достойника й біля четвертої години пополудні щасливо заїхали ми до великої лісничівки, де жив завідатель графських дібр.

Побачивши нас, високих старшин, привітав він нас сердечно й попросив до хати. Степан, найстарший рангою, почав ділову розмову з завідателем. Він володів знаменито берлінським акцентом і встиг похвалитися, що знає трохи польську мову, — і так у дружній розмові з завідателем, провадив діло до мети.

— У нас дуже мало часу, бо справа нагла, та мушу подати вам до відома, що довідалися ми про плянований напад українських бандитів на ваші добра. Не знаю, якими силами ви диопонуєте й чи оборонитеся перед ними, тому, як треба вам помочі, ми готові вам доставити все, що потрібно.

Завідателеві подобався наш проект, щяк інформації подав він, як де, і що є, якою кількістю людей розпоряджає і де треба дати найсильнішу оборону. Йому йшло головно про оборону тих місць, де були склади зброї й муниципії . . . а нам також.

Здавалося все вже в порядку й час нам рушати в дорогу. Та втім перед дім заїхало авто із справжніми гестапівцями; їх також було три.

Увійшли в кімнату, де ми були, і здивовані лобачили нас. Висока ранга Степана примусила їх, низких старшин, відати йому військову честь. Вони просили завідателя лишити нас самих із собою. І тут почалася комедія. Виявилося, що вони виїхали з повітового містечка Б. в погоні за білим автом, — тобто нашим, — за яким по всіх станціях доручено шукати й заїхали аж тут.

— Розумію вас, — відповів сміючись Степан, — але авто знайшов я, а не ви. І саме завдяки тому, що вдалося

мені піймати враз з авtom бандитів УПА, я тут приїхав. Від них знаю про напад, який УПА планиує на графські добра. Моїм автом відіслав я бандитів до Львова, а спійманим автом приїхав тут з важкою вісткою.

Нашому противникуві почали мабуть приходити підозріння, але не міг вищого від себе старшину легітимувати. По хвилі запропонував, щоб у справі авта поїхали ми до містечка Б., та Степан не погодився.

— Ні, я маю наказ зі Львова й туди мені дорога.

— Почались щораз гостріші переговори й прийшло до того, що ми поклали руки на пістолі.

Врешті Степан згодився їхати до містечка Б. На переді їхало біле авто; шоферував Василь. Степан із гестапівцем силіди іззаду воза. Біля Василя сидів теж один гестапівець. Я, з другим гестапівцем їхав другим автом вслід за білим. Шоферував гестапівець.

Здалека видно було ріку й міст, які треба було переїхати, а за ним густі верболози. Біле авто прискорило бігу. Коли ми були вже недалеко моста, я п'ястуком звалив шофера й заки він отямився, застрілив його. Потім перебрав керму й попровадив сам далі мотор.

На голос стрілів гестапівець в другому авті обернувся, та в ту ж мить впав поцілений кулею Степана. Василько ж удалим ударом п'ястука, повалив свого сусіда, а Степан докінчив діла. Заїхали ми глибоко в верболози, там залишили гестапівців і біле авто, а другим автом від'їхали до своїх. Ще тієї ночі вся муніція і зброя польської бойки перейшла в наші руки.

— Ох, Жоржику! Мені аж серце товчеться з хвилювання, — говорила Мія. Як ви всі могли так спокійно й холоднокровно поводитися.

Жоржик сміявся.

— Без спокою і певності себе недалеко зайшли б ми.

— Але як вам прийшло на думку напасті на суперника, ви ж не знали, що думає Степан і Василь.

— Я комбінував зовсім логічно. Степан не міг перший почати атаки, бо за ним слідкував німець в моєму авті. Коли ж Василь нагло прискорив бігу, значить, за-

думав щось робити. Мені в той час найкраще було зліквідувати моого противника, що мусіло на секунду випровадити з рівноваги Степанових німців, а тим самим дати перевагу Степанові й Василькові. Здійснивши свій плян, міг я зараз прийти на поміч нашим хлотцям, коли б їм не удалося використати моменту. Але того й не треба було, бо Степан не перший раз був у таких тарапатах.

— І багато разів доводилося вам так вбивати суперників? — питала Мія.

— Ми робили це тільки у власній бороні, вдебільше переводили справи хитрощами і Степан був оправжній геній у тій ділянці.

Раз якось треба було Степанові й мені поїхати до Станиславова. Було це під час великого браку бензини й на їзді понад 100 км треба було мати окремий дозвіл.

У нас всі папері були в порядку, та саме цього дозволу не було. Я шоферував. Приїхали ми на рогачку, а тут стоїть ряд авт в очікуванні провірки документів. Стоїмо й ми. Авто за автомобілем по провірці від'їжджає даліше й вкінці останнє перед нами іде під контролю. Від'їхало й воно, тепер черга на нас.

— Висідати, — кинув приказом німецький жандарм.

— Що? — опитав Степан суворим голосом, картаючи ним жандарма, що поважився своїм наказом нарушити тідність високого старшини. Жанрадм аж тепер завважив, що то за фігура сидить в авті, випрямився, засалютував і в належній півладному формі прохав посвідки дозволу їзди понад 100 км.

Степан підвівся.

— Ведіть мене до команди! — приказав він.

У мене захололо серце. В авті повно літератури, летючок, зброй, хай що до чого, — тропадемо.

Степан пішов в команду й тут пояснив, що мусить без окремого дозволу їхати даліше й то негайно, бо саме слідкує за тим автом, що перед нами поїхало й не може тратити часу на прості формальності.

І що ви думаєте? Ми поїхали далі. Бачите, коли удається іділо хитрощами, завжди йдемо на них.

— Це так, як і мамуся; вона воює хитрощами, але не умовними, тільки наглядними, самогоном і маслом, — сміялася Мія.

— Бо я лише жінка й воюю по своїй спроможності, — відповіла Марія, — підступом та хитрощами.

— От тому я й доі з жінками не зачіпався, — сміявся Жоржик, — хоч якось недавно мав я малу пригоду з двома молодими вчительками.

— А, то мусите нам розповісти, — просила Мія.

— Чому ж би ні, та по правді не було там нічого незвичайного.

Вертається я автомобілем до своїх, — почав оповідати Жоржик, — й здалеку завважив дві жіночі постаті з клунками, що вимахуючи руками, намагалися затримати авто. Чому ні, — подумав я, — в авті нічого небезпечного нема, то ж накоїти мені лиха не зможуть . . . і затримав мотор. Мої панночки підійшли до мене і одна, мабуть відважніша, почала просити взяти їх з собою. Та тут перебила її друга . . . і я зрадів . . . по українськи.

— Стефа, дай спокій, бо бачиш хто то є.

— Дурна, — буркнула перша, — чей не з'ість нас. — І пояснила мені, що вони їдуть на станцію і хотіли б пристісти.

— Слухай, він подумає, що ми безробітні, або паскарки й завезе нас Бог зна де.

— Ми вчительки, — пояснила мені перша, — переконана мабуть аргументом другої.

Я не дав по собі пізнати, що розумію їх і ченмо просив зайняти задні місця. Мотор рушив. Мої пасажири вели розмову, я нащурив вуха й прислухувався.

— Стефа, їй Богу, я боюсь. Як зайдемо щасливо змовлю три „Отченаші” і „Богородице”.

— Я кажу тобі, що ти дурна, та чи кожний із них мусить бути чорт? Чи завважила ти, який він ченний. Він має дуже симпатичне обличчя.

— Деесь тобі прийшло на думку дивитися, який він є! Мені аж ноги з острahu дрижали, а тобі дурниці в голові.

І так в тому тоні йшла розмова. Аж вкінці ми доїхали

до станції. Я затримав мотор, панночки висіли з авта й почали мені дякувати. Я всміхнувся засалютував і нашою широю українською мовою заговорив.

— Правду оказали ви пані, — звернувся я до першої, — що не кожний гестапівець чорт, але тільки в тім випадку, коли з гестапівця є лише мундир. А ви пані, — звернувся я до другої — змовте „Отченаші”, що щасливо заїхали. Слава Україні!

Дівчата стояли, відчинивши роти, аж вкінці перша крикнула радісно:

— Ви упітє!

— Ви не помилилися, — мотор рушив і я відіхав.

От і веселі нераз пригоди бувають в нашему житті... але даруйте пані, час мені в дорогу, мої хлопці певно неспокійні.

— Так, так, — відповіла Марія, — і наші німаки можуть ще проснуться, краще вам уже йти.

Німаки не проснулися скорше, аж над ранком. Не багато пам'ятали, що з ними трапилося, забули про свого „жіда”, бо напав на них жах, що не ставилися на час в команді й жде їх кара. Вони сіли швидко на підводу й приїхали там, звідки прибули. І це були останні німці, що їх бачили Осоки.

XVII.

Перший наліт більшевицьких бомбовиків на Львів вигнав Левка в міста.

Він не з'явився більше в лічниці, так, що ніхто не знав, що з ним сталося і поїхав до Осоків. Тут почав наставати на маму й дружину, щоб готовитися до виїзду.

Марія мовчала. Йі і в думці не було навіть їхати на чужину. Але дітей не затримувала. Ім нема чого тут лишатися.

Щоб не робити зайвих суперечок, приготовляла все до виїзду, таک, ніби й вона задумувала покинути Осоки. Спішитися не було ще чого, бо німці ще й до Збруча не відступили, — але приготовитися не шкодило.

Проте Левко хвистувався.

— Чим скорше, — тим ліпше, — говорив чін, нема ще натовту, паніки, можна з дитиною й речами спокійно виїхати.

— Але ж знаєш, що всі поїзди й шляхи зайняті німцями, що відступають — пояснювала Марія — треба ще трохи перечекати першу навалу.

Вона бажала якнайдалше відсунути день, в якому прийдеться їй розлучитись із своїми дітьми й любим онуком. Мій теж неспішно було покидати, Осоки тому то разом із мамою рішили вони покищо нікуди не їхати. Левко, здвигнувши невдоволено плечем, мусів пристати на проект Марії.

В хуторі планував рух. Жоржик заходив щодня, та вже не як давніше, пізно увечорі, а таки в білий день. Нікого було вже боятися, бо навіть червоні партизани не заходили в осоцький район.

— Мої думаютъ незадовго рушити в дорогу, — говорила Марія до Жоржика, але мені вже нікуди їхати. Раз була на чужині, та ледви витримала, хоч знала, що вернуся додому. Тепер, коли б виїхала, не побачила б більше рідної землі. Краще хай уже тут вмираю.

— Не можу вам, дорога пані, радити, що ліпше. Ви самі мусите рішити, як і що робити. Одне можу вам сказати й впевнити вас, що я й мої хлопці готові дати вам поміч й опіку.

— Я знаю, Жоржику, але у мене є ще одна слабість... мій внучок. Якби не він, не було б у мене вагань.

Увійшов сквильований Левко, бо саме прийшла вістка, що остання оборонна лінія впала й червоні скоро посуються вперед. Тому найдалі за день два треба виїхати.

Жоржик підвівся і розпращавшись, вийшов.

Мія не хотіла вірити, що справді треба виїхати в дорогу.

— Невже це правда, Левку? — питала крізь сльози.

— Ах, Мія, не будь дитиною! Ситуація надто поважна, треба понаглити маму, хай поспішає пакувати речі.

— Мама не хоче взагалі їхати.

— Що? Знову нова фантазія? — спитав Левко, звернувшись до мами.

— Не фантазія, а просто здорова думка, — відповіла спокійно Марія.

— Не знаю пощо ускладнювати ї так важке життя, — відповів злісно Левко, — наші нерви й так досить розшарпані, а мама починає історії.

Марія не відповіла. Встала від стола й пішла до своєї кімнати. Переглядала в шухляді бюрка папери, вийняла кілька пачок листів і кинула до підручної валізки, пішов туди й великий альбом із світлинами. Портрет відірвала з рамок, на відворотній стороні написала — „Моєму і Марковому внукові — Юрчикові”, — звинула в рульон, завинула грубим папером, залипила гарячим ляком і докинула його до решти пам’яток. З каси вибрала всі гроші, — невеличкий золенячої шкури мішечок і вложила його теж до валізки. Голосно спустила накривку, замкнула замочек. Ключ сковала до ручної торбинки. Другу валізку наповнила потрібним одягом.

— Ну, я готова, — сказала й задумано дивилася у вікно. За кілька днів, або не буду вже тут, або буду сама без дітей і моого маленького сонечка. Що робити?! — питала себе у крайній ростпucci.

Двері легко відчинилися й увійшла Мія.

— Пакуючися, мамусю? Як я тішуся. Прийшла просити тебе, щоб бабуня не кидала маленького Юрчика, а бабуня уже готова в дорогу!

Радісно обняла маму й тулилася до неї. Марія чула тепло Міїної голови й запах м’якого волосся. Задумано гладила рукою її голову й . . . рішилася.

— Іду з вами, моя дитино, хай діється Божа воля!

Приклала зі села господарів, роздала їм все добро, тільки за корови просила заплатити, бо зараз не має потрібних грошей.

— Можете все вже сьогодні забрати, а корови аж по моєму відізді.

Марія помагала Насті в кухні текті хліби, білі кни-

ші, та солодкі коржики. Робила все мовчки, з увагою. Це її останнє куховарство, останні дні в її власній хаті, в ріднім гнізді. Брала в руки кожну річ, як дорогу святість і відкладала уважно.

— Розстаюся з вами назавжди, думала, пращаючись із кожною дрібничкою. — Рятувала вас старенька Настя і добре люди, щоб віддати мені вас, якщо вернуся. Не треба вже тепер вас рятувати. Не вернуся більше до вас.

Важке відхання раз-у-раз виривалося з грудей. Настя боком споглядала на свою панунцю, розуміла її, але мовчала. Час-до-часу, скриваючись перед Марією втирати краєчком запаски очі, що надто заходили слізми.

Марія відмірювала горнятком муку до великої миски, в якій Настя макогоном терла яйця з цукром. Горнятко було стренікє, ще з дівочих років Марії. Пережило воно багато пригод на своєму довгому-довгому віку, що по-значилися численними щербами на його фаянсовому тілі. З його відбитого вушка видніли лише дві чорні цятки.

— Воно мабуть переживе мене, — сміялася, бувало, попиваючи з нього молоко. І справді, воно, здавалося, було вічним, незнищимим.

Марія сипала муку й придивлялася квіткам, розмальованим на ньому.

— Тебе заберу зі собою, не залишу тут, — подумала.

Та в ту мить неждано, немов якою пекольною силою, горнятко вирвалося її з рук, впalo голосно на землю й розвилося на дрібні куски. Розвіялася біла мука по спловілих квітках фаянсу немов снігом присипуючи їх. Марія здригнулася від несподіваного голосу розбитого горняття. Руки її застігли у тій позиції, у якій перед хвилиною тримала горня і, здавадося, що чує ще в долонях холод його тіла. По хвилині вона присіла біля черепків, зібрала їх обережно й поскладала на столі.

— Не заберу тебе вже зі собою, — сказала тихо, — тобі ліпше було черепом залишитися тут, як іти на чужину.

Робота не йшла Марії. Вийшла з кухні й так, як стояла, щоб ніхто не бачив, пішла наперед себе. Теплий ві-

тер легко відкидав її сиве волосся із чола і ніжно холодив його. Ішла стежкою, що перерізувала лани її власних піль.

— Дорогі ви мої! Скільки ж то років кормили ви мене, скільки щастя ви давали мені! Як же радісно витала я вас, вернувшись з чужини. І знов кидаю вас, рідні мої! Вороги заберуть вас, тяжкі вороги! А я, беъсила, нічого зробити не можу.

Стояла посеред високої золотої пшениці, яка незадовго піде вже під серп.

„У нашої Марієчки є сто кіп пшениці,
А у нашого Осипа є двісті кіп жита.”

Уперто завертали в голову слова співанки, як пригадка того, що давно було . . . Молодість, торви . . . Осип . . . Зенів . . . Минулося, нема . . . Зруйноване життя . . . вигнання!

Стояла з пусткою в душі. Вже навіть не чула болю. Зірвала кілька колосків пшениці й синіх волошок і в судорозі стискала їх у холодних пальцях. Переїшла сновидно цілий лан, лишаючи по собі смугу поваленого колосся.

Зупинилася біля великого дерев'яного хреста при дорозі. Незугарно витесаний Ісус висів на старому півспорохнявлому дереві. Піднесла вгору очі й дивилася на Розп'ятого. Не мотилася, не просила. Дивилася тільки.

— Візьми мій хрест і йди за мною, — здавалося говорили німі уста Розп'ятого.

Обняла руками чорне дерево хреста й розпаленим чолом припала до нього.

— Важкий твій хрест, Ісусе, — шептала сухими губами.

— Завтра вранці їдемо невідклично, двома підводами, — говорив Левко.

— А хто повозитиме? — спитала Мія.

— Одною я, а другою ти, а мама буде з Юрчиком.

— Не знаю, чи дам раду.

— Мусиш дати, а врешті й мама виручить тебе, будете повозити на зміну.

На обійстю зійшлися господарі забирати плуги й борони. Марія вийшла до них, споглядаючи час-до-часу на маленького онука, що спав у візочку недалеко садку. Газди говорили з Марією, коли зневечев'я задудніла земля і сполоханий Циган з розвіяною гривою гнав просто в сад. Газди відокочили за ворота, а Марія, скрикнувши... Юрчик! — миттю побігла в садок. Встигла кинути дитину понад тин на грядки в городі... почула, як щось кинуло нею об землю... далі гострий біль... і темна ніч налягла на світ.

Якісь голоси, спершу смріяні, а далі щораз виразніші, прикликали першу свідому ідумку. В голові шуміло, в роті якось млоно було. В'яле тіло повомі оживало в болю.

Відкрила очі. В кімнаті темно, лише крізь легко відчинені двері паде смуга світла лампи з ідалльні, — звідтіль також чути голоси.

— Хто це говорить?... Ага, Левко. — Повіки впали на втомлені болем очі. Чує відірвані слова... Сам не знаю... Неможливо довше ждати... Впадено просто в руки червоних.

Голос Мії: Бачиш, що це неможливе... Не лишемо хворої...

Марія починає виразніше сприймати слова.

— А вжееж, що ні, — голос Левка. Саме в такий критичний час мусіло це все статися... Одне замітне, що у всіх важких моментах моого життя, мама завжди ставала мені впоперек дороги. Проте, щоб зрозуміла мене, не було й що мріяти.

— Скорше повірю, що ти мами не розумів, я добре пізнала маму, це є людина серця; але й те пізнала, що ти, Левку, не дав мамі тієї любові, яку повинен був дати.

— Не можна дати того, чого нема. Я не змів бути безкритичним; забагато зібралося в моїй іуші докорів, щоб міг викресати таку любов, як ти думаєш.

— Докорів? Які ж докори міг ти робити тій мамі, яка тебе так сердечно любить?

— Міг, і то багато! Цілу мою молодість знивечила саме моя мама.

— Не розумію тебе.

— Тобі може й важкò те все зрозуміти, бо воно може здається дрібницями, але коли візьмеш до уваги, що з таких саме дрібниць складається життя, зрозумієш мене. Безперечно, сьогодні й я не робив би собі багато з того, але у молодого хлопця інший підхід до всіх справ, і він все фінтенсивніше переживає. Тому у мене ще тоді, давно, почався процес спротиву до мами.

— Ти сам кажеш, що сьогодні ти вже іншими очима дивишся, то нашо ж витрясати давні молодечі докори?

— Тому, що саме ті „молодечі докори” стали причиною, чому не чую до мами тієї любови, про яку ти згадала.

.... Ніколи не забуду моєї тіркоти з приводу того, що мама конче хотіла зробити з мене якогось революціонера. Давала мені читати літературу, яку я мусів прочитати, бо втягала мене в дискусію на прочитані теми, насилала на мене Зенева, який старався просвітити мене, а мені ціле підпілля й революційна дійоність були противні, і я чув, що не надаюся до того.

— Чи мама примушувала тебе до того?

— На це мама заінтересувала і, коли побачила, що ціла її офензива не вдалася, дала опокій.

— От бачиш.

— Так, бачив я, але що інше . . . вічний докір в очах мами, і у наглій човчанці на згадані теми. Не вдався її син, не задовольнив її амбіцій, не варто з ним більше говорити! Я це все чув і в душі урвалася нитка, яка нас в'язала.

— Ти правду сказав, що важко зрозуміти, бо ніякого не розберу, чому ти, наприклад, не поговорив про те все з мамою відверто.

— Мусиш зрозуміти й те, що я був також амбітний і гордий.

— Але я певна в тому, що мама побачивши твого нехіть, дала б спокій, і не бачила б в тім лиха, не осудила б тебе.

— Можливо, та тоді я інакше дивився на цю справу і реагував по спроможності впертого підростка. Але конфлікт почався і ріс.

Марія зовсім протверзіла. Діяння морфію пропало відразу. Лежала з заплющеними очима, неспосібна виконати найменшого руху. Хотіла крикнути, щоб замовкли Левко і Мія, та голос завмер, не вийшовши з горла. Чула, як Мія вийшла з кімнати, мабуть до Юрчика й по хвилині вернулася.

— Якто нераз в житті трагічно складається, — говорила Мія. Найкраща мати й син розходяться через такі дрібниці.

— Не тільки через те, одне тягне друге. Так і зі мною було.

— Чи знову щось нове?

— Не так нове, як болюче, і то, на жаль, вже не комбінації молодика, але дійсно правда . . . Знаєш, як я любив батька, а знаєш, він помер завдяки мамі.

— Левку!

— Так, Mie! Тато не займався політикою і як би не мами революційна „idee fixe“ не були б його арештували, що спричинило його смерть. Того не можу простити мамі навіть сьогодні.

— На милість Бога, Левку! Ти несправедливий! Виний Мручка, а не маму!

— Ах, що там Мручко, він не спровадив Зенева, а ма- ма.

Мія сиділа задумавшись. По хвилині спитала поважним голосом.

— І мама знає про те все?

— Ні, своїх думок я мамі не виявив.

— Ох, то добре! Бідна мама, якже ж терпіла б сердеч- на!

— Ну, ти трохи екзальтуєшся, мама не є така вразлива, ще людина тверда, знає, чого хоче й своє переведе. . . От хоча б заповіт батька. . . Він . . . він, що таک мене любив, властиво виділичив мене. Чому? Думаєш, що сам прийшов до того? Не вірю, це інтрига мами. Її оцінка мене, як менше вартісного впливула на рішення батька. Не йшло і не йде мені про Осоки, бо й так не думав тут жити, але про віру батька в мене, яку єдино мама могла захистити.

— Левку, ти же при собі! Це хворобливе маячіння! Ти посунувся задалеко у своїй ненависті й не вмієш бути об'єктивним, — хвілювалася Мія. — Ти закидаєш підлоту, коли вже не рідній мамі, то людині, що в своєму житті не зробила одного вчинку, який сплямив би її честь!

Левко заоміявся нервово. Затримався перед Мією на широко розставлених ногах, заклав руки в кишенні блюзи й, гойдаючись, іронічно кипкував.

— Ну! . . . А скажи, що було між мамою, а твоїм батьком? Сердечний друг моого тата малює портрет мами там, в Парижі, й по роках, враз зі своєю одиначкою, посилає його мамі. Як думаєш, що було сильніше, . . . дружба двох чоловіків, . . . чи любов одного до дружини другого? Га? Чому ж друг Марко ніколи до тата не писав, чому тато словом про нього не згадував? Знаю, що не довідаємося про ще ніколи, але я переконаний, що тут закрита справа, яка не дуже вибілює жіночу честь. Ми ж не діти. Знаємо, які несподіванки приносить життя.

— Левку, — відповіла тремтічим голосом Мія, — те, що ти оказал, своїм цинізмом переросло далеко межу пристойності. Син не має права кинути каменем на матір, хоч і найгірша вона була б, та коли він це робить в нагороду за її любов, найбільше добро, що йому дала, це злочин, якого не простити. А, що втягнув в болото моого батька, який не може себе боронити, того я тобі не прошу.

Марія почула голосний плач Мії. Марія плакала ти-

хими сльозами. Чула, як Мія вийшла до своєї спальні й замкнула за собою двері.

Довго ходив Левко по кімнаті, вкінці покликав Настю, приказав їй покластися на отомані, а сам пішов за Мією.

І світ не завалився. Крутився дальше довкола своєї осі, як мільйони років крутиться. Ніщо не змінилося, все стояло на своєму місці. Немов би ніякого зламу не було. Бо чи ж може мати якийнебудь вплив на порядок світу той катаклізм, що спричинив руїну в душі Марії? Ні! Ніякого!

Ніщо не змінилося, навіть ніхто не здогадався, що щось подібного могло статися!

Що очі хворої глибоко запалися й уста у судорозі стиснулися, — це ж нормальне, це з болю поломаного ребра, пораненої голови, чи потурбованої руки. Так, це з болю, та куди більшого ніж найбільший фізичний біль. Це з болю, на якого немає ліку. Хіба одна смерть.

— Візьми мій хрест і йди за мною! Ох, який важкий хрест наложив Ти на мене, Боже! Дай сили терпеливо й мовчки нести його, — шептали німо й боляче уста — дай випити гірку чашу до дна.

І дивна сила невгнутої волі дивним спокоєм сцілила розбите серце.

Рішилася, . . . і ніщо не змінить її постанови.

У хаті й надворі панував рух. Виносили клунки й укладали на возах. Чула слова сина, невістки, Михайла, — відрізняла кожен голос зокрема.

— Де Юрчик? — думала. — Певно з дівчиною надворі.

Легко відчинилися двері й Мія обережно заглянула у кімнату.

— Не опиш уже, мамусю, — спитала тепло усміхнувшись, і підійшла до ліжка хворої.

— Ні, дитинко!

— Як чуєшся, доротенька?

— Добре, зовсім добре.

— Ну, то хвала Богу! Я влаштувала тобі на возі чудову лежанку, будеш їхати як в авті.

— Ні, Міечко, я не пойду.

— Мамусю, ти жартуєш!

— Ні, дитинко, не жартую. — Замовкла втомлено, набрала віддиху, а з ним нової сили. — Не пойду, . . . бо хочу подужати скоро. Дорога вбила би мене. Коли положу спокійно, за тиждень буду здорова й встигну за вами. Так буде краще.

— Мамусю, не можемо тебе так лишити, коли не можеш їхати, то я не пойду.

— Ні, Міє, — перебила рішучо, — ви вже готові в дорогу, у вас є дитина, ви імусите швидше їхати, щоб могти швидше відбути їзду. Мені самій з наплечником перемандрувати недалеку дорогу. ніякий труд. Встигну за вами, знаю, де вас шукати. Прямуйте на Відень, уважайте, щоб не попасті в який лагер, того бережіться. Подай мені малу валізочку, — приказала по хвилі.

Мія подала.

— Візьми ключик з моєї торбинки . . . так . . . війми цей рульон, це портрет. В наплечнику може знищитися, тому забери з собою. Так . . . тут є маленький мішечок, розв'яжи й висип з нього на ковдру . . . так . . .

Мія зробила все, як мама приказала й здивовано дивилася на скарби, що скривав в собі шкіряний мішечок. На ковдрі розсипалися дорогі жемчуги, сережки, перстені, чараменники, намиста із сафірів, діамантів, рубінів. Усе те трало кольорами веселки під сонячним промінням, що золотою стрілкою падало з вікна на розсипані самецвіти.

Мія занімала, захоплена красою.

— Це за проданий ліс на Притоках, що мені Левко так докоряв, купила я. Я знала, що прийде війна і треба було придбати засобів на прожиток. Тоді важко було мені рішитися на цей крок, та показалося, що добре зробила. Трохи з того пішло на Левка науку й життя в Кракові, — та небагато. Тут лишилося стільки, що як мудро

обертатимеш грошем із продажу, вистане на кілька років, поки не влаштуєте собі життя.

Примкнула очі, довга розмова втомила її. Мія зібрала жемчуги в мішечок і зав'язала його. Пригадала собі, якими докорами накинувся Левко на маму за те, що продала ліс. Якже ж несправедливий був він! Що робили б тепер без мудрої маминої руки?!

Марія розплющила очі.

— Доню! Виховуй Юрка в любові до рідної віри й рідного краю. Про Осоки говори йому багато й змалюй їх так, як Божий рай, щоб його єдиним бажанням було вернутися до батьківського гнізда.

Для Левка будь добра, вибачлива! Він химерної вдачі, але серце в нього добре.

— Мамусю, ти будеш виховувати Юрчика, ти будеш вчити його любити рідну землю, з твоїх рук він вийде людиною. Буде схожий на свою бабуню, — Мія припала до Маріїної руки й голосно схлипнула слізми.

Ні, доню, — легко посміхнувшись, відповіла Марія, — поганий з мене педагог, невмію виховувати дітей, бо надто їх люблю. Цить мала! А тепер скажи Насті, хай принесе мені молока.

— Ах, я зовсім забула, — і миттю кинулася до дверей.

По хвилині принесла молоко й помогла хворій випити. Його.

— А тепер доню йди, — готовіся у дорогу й їдьте з Богом! Принеси мені ще Юрчика.

Коли Мія вийшла, Марія здоровою рукою витерла піт з горішньої губи, що росою осів на ній. Підвела очі до ікони Богоматері з дитятком на руках, й благальним зором просила у неї сили видержати до кінця.

Почула дрібонький голосок онучка й оперлась кінцями пальців рук. Увійшла Мія з Юрчиком на руках. Дитина, побачивши бабуню, почала вириватися з рук матері й витягнула рученята до Марії.

— Баба, — лебеділи маленькі уста, — баба!

Марія всміхнулася ніжно до малого. Мія поставила

дитину на долівку біля ліжка хворої та воно відразу почало підлазити до бабуні.

— Не можна, синочку, бабуся має бубу!

Дитина не розуміла, чому мама боронить їй цього, що вільно було робити кожного ранку. Скривилася, готова заплакати.

— Посади його на ліжку, от тут . . . так, — підняла здорову руку й зробила місце.

Юрчик, урадуваний, примістився біля бабуні. Марія гладила рукою малу кучеряву голівку дитини, намагаючись затримати в пам'яті дотик шовкового волосся.

— М'якеньке, як павутиння, — думала, — дороге мое, найдорожче у світі!

Малий усміхнувся до неї. Водив ручками по білій перев'язці на її голові.

— Сьо то?

— Буба, зіронько моя, — відповіла Марія.

Буба, синку, — повторила Мія, — за твоє життя ота буба.

— Не треба, Мія, облиш, — противилася Марія! В горлі почало щось давити, в душі давити . . . Не в іде р ж и т ь д о в і ш е . . .

— Ну, — кинула по їхній насили, — вже час, дай чоло, доню, хай поцілую і Юрка подай мені.

Сухі, згарячковані губи довгим поцілунком прилягли до чола невістки, що заливалася сльозами.

— Тихо, ідоню! Не плач . . . чого ж то . . . до місяця будемо разом . . . Ну, . . . малий козаче, поцілуй бабуню, але так міцно, аж на . . . цілий місяць . . .

Юрчик обняв руками голову бабуні і прилип до її лиця. Марії серце товклося сильно, ритмічним скорим рухом підкидало сорочку на грудях.

— А тепер дай бабуні головку!

Не видеряла. Губи задрижали зрадливо.

Малому невигідно було висіти на руках мами над бабунею, вирвався, припав всім тілом на груди бабуні, обняв рученятами їй дав чоло до поцілунку. Заболіла рана і це дало Марії волю застогнати на ввесь голос. Це не

був стогін, це був крик розпуки, раненої ведмедиці, якій забрали маленьке.

— Мія хотіла взяти дитину.

— Лиши його! — крикнула.

Припала устами до чола дитини, — пила запах його личка . . . слабла її воля й тіло.

Мія насилу відірвала дитину й зажахнулася. Лице Марії було сіре, мов мертвє.

— Може дати тобі води, мамусю?

— Не треба, — прошептала насилу. Буду спати. Не будіть мене!

Примкнула очі, що зайшли сльозами.

Прийшла пора їхати.

— Мама ще опить, треба заждати, аж збудиться.

— Дитино, — переконував Левко, — мама так спати може до завтра, цей сон, це рід кризи. Тому, як будемо ждати, сьогодні не поїдемо. Вже десята година.

— Але, як їхати, не розпрашавши?

— Жіночі сентименти. Хто знає, чи мама не буде швидше від нас у Відні.

Мія мусіла поступитись. Взялась одягати дитину.

— Наастю, а уважайте на маму й скоро виправте в дорогу, просила.

— А ви уважайте на дитину, щоб, борони Боже, сонце не припекло голівки.

— Левку, ходи до мами, може вже збудилася, — просила Мія.

Увійшли в кімнату. Марія лежала тихо віддихаючи рівно.

— Бачиш, говорив, — який здоровий сон! За кілька днів не буде знаку в хвороби, а за два тижні мама з наплечником мандруватиме верхами Карпат. Ну, ходімо, час їхати!

— Левку, поцілуй маму!

Усміхнувся, похилився над рукою Марії і легко притулів до неї губи. Рука Марії не здригнулася.

Левко вийшов з кімнати. В душі було якесь приkre

почування, ніби жалю, ніби вини. — сам не знат, як його звати.

— Піддаюся жіночій гістерії, — ганив себе і пішов до воза.

Мія з дитиною стояла біля хворої.

— Мамусю!

Мовчанка.

— Мамусю, ми вже їдемо.

Тиша.

Схилилася над хворою, поцілувала її руку.

— Будь здорована, моя добра мамусю, — відвернулася й тихо відйшла до дверей. Юрчик, що сидів на руках у мами, обернувся через її плече до баби, усміхнувся, бо на нього дивилися широко відкриті очі бабуні, а її уста боляче усміхалися до нього. Піднесла руку й махала нею на прашання онукові. У відповідь він також замахав ручкою.

— Па! Па! — дзвонив голосочок.

З прашального руху перейшла рука Марії в знам'я хреста, що матірним благословенням ішло за похиленою невісткою із онуком на руках.

— Баба не пить, — лебеділа дитина.

— Прощай на все! — шепнула тихо Марія.

Мія замкнула двері, .втихи .кроки .на .лісковій доріжці перед хатою, . . . загуркотіли вози, . . . і Марія не чула більш нічого.

Стримуваний біль, розплука, зломили силу волі і потягнули її у темну безодню безвісти. Гарячка піднеслася, вбиваючи свідомість, що й було благословенням для її розшматованого серця.

Такою застав її поручник Жоржик Милош другого дня після полудня.

XVIII.

Хоч відсвятковано вже першу річницю мира, але рік не приніс емігрантам ніякого полекшення. Дусилися дальше по тісних тaborах, голодували, мерзли, терпіли пони-

ження, чекаючи розв'язки їхнього питання. Безнадійне положення, непевне завтра, жах перед видачею большевикам, робили людей хмурими, часто непривітними.

І хоч сяк-так намагалися жителі таборів влаштовувати своє життя, втягаючи його в організовані рямці, — за-кладали школи, читальні, варстти праці, тощо, — над усім віяв дух тимчасовості й апатії. Відірвані від рідної землі, без надії повороту, почували вони себе як риба без води.

Один день за одним одноманітно котився, забираючи із собою силу, здоров'я і радість життя.

Турботно дивилися батьки на малих безжурних дітей, що голосно гралися на таборовому подвір'ю, — що буде з ними, яка доля припаде їм, де вона кине їх?

Бліди й марніли маленькі личка, недоживлений організм став дедалі менше відпорним, і приходила грізна небезпека туберкульози. Як рятувати перед нею тих найменших, коли нема їх чим годувати?

Журба осіла на обличчях батьків в очікуванні якогось чуда, — помочі, та воно не приходило. Минали дні, місяці, а то й роки, та розв'язки не було.

— А може ще вернемося додому, — говорили люди між собою, заглушуючи чаром тих слів турботу й неспокій, хоч ніхто не вірив у ту можливість.

— А може ще побачу своїх батьків, чоловіка, дружину, дітей? — говорили інші.

...Пошукую Н. Н., що був там і там... видніли безконечно по часописах оголошення тих, що пошукували своїх рідних. Та мало кому вдалося віднайти загублених.

Не вдалося і Мії відшукати Марії. Розпитувала, писала листи, оголошувала в часописах, ніхто, ніде її не бачив.

Робила собі докори, що послухала чоловіка й поїхала з ним, залишивши хвору маму. Грижа совісти не давала їй спокою.

— Як я могла так зробити?! — дорікала собі

Але завжди тоді пригадувала собі той момент, коли прощалася з мамою і уперту волю мами лишилася, а їм

негайно від'їхати. І це рішило. А тепер уже близько два роки ніякої вістки ні чутки про маму нема.

І десь у той час в її відношенні до Левка позначилася прірва. Не то, щоб вони спорили між собою, ні, а просто щось стояло між ними, якась невидна стіна, яку важко було звалити.

Мія старалася перемогти в собі той холод і не показувати його чоловікові, бо ж мама просила її бути для Левка доброю й уважливою, але надто глибоко врізалися в душу важкі слова, що їх у пам'ятний вечір перед від'їздом в Осоків кинув Левко, обвинувачуючи матір. Вони вбивали всю добру волю і спроможність вернути давню гармонію в їх спільному житті.

І з Левком не було краще. Непевність, — що сталося з мамою, викликала не тільки грижу совісти, але щось, чого давно не відчував, — тугу за мамою.

Останні два роки, які пройшли у важких зусиллях за існування, страхіття останніх місяців війни, що кожної хвилини могли принести смерть йому і його найдорожчим, зробили його справді зрілою людиною.

Якже ж марнimi видалися йому всі його дітвацькі докори мамі, що їх цілі роки носив в собі! І як доброю і сердешною була для нього мати! Радів одним, що мама про те все не знала, бо скільки ж горя завдав би був їй в нагороду за любов і посвяту. Не розумів, не зінав ще тоді, що значить любов до своєї дитини; пізнав аж тоді, коли дріжав за життя своєї, — під грозою і гудом бомб.

Що ж дав би за це, щоб побачити мамині добрі очі! Але всі зусилля не дали успіху. Він, як і Мія, питав і шукав, — та даремно. Бачив, як Мія відійшла від нього, замкнулася в собі й мовчала. Бачив докір в її очах, але і він мовчав. Що ж міг він їй сказати?

Віддався цілий своїй праці. Як таборовий лікар мав змогу приглянутися людським злидням і докладав усіх зусиль, щоб помогти хворим. Не давав спокою управі і директорам табору, домагався ліків, харчів, писав докладні звіти про небідрядний стан здоров'я мешканців табору, зокрема дітей, інтервеніював у влади, — не да-

рував ніякої нагоди, щоб вибороти полекші для тих, що були в потребі, став опікуном і добрим духом бездольних братів.

Мія все те бачила й раділа в душі. Надіялася, що прийде колись такий день, в якому звалиться стіна, що виросла між ними й життя стане знову гарне й добре.

Юрко виростав на чепурного козарлюгу. Верхово-див між юрбою однолітків, підчинивши їх собі, як було треба, й кулаком. Щодня приносив до хати подерті штанці, які вперто зачіпалися на кільчастому дроті чи цвяхах, і щодня мусіла Мія пришивати нові латки. От тепер саме сидить вона й латає вчорашні штанятка.

Маленька кімнатка прибрана чистенько, а то навіть і чепурно. Ліжка прикриті ліжниками, на них вишивані подушки. Над ліжками ікона Богоматері з Чайкович, прикрашена вишиваним рушником. На головній стіні висів портрет Марії, під ним побільщена світлина з її останніх років. На стіні між вікнами золотів тризуб.

Мія шила й укладала в думках, як улаштує своє життя в Парижі. Як справа піде добре, за яких два-три місяці пойде туди. Удалося її розшукати адресу Гнотика й от він постарається їй з ріднею за дозвіл вернутися в Париж, де вона родилася.

— Париж, це не мої Осоки, але краще вже жити там, ніж тут у таборі у негостинній та непривітній для нас чужині, — думала. — Все ж якось можна влаштувати життя і Юрчикові краще буде.

Крізь відчинене вікно чути гомін дитячих голосів. Падає команда:

— Струнко! . . . Походом ррруш!

І кільканадцять пар ніжок вибиває не дуже то ритмічно маршовий крок.

Та зневечев'я діти притихли. Хтось говорить, — . . . і знову голос Юрчика . . . от там . . . там . . . це наше вікно.

Мія виглянула у вікно, та вже нікого не видно. По хвилині почула стукіт у двері.

— Прошу.

Відчинилися двері й увійшов молодий, стрункий чоловік з течкою в руках. Його обличчя засмалене сонцем, волосся русяве, очі ясносині.

Мія дивиться уважно . . . знає його, але хто це є? ... Ралтом виривається радісний крик.

— Жоржик? Ви?

І Мія обіймає його сердешно, цілує, як найріднішого брата.

Жоржик, Боже мій! Звідки ви тут взялися?

— З краю, дорога пані!

Від нас? З нашого краю?! Ходіть, сідайте, як я радію вами!

Жоржик відклав течку на стіл і сів на подане крісло.

— Так, прийшов із краю і приношу вам привіт від нашої бездольної батьківщини.

Мія підвелася, підійшла до нього й подала йому руку.

— Спасибі вам за велику, — велику ласку, — в її очах заблистили сльози. Вона сіла й мовчки ждала, що Жоржик приніс її ще з краю.

— Скажіть мені, — почала вона по хвилині, та замовкла, не мала сили ні відваги спитати. Дивилася в його очі й серце стиснулося, — скажіть мені . . .

— Так, — відповів він спокійно, — приніс вам листи, які знайшов між речами покійної пані Осоцької. — І поклав руку на течку.

Мія дивилася на Жоржика, немов не розуміла, що він сказав. Хотіла підвестися, та ноги зробилися важким каменем. Руки непорушно лежали на колінах. Жоржик видів, як та вістка поразила Мію, взяв її руку і стиснув кріпко. Дотик його руки привів її до притомності. Зрозуміла одне, що мами вже нема.

— Заспокійтесь, — просив Жоржик, — треба прийняти правду, хоч і як воно болюче для вас.

— Коли померла мама? — спитала по довшій мовчанці.

— Рівно в місяць по вашому від'їзді.

— Де?

— В Осоках.

— Чи з недуги, що . . .

— Ні, — перебив, — з того вийшла покійна швидко, по двох тижнях уже підвелася з ліжка.

Мія відітнула глибоко, немов камінь з душі злетів.

— На другий день по вашому від'їзді, — продовжав Жоржик, — я прийшов до хутора й забрав паню Осоцьку враз з Настею на лісничівку. Там вона швидко прийшла до здоров'я, хоч перші дні гарячка не хотіла минути. Наш лікар ввесь час не відходив від хворої і вже по трьох днях почало ліпшати.

Пані Осоцька хотіла вернутися додому, та я не згодився на це, бо не було їй там безпечно жити, де в кожній хвилині могли прийти большевицькі партизани. І ми також недовго покинули вигідну лісничівку й перенеслися у дальші ліси в землянки.

Одного дня стійковий завважив невеличкий відділ узброєних людей — була це большевицька стежка. Я розставив хлопців, готових вразі потреби заatakувати ворога. Недовго треба було ждати; ворог підходив до нас. Я дав наказ і почалася стрілянина.

По хвилі завважив я, що скоростріл на лівому крилі, який саме боронив землянки, перестав працювати. Це занепокоїло мене й я почав повзти в ту сторону, але затримався, бо скоростріл знову почав сипати градом куль.

Коротко після того вороги замовкли, виявiloся, що ми їх здорово погромили. Хлопці вернулися до əбірки за-бракло лиш стрільця з лівого крила. Пішов я там. Стрілець лежав ранений, безпам'яти біля скорострілу, а коло нього пані Осоцька, яка вже не жила.

Стрілець вернувшись 'до пам'яти розказав нам, як те все сталося.

Його ранила ворожа куля в праву руку і тому він перестав провадити скоростріл. Та раптом побачив паню Осоцьку, що легко склонившись ішла до нього. Прилягла біля скоростріла й спітала, як має стріляти. Він поясонив їй і помагав здорововою рукою. Посипалися стріли, кермовані її руками. Та враз свист кулі . . . по чомі сплила то-

ненька смужка крові, пані Осоцька захиталася... але ще хвилю провадила скоростріл. Упала, піднесла руку до стрілу, та вона вже мертві затрималася на прикладі.

Її геройський вчинок, що за нього заплатила вона життям, урятував нас і ми всі відали їй найвищу військову честь.

Мія слухала Жоржика. Сиділа випростована на свому кріслі, обличчя було суворе, бліде.

— Де похоронили маму?

— В родинній гробниці Осоцьких. По вдалій битві не було покищо небезпеки, то ж зараз того дня, хлопці збили домовину й занесли покійну в село. Вітальну кімнату у дворищі прибрали ялинками і всім квіттям, що росло у квітнику і на дві години відкрили домовину, щоб осочани віддали покійній останній привіт. Стрільці тримали почесну варту, — домовину накрито прапором. В означеному часі прийшов отець парох і всі осочани.

Похоронивши покійну в гробниці в військовими почестьями, хлопці викували на марморовій плиті ім'я покійної, і слова:

„ДОРОГОЮ БОРОТЬБИ
ГЕРОЙСЬКОЮ СМЕРТЮ
ДО НЕВМІРУЩОЇ СЛАВИ”.

В речах покійної найшов я пачечку з написом ..Віддати моїм дітям по моїй смерті” — і я привіз її осьтут.

Вийняв із течки невеликий пакетик і подав Мії.

— Спасибі вам, Жоржику!

Мія взяла в руки пакетик і трочитала приблідлий де-що напис: „Відати моїм дітям по моїй смерті”. Поцілунком приложила уста до мертвих слів.

— Що сталося з Настею? — спитала по хвилині.

— Хутко пішла за покійною, ще перед нашим відходом... і Фідо теж згинув. Він був ввесь час в нами та по смерті пані Осоцької пропав. По тижневі знайшли ми його задубілого вже на тому місці, де куля вбила покійну.

— Так, — шепнула Мія, — найкращі друзі пішли з

нею... Так, а скажіть мені ще Жоржику, чи мама вибирається їхати за кордон?

— Ні, пані, вона не думала туди йти. Щаслива була, що ви шоїхали, бо пропали б лишившись. Але сама рішилася жити з нами в лісі. Розказувала, що коли випадок звалив її, саме в той час, коли думала вже їхати з вами, зрозуміла його як знак, що належить її лишитися на місці.

— Так, так, — шептала Мія... спасибі вам Жоржику, що словнили волю мами. Чи вертаєтесь знову до краю?

— Як полагоджу справи, за якими тут прийшов, вертаю туди.

— Може зайдете колись і в Осоки ще, підійті на могилу мами. Й скажіть їй, що її коханий внучок росте, виховуваний в любові до України й що ростиме й жити по законам бабуні, щоб стати гідним її світлої пам'яти.

— Добре, скажу.

— І передайте привіт нашій батьківщині.

— Добре-

Запанувала тиха мовчанка.

— Чи можу вас просити докладну адресу доктора Богдана Бешметюка, — просив Жоржик по довгій мовчанці.

Мія подала йому бажану адресу.

— Спасибі, а тепер пора мені йти. Прощайте пані, не знаю, чи побачимось швидко, бо наше життя це тра долі, але вірю, що поборемо лиxo й вусетрінемося в Осоках.

— Так, вірю, Жоржику, Допобачення!

— Допобачення!

Обійняла його голову й поцілувала на прощання.

Чула його кроки в коридорі й на посыпаному жорсткістю підвір'ї. Подумала хвилинку й вибігла скоро за ним.

— Жоржику!

Обернувшись.

— Заждіть, хочу вам показати свого сина!... Юрчику! — закликала.

Цей відбіг від гурта хлопців і затримався коло не-
заного йому пана.

— Привітайся з вуйком!

Малий чорнявий хлопчина цікаво дивився на Жор-
жика, вкінці випростувався і засалютував до паперової
мазепиніки.

— Слава Україні! — гукнув відважно.

— Героям слава! — відповів всміхнувшись Жоржик.

— Як називаєшся, хлопче?

— Юрій Осоцький, український козак. А це мої хлоп-
ці, — показав рукою на дітваків, що приглядалися цікаво
Жоржикові.

— Так? А хто вони?

— УПА, — відповів здивований, що хтось ще знає
того.

— Ага! А, що ж вони роблять?

— То ви не знаєте, вуйку? Вони буються за Україну,
— гордо повчив.

— Чудово! То ти також б'єшся?

— Так, о, я вже підпоручником і Модестик також, а
Ігорко ще ні.

— Цікаво! То може скажеш мені, що ти таке славне
зробив, що вже підпоручником став?

— О, я розбив большевиків, он . . . там, — і показав
рукою на розвалений тинок.

— І дістав по штанятах, — шепнула тихо Жоржикові
Мія, — за розвалений тин.

— А, коли ти таких геройств доказуєш, то пожди!

Жоржик виймив з кишені блокнот і написав кілька
слів, видер картку й подав Мії.

— Попроси мамусю, хай прочитає тобі, а тепер бу-
вай здоров, козаче! — і подав йому руку.

Юрчик випростувався, шурнув ніжками й став на
струнко. Жоржик тримав дрібну долоню в своїх твердих
руках, долоню, що готовилася в майбутньому тримати
кріпко кріс, коли не зможуть втримати його старі вже
руки. Чув тепло молодого живчика, — і тепло стало йо-
му в душі.

Коли Милош відійшов, Юрчик просив мамусю прочитати, що вуйко написав.

„Сьогодні, 30. 6. 1946 р. іменую підпоручника Юрія Осоцького, за його геройські вчинки, — на поручника. Юрій Милош, Сотник, УПА”.

— Мамусю, чи той вуйко є правдивим сотником УПА?

— Так, синочку, і добре собі його запам'ятай!

Аж тепер Мія не втримала сліз. Плакала голосно, склипуючи важко. Минула непевність, але прийшла сумна дійсність. Виплакала свій біль, — осиротіла вдруге. Поволі втишувався плач, але смуток лишився.

Підвелається, здіймила портрет Марії і повісила на місце тризуба, а його над світлиною Марії. Чорною стрічкою прибрала світлину.

Вечором вернувся Левко. Юрчик доїдав свою вече-рю, заслуханий в оповідання мами.

. . . і куля поцілила її в чоло й бабуня зпала на землю і згинула геройською смертю за волю України.

— Що за дивні казки розказуєш дитині перед сном.
— дивувався Левко.

— Це не казка, Левку, а щира правда, — відповіла поважно й вказала рукою на світлину матері.

Левко повів очима за рухом руки.

— Що це все значить, Міє?

— Був Жоржик. приніс вістку, що мама не живе.

— Вечірній присмерк стелився вже по кімнаті. Тишу переривав час-до-часу різкий рипливий звук трамваю і гуркіт авт. При столі сиділо двох чоловіків, молодий русявий повстанець, сотник Милош і сивоволосий старий боещик д-р Богдан Бешметюк. На столі біліла ясною плямою коверта листа.

— Так, сотнику, я вдячний вам, що сповнили волю покійної. . . та, окажіть, будь ласка, коли вертаєтесь до своїх?

— Думаю, що за яких три-чотири тижні, — відповів.

— Я пойду з вами.

Милош здивувався.

— Не знаю, пане докторе, чи це буде можливе?

— Напевно буде. не тривожтеся, справа тіде організаційною дорогою, — відповів, посміхнувшись.

— Розумію, але ви пане докторе, тут потрібні, а дорога повна небезпек.

— Ні, друже, тут я вже не потрібний, а небезпеки не боюся. Скільки їх уже в житті не пройшов! . . . Обіцяйте мені, що перед відходом зайдете ще до мене, — просив Милоша.

— Обіцюю, пане докторе!

— Спасиби.

Коли Жоржик вийшов, Богдан засвітив світло, розтяв коверту, й прочитав листа. Він був короткий.

, . . . і вдячна буду тобі до останнього віддиху за Твою любов і ті чудові хвилини радості, що їх Ти мені дав в осені моого життя. Не знаю де й коли прийде мій кінець. Та вірю, що він буде гарний і добрий, як той малий світ, в якому тепер живу. Я щаслива між своїми хлопцями, що стали мені синами, та куди краще було б, , як би і ти тут був. Ale, Богдане, ми не молоді й скоро зустрінемося в новому світі. Тому не жалій по мені, а жди часу, коли побачимося знову.

Твоя Марія.

Левко й Мія сиділи задумані. На столі лежали записи на листки паперу: три листи — Марка й Марії, — зложені в коверти з написом „Для Мії”. Другий для дітей і завіщання.

, . . . і ціле майно покійного чоловіка, Осила, передаю найстаршому внукові Юрієві. Коли поворот на батьківщину застане спадкоємця малолітним, хутором має правити мій син Лев і синова Марія.

Лісничівка під „Березами” з приналежним лісом і полем переходить на власність ветеранів УПА”.

Марія Осоцька.

Лист до дітей.

Мої Найрідніші, Сину, Невістко і Внуку!

Простіть мені, що не пішла з вами, але так було треба.

Важко було мені рішитися на розлуку з вами, та коли рішилася, мусіла здавити своє серце, що рвалося до вас, діти, і до моого маленького Юрчика.

Просила я Бога, щоб дав мені силу витримати твердо до кінця і не зрадити вам того болю, що розривав мое серце. І Господь вислухав мене.

Вам треба було їхати, а мені ні, й тому я лишилася.

І я не жалію того. Ви безпечні, поборете труднощі життя і вернетесь тут, а я живу між хлопцями, що боряться за волю України і виборюють для вас шлях повороту у Батьківщину.

Благословення передаю вам, діти мої, і благословенним хай буде ваш поворот у рідну землю! Верніться тут і повною посвятою працею, силуйтесь вигоїти рані нещасної батьківщини.

І не згадуйте лихом вашу
маму й бабуню.

В маленькому мішечку була грудка землі й у білому полотенці завинені колоски пшениці із сухими волошками. Все те, як одинокий її скарб, передала Марія своїм дітям.

Мія обережно поскладала роскінені листи й мішечок із рідною землею, вложила в маленьку скриночку, замкнула ключиком і сковала до шафи.

Левко сидів мовчки, закривши руками очі. По обличчі плили слізи, перші від довгих-довгих років.

Мія обережно обіймила його голову й притулила до своїх грудей. Ніжно гладила його волосся.

— Левку!

— Що, Міє?

— Вшануймо пам'ять нашої мами і виконаймо її заповіт.

— Так, кохана, а може хоч вчасти нагороджу їй ту криївду, яку заподіяв за життя.

— Будьмо добрі, жиймо і працюймо так, як вона, — для добра нашого народу.

— Так, Міє!

— І виховуймо сина в любові до рідного краю.

— Так, Міє, щоб, як вернеться в Україну, своєю працею коїв її рани.

— Ми також вернемося з нашим сином.

— Ти віриш в це, Міє?

— Так, Левку, вірю, ми м у с и м о вернутись!

Зефельд-Ляндек, 22. 1 1948 р.
